

म. ग्रं. सं. बाचनालय, ठाणे

विषय : ...नीरुक्.....

दा. क्र. : २०३४०

२०३४०

IRBK-0120340

20380

म. प्र. सं. डाणे, वाचमालाख शाखा.
वा. क्र. 20380 नों दि. १०/११/८७
वि. १०/११/८७

७५

वाचनालय

नाटक

२०३४०

१४६८८४

पुण्यप्रभाव

लेखक

कै राम गणेश गडकरी

IRBK-0120340

रम्य कथा प्रकाशन, पुणे -- २

किंमत १२ रुपये

प्रकाशक वा ग मेहेदळे
रम्यकथा प्रकशन, ३९२ नारायण पेठ,
कान्हेरे बिल्डिंग, पुणे-३०

नवी आवृत्ति १९७०
पुनर्मुद्रण १९७५

मुद्रक वा ग मेहेदळे
जयभारत मुद्रणालय,
५५१ बुधवार, पुणे-२

प्रस्तावना

सुमारे दहा वर्षांपूर्वी ' किल्लोस्कर संगीत मंडळी'च्या नाटकगृहांत रसिकाची दरवाज्यावर सेवा करीत असलेल्या व्यक्तीसच आज त्या रंगभूमीवर निराळ्या नात्याने सेवेसाठी आपणांसमोर येतांना पाहून रसिकांस आपला उपमर्द होत आहे असे वाटल्यास त्यांत त्या व्यक्तीचा दोष नाही माझ्या प्रथम प्रयत्नाच्या वेळी उदार महाराष्ट्र रसिकाकडून मला माझ्या अपेक्षेपेक्षाहि जें अधिक उत्तेजन मिळालें, तेंच मजकडून प्रस्तुतचा अतिप्रसंग घडवून आणीत आहे लघुप्रकृतीच्या ठिकाणी प्रभुप्रसादलवानेंसुद्धा प्रेमळ प्रागल्भ्य प्राप्तुर्भूत होतें असे शिष्टवाक्य आहे मागील खेपेप्रमाणें याहि वेळेला प्रस्तुत प्रयत्न पुस्तकरूपानें पुढें आणीत असतांना महाराष्ट्र-रसिकांच्या न्यायनिष्ठुर मार्मिकतेपेक्षा सदैव उदारबुद्धीकडेच मी विशेष आशादृष्टीनें पाहात आहे

' किल्लोस्कर संगीत मंडळी'नें आपल्या आयुष्यांतील एका विशिष्ट प्रसंगी-की, ज्या वेळी मजहून फारच अधिक योग्यतेच्या नाटककाराचें सहानुभूतिपर साहाय्य मंडळीस विशेष हिताचे झालें असतें व झालेंहि-केवळ आपलेपणाच्या अभिमानाने मजकडून सेवा करून घेतली, हें मंडळीच्या विद्यमान चालकाच्या व तींतील प्रमुख नटाच्या स्वाभिमानाला भूषणावह आहे. पुढें ' महाराष्ट्र नाटक मंडळी'नें हे नाटक गद्यरूपांत स्वीकारून जुनी ओळख कायम ठेविल्याबद्दल व ' शिवराज संगीत मंडळी'नें नवी ओळख जोडल्याबद्दल, त्या दोन्ही सस्थांच्या चालकांचा मी आभारी आहे

हें नाटक लिहून होत असताना रा. नारायणराव हरि घोरपडे, रा. केशवराव रघुनाथ सिन्नरकर, रा. भालचंद्र वामन धडफळे, या बंधुवर्गिनिं वेळोवेळीं मला जें परोपरीनें निरपेक्ष साहाय्य केले आहे, त्याबद्दल मी त्यांचे कोणत्या शब्दांनी आभार मानू ? माझे व्यवसायबधु रा विठ्ठल सीताराम गुर्जर व नाट्यप्रयोग बसवितेवेळीं ' किल्लोस्कर संगीत मंडळी'तील प्रसिद्ध

नट रा चिंतामण गणेश कोल्हटकर यांनी अगदी आपलेपणानें मजकरीतां फारच तसदी घेतली आहे.

नाटकांतील विषयाविषयी व प्रकृतिविवेचनाविषयी लेखकाची मूळ कल्पना-निदान तिचे नुसतें दिग्दर्शन तरी-प्रस्तावनेंत केलेलें असावें, या नेहमीच्या नियमाचा, स्थलसकोचास्तव नाइलाजानें येथें सत्कार करितां घेत नाही, याबद्दल मी दिलगीर आहे बाकी, असें कल्पनादिग्दर्शन केल्यानें तरी एकाचें म्हणणें सर्वांना सर्वांशी पटतें असें सुतराम् नाही 'पांचामुखी परमेश्वर' हे तत्त्व खरे असलें तरी मुखाच्या अनेकविधतेमुळें, तद्गत सत्याच्या एकरूप वर्णनांत सर्वांची एकवाक्यता होणें दुरापास्त असतें. तेव्हा हसत्याचे ऋणित्व कबूल करून, रुस्त्याजवळ 'येथ न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें । करोनि घ्यावें हें तुमतें । दिनवितसे' असें प्रांजळपणें विनविण्यापलीकडे विचारा एकमुख लेखक अधिक तें काय करणार ? ती रा तात्यासाहेब कोल्हटकर व रा काकासाहेब खाडिलकर यासारख्या वैभवशाली बाग्भटांनी नामांकित केलेल्या प्रदेशात पाऊल टाकण्याची माझी पात्रता नाही हे एकदां प्रामाणिक मनमोकळेपणाने प्रस्तावनेंतच सागून टाकलें म्हणजे पुस्तकाच्या पुढील भागाबद्दल उदासीन राहावयाला हरकत नाही. उण्याअधिकाबद्दल जनस्वरूप जनार्दनाजवळ क्षमा मागून ठेवण्याचा अधिकार व्यक्तमात्रास आहेच.

श्रीगणेशचतुर्थी

२० सप्टेंबर १९१८

१३६ कसबा, पुणें शहर

सर्वांचा कृपाभिलाषी,

राम गणेश गडकरी

म. प्र. ...
 वॉ. क्र. ३०३-५० नॉ. दि. ...
 दि. ...

संगीत

पु ण्य प्र भा व

मंगलाचरण

[सरस सीस सुगुट मोर०]

अभुपशस नमित दास मंगलमावास्मश वरदा सद्वानि लव
 यदवलब विलब न करि हरि दुस्ति सौख्य वितरि ॥ धृ० ॥
 सारस्वतचरणकमल- । दलि विरहत कविमडल । दुर्लभ
 ते दिव्य स्थल । पकविरत । राम रमत । धन्य तरी ॥ १ ॥

अंक पहिला

प्रवेश पहिला

[स्थळ अरुधतिनगरातील शिवालय ईश्वर प्रवेश करतो]

ईश्वर—(स्वगत) माझ्या प्रेमसंन्यासानें मला हा पुण्यप्रभावाचा मार्ग अचूक
 दाखविला नसता, तर अजूनहि मन त्या वेड्याच्या वाजारांतच रमत राहिलें
 असतें परमेश्वरा, या हातानें स्वीकारलेलें हें सत्कृत्य नीटपणें घडवून आण
 माझ्या क्षणोक्षणी बदलत्या वुद्धीला तुझ्या थोरयोर भक्तांच्या एकनिष्ठेचें,
 तन्मयनेचें आणि स्वयंपूर्णनेचें सामर्थ्य देऊन आखणेच्या मार्गापासून तिला
 केंद्रमरहि वळू देऊ नकोस भाग्यशाली भूपाल, वसुधरेच्या प्राप्तीमुळें तुला
 मिळणाऱ्या तुझ्या सत्सारसुखाची हा संन्यासी ईश्वर स्वप्नातहि अपेक्षा कर-
 णार नाही पण या हृदयाची गडबड अजून शांत होत नाही या शिवाल्याच्या
 दरवाज्यावाहेर वसुधरेच्या येण्याची वाट पहात मी उभा राहिलों खरा, पण

वाच्याच्या नुसत्या झुळुकीमुळे उडूवलेल्या झाडपानाच्या तरळत्या हालचाली-सरशीं, वाटेल त्या बाजूने वसुधरा आल्याचा भास होऊन मी वेड्यासारखा स्वत भोंवती गिरवया खात आहे तो कशांनं ? माझें मन इतकें चचल झालें आहे ते आज इतक्या वर्षांनी वसुधरा पुन्हा भेटणार म्हणून उत्सुकतेमुळे, की तिच्याविषयीच्या ज्या माझ्या मनोवृत्ति पार मावळून गेल्या म्हणून मी अभिमान वाहत आहे त्यांच्याच खळबळाटामुळे ? अजून या बावतीबद्दल माझ्या मनानें एक उत्तर मिळत नाही दुसऱ्याला फसविताना मनुष्याचे मन जी सावधगिरी वापरीत असतें तीपेक्षा स्वतःचीच फसवणूक करण्यासाठी केलेले मनाचे डावपेच कितीतरी खोल असतात ! पण या विचाराना आतां आवरून धरिले पाहिजे, ही पहा वसुधरा देवळातून बाहेर येत आहे अहाहा, हिच्याकडे पाहतांच सारी चेतनाशक्ति डोळ्यांत एकदटून मनांतले विचार-सुद्धा जागच्याजागी थककून राहतात

[वसुधरा व भागाहून मुलाला कडेवर घेऊन दामिनी येतात]
 वसुधरा-दामिनी, दीनाराला घेऊन येताना त्या पायऱ्यांवरून अशी घाईने उतरत जाऊ नकोस म्हणून तुला एक हजारदा सांगितलें असेल, पण तुला कांही राहवत नाही. तुझ्या चचलपणाबद्दल सुदाम इतकें बोलतात ते एका परीने खरेंच म्हणायचें !

दामिनी-वाईसाहेब, तुमचा स्वभावच भारी भिन्ना ! तुम्ही अगदी काळजी करीत जाऊ नका. तुमचा दीनार तुम्हांला नुसता दीनारच आहे, पण आम्हां साऱ्या चाकरमाणसांच्या हृदयाचा हा हिरा आहे, समजलां !

वसुधरा-आणखीं ती पहा, सरकविलीस त्याची झूल एकीकडे ! कातरवेळेला एखाद्याची नजर गेली तर माझ्या सोनुल्याला तेव्हांच दृष्ट लागायची ! साऱ्यांच्याच नजरा काही सारख्या नसतात हो !

दामिनी-अष्टौप्रहर माझ्या जिवाभावाचे निबलोण उतरून मी त्याची दृष्ट काढीत असल्यावर कशी कोणाची दृष्ट लागणार ? आणखी, असल्या भिन्न्या गोष्टींचा आमच्या धाकट्या धनीसाहेबांना मोठा राग आहे हो ! बाईसाहेब, तुम्ही दृष्टीचे नांव काढताच, पहा, आमच्या खाद्यावरच्या खाशांनी एकेक डोळा केवढाला केला आहे तो ! अगबाई, आम्हां बायाबापड्याकडे बाळत्या-तल्या बहादुरानी असें रागावून पाहू नये गडे ! मला कसें कांपरें भरले आहे सारखे, नि बाईसाहेब म्हणतात स्वारीला दृष्ट लागेल म्हणून ! आणि दृष्ट

लागेल म्हणून असलें रत्न झाकून का ठेवायचें ? या साऱ्या योगायोगाच्या गोष्टी ! सुंदर नक्षत्राचा एवढा पसारा देवानें आभाळात उघड्यावरच नाही का टाकिला आहे तो !

वसुधरा—अग, नक्षत्रावरसुद्धां दृष्ट पडत नाही का ? चांगल्या चमकत्या चांदण्या देखतादेखत आभाळातून निखळून पडतात त्या का कोणाची पापी नजर फिरल्यावाचून पडतात ? होत्यावेळीं नाही तें होतें

[नजरा नहि आंदावे०]

नद्य सभव ज्या काहीं । होत अकारण तेंही । कालहि त्या नाहीं ॥ धृ० ॥ कलिका नाहीं खुल्ली, करपत तों अकाली ॥

हरपत मोहर कां वनि बाई ॥ १ ॥

दामिनी—अगबाई, तो कोण मेला एका नजरेनें—

वसुधरा—दामिनी, वेड्यावांकड्या शब्दाखेरीज तुला बोलतांच येत नाही वाटतें ?

दामिनी—असें बोलायचे नाही तर काय करायचे ? अजून सारख्या नजरेनें पाहत आहे पहा कसा ! या मेल्या घटिंगणाना दोन्ही डोळ्याची मुरवत कशी ती मुळीच नसते चला, बाईसाहेब, नका पाहू तिकडे !

[वसुधरा ईश्वराकडे वळून पाहते]

दामिनी—ए मेल्या, असा नजरेला नजर देऊन मोठ्या दिमाखानें—

वसुधरा—दामिनी, ऐक पाहू तू जरा कोण, ईश्वर ?

ईश्वर—होय, तोच मी—एकवेळचा तुझा भक्त ईश्वर.

वसुधरा—तुम्हाला एकदम ओळखिले नाही त्याची क्षमा करा पण तुमच्यात बदलच तसा झालेला आहे

ईश्वर—तू म्हणतेस तें अगदी खरें आहे पण हा फरक केवळ बाह्यांगापुरताच झालेला नाही, वसुधरे, मी आता अतर्बाह्य सारखा बदलून गेलों आहे

वसुधरा—तुमच्यात असा बदल होण्याचें कारण विचारिले तर उगीच देखल्या देवा दडवत केल्यासारखे काहीतरी विचारलें, असें नाही ना तुम्ही म्हणणार ?

ईश्वर—बरळणाऱ्या मत्सराला ज्याचा सशयसुद्धा येणार नाही ते प्रेमाला—क्षमा कर—मृतप्रेमाला कसें म्हणता येईल ? पण एका शून्यजीवन कर्महताची कहाणी ऐकून तुझ्या आनदी मनाला कदाचित् त्रास होईल अशी—

वसुधरा—ईश्वर, ज्या स्थितीचा तुम्ही सारखा अनुभव घेत आहां तिची नुसती

नट रा. चिंतामण गणेश कोल्हटकर यांनीं अगदीं आपलेपणानें मजकरीता फारच तसदी घेतली आहे.

नाटकातील विषयाविषयी व प्रकृतिविवेचनाविषयी लेखकाची मूळ कल्पना-निदान तिचें नुसते दिग्दर्शन तरी-प्रस्तावनेंत केलेलें असावें, या नेहमीच्या नियमाचा, स्थलसकोचास्तव नाइलाजानें येथें सत्कार करिता येत नाही, याबद्दल मी दिलगीर आहे. बाकी, असें कल्पनादिग्दर्शन केल्याने तरी एकाचें म्हणणे सर्वांना सर्वांशीं पटते असें सुतराम् नाही. ' पाचामुखी परमेश्वर ' हे तत्त्व खरें असलें तरी मुखाच्या अनेकविधतेमुळे, तद्गत सत्याच्या एकरूप वर्णनांत सर्वांची एकवाक्यता होणें दुरापास्त असतें. तेव्हा हसत्याचे ऋणित्व कबूल करून, रुस्त्याजवळ ' येथ न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें । करोनि घ्यावें हें तुमतें । विनवितसे ' असें प्रांजळपणें विनविण्यापलीकडे विचारा एकमुख लेखक अधिक तें काय करणार ? ती. रा तात्यासाहेब कोल्हटकर व रा काकासाहेब खाडिलकर यासारख्या वैभवशाली वाग्भटानीं नामांकित वेलेल्या प्रदेशांत पाऊल टाकण्याची माझी पात्रता नाही हे एकवक्त्र प्रामाणिक मनमोकळेपणानें प्रस्तावनेंतच सागून टाकलें म्हणजे पुस्तकाच्या पुढील भागाबद्दल उदासीन राहावयाला हरकत नाही. उण्याअधिकाबद्दल जनस्वरूप जनार्दनाजवळ क्षमा मागून ठेवण्याचा अधिकार व्यक्तमात्रास आहेच.

श्रीगणेशचतुर्थी

२० सप्टेंबर १९१८

१३६ कसबा, पुणे शहर

सर्वांचा कृपाभिलाषी,

राम गणेश गडकरी

म. प्र.
 वॉ. क्र. ३३३३४० नों. दि .....
 दि. ....

संगीत

पु ण्य प्र भा व

मंगलाचरण

[सरस सीत मुगुट मोर०]

प्रभुपशास नमित दास मागळमवास्वदा वरदा सद्बन्नि लव
 यदवलव विलव न करि हरि दुरिता सौख्य वितरि ॥ धू० ॥
 सारस्वतचरणकमल- । दालि विरहत कविमडल । दुर्लभ
 तें दिव्य स्थल । पकनिरत । राम रमत । धन्य तरी ॥ १ ॥

अंक पहिला

प्रवेश पहिला

[स्थळ अरुधतिनगरांतील शिवालय. ईश्वर प्रवेश करतो]

ईश्वर--(स्वगत) माझ्या प्रेमसन्यासानें मला हा पुण्यप्रभावाचा मार्ग अचूक
 दाखविला नमता, तर अजूनहि मन त्या वेड्याच्या बाजारातच रमत राहिलें
 असतें परमेश्वरा, या हातानें स्वीकारलेलें हें सत्कृत्य नीटपणें घडवून आण.
 माझ्या क्षणोंक्षणी बदलत्या बुद्धीला तुझ्या थोरथोर भक्तांच्या एकनिष्ठेचें,
 तन्मयनेचें आणि स्वयंपूर्णनेचें सामर्थ्य देऊन आखलेच्या मार्गापासून तिला
 केंसभरहि चळू देऊ नकोस भाग्यशाली भूपाल, वसुधरेच्या प्राप्तीमुळे तुला
 मिळणाऱ्या तुझ्या समारसुखाची हा सन्यासी ईश्वर स्वप्नातहि अपेक्षा कर-
 नार नाही पण या हृदयाची गडबड अजून शांत होत नाही या शिवालाच्या
 दरवाज्यावाहेर वसुधरेच्या येण्याची वाट पहात मी उभा राहिलों खरा, पण

वाच्याच्या नुसत्या झुळुकीमुळे उडूवलेल्या झाडपानाच्या तरळत्या हालचाली-
 सरशीं, वाटेल त्या बाजूने वसुधरा आल्याचा भास होऊन मी वेड्यासारखा
 स्वत भोंवती गिरवया खात आहे तो कशानें ? माझें मन इतके चचल झाले
 आहे तें आज इतक्या वर्षांनीं वसुधरा पुन्हां भेटणार म्हणून उत्सुकतेमुळें, की
 तिच्याविषयीच्या ज्या भाइया मनोवृत्ति पार मावळून गेल्या म्हणून मी
 अभिमान वाहत आहे त्याच्याच खळवळाटामुळे ? अजून या वावतीवद्दल
 भाइया मनाने एक उत्तर मिळत नाही दुसऱ्याला फसवितांना मनुष्याचे मन
 जी सावधगिरी बापरीत असतें तीपेक्षा स्वतःचीच फसवणूक करण्यासाठी
 केलेले मनाचे डावपेंच कितीतरी खोल असतात ! पण या विचारांना आतां
 आवरून धरिले पाहिजे, ही पहा वसुधरा देवळातून बाहेर येत आहे अहाहा,
 हिच्याकडे पाहतांच सारी चेतनाशक्ति डोळ्यांत एकवटून मनांतले विचार-
 सुद्धां जागच्याजागी थबकून राहतात

[वसुधरा व मागाहून मुलाला कडेवर घेऊन दामिनी येतात]
 वसुधरा-दामिनी, दीनाराला घेऊन येताना त्या पायऱ्यांवरून अशी धाईनें
 उतरत जाऊ नकोस म्हणून तुला एक हजारदा सांगितलें असेल, पण तुला
 काही राहवत नाही तुझ्या चचलपणावद्दल सुदाम इतकें बोलतात तें एका
 परीनें खरेंच म्हणायचें !

दामिनी-बाईसाहेब, तुमचा स्वभावच भारी भिन्ना ! तुम्ही अगदी काळजी
 करीत जाऊ नका. तुमचा दीनार तुम्हांला नुसता दीनारच आहे, पण आम्हा
 साऱ्या चाकरमाणसांच्या हृदयाचा हा हिरा आहे, समजला !

वसुधरा-आणखी तो पहा, सरकविलीस त्याची झूल एकीकडे ! कातरवेळेला
 एखाद्याची नजर गेली तर माझ्या सोनुल्याला तेव्हाच दृष्ट लागायची !
 साऱ्याच्याच नजरा काही सारख्या नसतात हो !

दामिनी-अष्टौप्रहर माझ्या जिवाभावाचे निबलोण उतरून मी त्याची दृष्ट
 काढीत असल्यावर कशी कोणाची दृष्ट लागणार ? आणखी, असल्या भिन्न्या
 गोष्टींचा आमच्या धाकट्या धनीसाहेबाना मोठा राग आहे हो ! बाईसाहेब,
 तुम्ही दृष्टीचे नांव काढतांच, पहा, आमच्या खाद्यावरच्या खाशानी एकेक
 डोळा केवढाला केला आहे तो ! अगबाई, आम्हा बायाबापड्याकडे बाळत्या-
 तल्या बहादुरानी असें रागावून पाहू नये गडे ! मला कसें कापरे भरले आहे
 सारखे, नि बाईसाहेब म्हणतात स्वारीला दृष्ट लागेल म्हणून ' आणि दृष्ट

लागेल म्हणून असले रत्न झाकून का ठेवायचें ? या साऱ्या योगायोगाच्या गोष्टी ! सुंदर नक्षत्रांचा एवढा पसारा देवानें आभाळात उघड्यावरच नाही का टाकिला आहे तो !

वसुंधरा—अग, नक्षत्रांवरसुद्धां दृष्ट पडत नाही का ? चागल्या चमकत्या चादण्या देखतादेखत आभाळांतून निखळून पडतात त्या का कोणाची पापी नजर फिरल्यावाचून पडतात ? होत्यावेळी नाही तें होतें

[नजरा नहि आदावे०]

नच सभव ज्या काही । होत अकारण तेंही । कालहि त्या
नाहीं ॥ धृ० ॥ कलिका नाही खुल्ली, करपत तों अकालीं ॥

हरपत मोहर कां वनि बाई ॥ १ ॥

दामिनी—अगबाई, तो कोण मेला एका नजरेने—

वसुंधरा—दामिनी, वेड्यावाकड्या शब्दाखेरीज तुला बोलताच येत नाही वाटतें ?

दामिनी—असें बोलायचे नाहीं तर काय करायचे ? अजून सारख्या नजरेनें पाहत आहे पहा कसा ! या मेल्या घटिंगणाना दोन्ही डोळ्यांची मुरवत कशी ती मूढीच नसते चला, बाईसाहेब, नका पाहू तिकडे !

[वसुंधरा ईश्वराकडे वळून पाहते]

दामिनी—ए मेल्या, असा नजरेला नजर देऊन मोठ्या दिमाखानें—

वसुंधरा—दामिनी, ऐक पाहू तू जरा कोण, ईश्वर ?

ईश्वर—होय, तोच मी—एकवेळचा तुझा भक्त ईश्वर

वसुंधरा—तुम्हांला एकदम ओळखिले नाही त्याची क्षमा करा पण तुमच्यात बदलच तसा झालेला आहे.

ईश्वर—तू म्हणतेस तें अगदी खरें आहे पण हा फरक केवळ बाह्यागापुरताच झालेला नाही, वसुंधरे, मी आता अतर्बाह्य सारखा बदलून गेलों आहे

वसुंधरा—तुमच्यांत असा बदल होण्याचे कारण विचारिले तर उगीच देखल्या देवा दडवत केल्यासारखें काहींतरी विचारले, असें नाही ना तुम्ही म्हणणार ?

ईश्वर—वरळणाऱ्या भत्सराला ज्याचा संशयसुद्धा येणार नाही तें प्रेमाला—क्षमा कर—मृतप्रेमाला कसें म्हणतां येईल ? पण एका शून्यजीवन कर्महताची कहाणी

ऐकून तुझ्या आनदी मनाला कदाचित् त्रास होईल अशी—

वसुंधरा—ईश्वर, ज्या स्थितीचा तुम्ही सारखा अनुभव घेत आहां तिची नुसती

हकीकत ऐकून मनाला वाईट वाटेल म्हणून माणुसकीला दूर लोटण्याइतकी का मी निर्दय आहे ? यापूर्वीच तुमच्याबद्दल विचारपूस करण्याचे माझ्या मनात आलें होतें, पण आम्हाला सांगोवागी कळलें, कीं नांव मिळविण्यासाठी ईश्वर दूरदेशी निघून गेले म्हणून

ईश्वर-वेडी लोकवार्ता ! ससाराच्या सामान्य राहणीला सोडून एखाद्यानें जरा निराळ्या मार्गानें जाण्याचा विचार केला म्हणजे लोकवार्ता आपल्या दृष्टीने त्याच्याबद्दल वऱ्यावाईट कल्पना काढीत असते मात्र अशा वेळी श्रीमताच्या स्वैरवृत्तीला नांवलौकिकाचा आधार मिळतो आणि गाजलेल्या गरिबाकडे वाइटाचा वाटा येतो वाकी माझ्या बाबतीत एका अर्थी नांव मिळविण्याबद्दलची लोककल्पना खरीच आहे म्हणावयाची, कारण नांव बदलून हिंडण्यासाठी मला आधी खरोखरीच दुसरें नांव मिळवावे लागलें फरक इतकाच, की मला नांव मिळविण्यासाठी प्रवास करावा लागला नसून, प्रवास करण्यासाठी मात्र नांव मिळवावें लागलें ।

वसुधरा-तुमच्या कर्ण कथेची भावी कल्पना मनाभोंवती सारखी तरगत असल्यामुळें माझ्यानें तुमच्या या मौजेच्या बोलण्याचेंसुद्धा कौतुक करवत नाही वरे, तुमचें बोलणे मध्यतरींच थाबले ?

ईश्वर-अति परिचयामुळें मला माझ्या दु स्थितीचें आतां कांहीच वाटेनासें झालें आहे ऐक माझी हकीकत, पण मला ती नीट जुळून मात्र सांगतां येणार नाही आज इतकी वर्षे दुसऱ्याशी बोलण्याची माझी सवय इतकी मावळून गेली आहे, की एखाद्याशी बोलताना आवाज किती लहानमोठा करावा लागतो याचासुद्धा मला अदाज राहिलेला नाहीं मग सगतवार एखादी गोष्ट सांगण्याची गोष्टच सांगावयाला नको तुझा लग्नदिवस तुझ्या लक्षात असेलच ?

वसुंधरा-लग्नदिवसाचा कोणाला कधी विसर पडेल काय ?

ईश्वर-खरेच, आयुष्यातल्या आदिमध्यांतांच्या तीन अत्यंत महत्त्वाच्या दिवसांपैकी, जन्ममरणांच्या टोकावरच्या दिवसाची कमकुवत मनुष्यबुद्धीला आठवण नमते, पहिल्या वेळीं आठवणीचा जन्म झालेला नसतो आणि मरणकाळापूर्वीच आठवणीचे मरण घडून येतें, आणि म्हणून, लग्नदिवसाची आठवण मात्र तिप्पट ताकदीने जीव धरून राहते वसुंधरे, तुझ्या लग्नदिवसानें माझ्या जन्मदिवसाला निष्फळ ठरवून मला मरणदिवसाची अपेक्षा

करावयाला लाविलें त्या दिवशी तुझ्या खऱ्याखऱ्या सुखाचा जन्म झाला आणि माझे जन्माचें सुख नाहीसें झालें, ज्या मुहूर्तावर तू आपल्या घरांत पहिलें पाऊल टाकिलेस त्याच मुहूर्तावर मी माझ्या घरातून शेवटचें बाहेर पाऊल टाकिलें.

वसुधरा—बाबासाहेबांनीं तुम्हा दोघाच्या मागण्या नाकारून मला या स्थळी दिली, वृदावनाना कमी दर्जाच्या कुळांतले म्हणून नाही म्हटले आणि तुम्हाला—

ईश्वर—आणि मला योग्यतेमुळे तुझ्या अयोग्य ठरविलें, आतां त्याबद्दल बोलताना वाईट वाटू देण्याचें काही कारण नाही माझ्या नशिवाचा जोरच तितका !

वसुधरा—ईश्वर, त्याबद्दल तुम्ही मला दोष देत नाही ना ?

ईश्वर—भलतेच ! बाबासाहेबांच्या दृष्टीनें त्याचें म्हणणें खोटें नव्हतेंच, आणि कदाचित् असलें तरी त्याबद्दल मी तुला काय म्हणून दोष देऊ ? विश्व-वैभवाची वैजयति लक्ष्मीवल्लभासारख्या लोकैकपुरुषाच्या कठी पडली तर तिच्याकडे आशेनें पाहणाऱ्या भणगानें आपल्या भिकारी भाग्यदेवताला बोल लावावा, यात वैजयतीचा काय दोष ? आकाशातून उतरलेल्या हिमवतीनें फुलत्या फुलाच्या हृदयांत ठाव घेतल्याबद्दल, जमिनीशी जखडलेल्या दगडानें दुर्दैवाला दोष देत बसावें ! तिच्याकडे पहात राहिल्याने तिच्यावर हक्क कसा पोंचणार ? केवळ तिच्या वाढत्या वैभवाकडे पाहण्यात त्याच्या सुदैवाची सीमा तपते

वसुधरा—ईश्वर, क्षमा करा, पण आता तरी तुमच्या मनात—

ईश्वर—तुझ्याबद्दल भलत्या कल्पनेची छायाहि सापडणार नाही त्या क्षणीच मी आपले हृदय दगडाप्रमाणें घट्ट आणि निर्विकार करून टाकण्याचा निश्चय केला, माझ्या हृदयाच्या दगडफुलाने तुझ्या नाजूक प्रतिमेची पूजा करीत वमण्याइतका अविचारी मी खास नाही तुझ्या लग्नातल्या मंत्रांनीच माझ्या आगेच्या उत्तरक्रिया डरकून घेऊन आणि विवाहहोमात माझे हृदय होमून, आतां मी ससाराच्या सुतकातून सर्वस्वी सुटलो आहे

वसुधरा—तुमच्या तीव्र उदासीनतेमुळे माझ्या मनाला किती वाईट वाटतें म्हणून सागू ?

[नृपकुलीं जनन चिर०]

शिशुपणाहूनि परिचित जनांसि बधुनि दुःखि हो स्वसुख
असुखमय कटुतर वाटे । मोदहि विषत्म ॥ घृ० ॥ मद सदा
आनद विषादे । हृदयि विरति खर वसवि निजधाम ॥१॥

ईश्वर, थापेक्षां तुम्ही अजून मनासारखी एखादी स्त्री पाहून विवाहसुखात ससारी आयुष्य घालविण्याचा विचार का करीत नाही ?

ईश्वर—ज्या सुखाची लहानपणापासून आशा केली तें मिळण्याची आता आशा नाही म्हणून वसुधरे, थापेक्षां स्पष्ट बोललों तर त्याची पापांत जमा होईल

वसुधरा—समजले. पण आयल्या साऱ्या कल्पना खऱ्या होतात असें थोडेंच आहे । जितके सुख मिळेल तें आपले समजून समाधानानें राहण्यातच देवाच्या मर्जीला मान दिल्यासारखे होतें

ईश्वर—खऱ्या सुखाच्या निराशेनतर हें कशाचें सुख आणि कशाचें समाधान । गजान्तलक्ष्मीच्या राजवैभवात मिरवणूक काढण्यासाठी आणलेल्या हत्तीच्या मढ्यावर हस्तिदती सामानाचें दुकान काढण्याचा प्रसंग आला तर त्यात समाधान कोण मानील ? पिकास आलेल्या क्षेत्रभागावर तरगणाऱ्या मेघापासून कृषिवलानें जीवनाची आशा करावी आणि शेवटी वृष्टि केल्यावांचून मेघ निघून गेल्यावर, निदान त्याच्यापासून क्षणभर छाया मिळाली म्हणून समाधान मानावें तशांतलाच हा प्रकार नाही का ? वसू, तुझ्यासारख्या त्रिभुवनदेवतेला सावधिक ससाराच्या साम्राज्यात राणी केल्यानंतर, या उपमर्दाबद्दल तिच्या दिव्यपदाची भरपाई करून देण्यासाठी उत्साहानें लहानपणापासून कमावीत आणलेली बुद्धिमत्ता, मानसशक्ति आणि बाहुबल आता एखाद्या सजीव बाहुलीला सजविण्यासाठी खर्च करीत वसू आणि त्यात सर्वस्वाचें सार्थक मानू ? वसुधरे, अमर्याद इच्छा करणाऱ्या निराश मनाला मर्यादित सुखप्राप्तीपेक्षां सर्वस्वाच्या सत्यानाशानेच अधिक समाधान वाटते ।

वसुधरा—लहानपणी आपण एका जागी वाढलों, खेळलों, म्हणून बोलावेसें वाटते ईश्वर, रागावू नका, पण अमर्याद सुखाची आशा धरून बसणे आणि तें मिळालें नाही म्हणजे डोक्यात अशी राख घालणे हें जरासें गैरच नाही का ?

ईश्वर—वसुधरे, माझी आशा असभवाच्या कोटीतली मृळीच नव्हती वस्तु-

स्थितीचा पुरता विचार करूनच मी तिची जोपासना करीत आलों होतो मालीच काय, पण आपणा सर्वांच्याच पहिल्या आशा शक्यतेला फारशा सोडून नसतात आपली बाळपणची आशेची कल्पनावित्रें जरा भडक रगात रगविलेली मात्र असतात, ती व्यवहारात बठावयाला ज्या मानानें कमी-जास्त वेळ लागतो त्या मानाने त्यांच्यावरचे रग उडून जाऊन ती थोडीबहुत फिकट होतात एवढेंच ! बाकी बहुतेकाची इच्छाचित्रें बहुताशी वस्तुस्थितीत उतरलेली दिसतात असें होत नसतें तर ससाराचा विस्तार इतका न पसरता, जग म्हणजे वैतागलेल्या बैराग्याची एक मोठी थोरली धर्मशाळाच झाली असती, किंबहुना मानवतेची वाढ खुटून सारी पृथ्वी पशुपक्ष्याच्या ताव्यात गेली असती माझ्यासारखी जी कांही उलट बाजूची उदाहरणे सापडतात त्याचे कारण, मानवी इच्छेची कधी कधी ईश्वरी इच्छेचा विरोध होतो हेच ! परिस्थितीच्या पटागणात मानवी मनोरथांना कल्पनेच्या वेगाने फिरविताना आम्ही विश्वाचें नियमन करणाऱ्या अदृश्य शक्तीला जमेस धरीत नाही म्हणूनच आमच्या स्वैरसचाराला वेळोवेळी आघाताचे अडथळे होतात या शक्तीचा वेग आम्हांला विरोधी झाला म्हणजे आमचे मनोरथ कधी तात्पुरते अगतिक होतात आणि कधी आडमार्गीं उलथून कायमचे मोडून जातात या दैवी इच्छेनेच माझ्या दुर्दैवाच्या रेषाना अशा वाकड्या वळणा-वर ओढून नेले आहे ! जाऊ देत, वसुधरे, या गोष्टीचा विचार करण्यांत अर्थ नाही कर्तृत्वाच्या अभावी आजपर्यंत सारें आयुष्य विचार करण्यातच घालविल्यामुळे, कोणत्याहि विषयासबधी माझे बोलणें इतकें पाल्हाळाचें होऊन बसले आहे, कीं ऐकणाराला त्याचा कटाळा आल्पावाचून राहत नाही बहुभाषित्वाला मूर्खपणाइतकेंच दुर्दैवाचेहि निदर्शक म्हणता येईल ! माझ्या दुर्दैवाचा परिणाम तुला याहून अधिक जाणविण्याची माझी इच्छा नाही ! त्याची ओरड तुझ्या कानीकपाळी कशाला ?

वसुधरा—तुमच्या अशा बोलण्यानें मन कसें दुभंगून जातें अगदी ! ईश्वर, तुम्हांला पुन्हा सांगतें—नीट विचार करा—आपले वृदावन—तुमच्याप्रमाणेंच बाबांनी त्याचीहि मागणी नाकारिली, त्यांनाहि काही दिवस वाईट वाटले, पण पुढे त्यांनी लग्न केलें—

ईश्वर—काय, वृदावनानें लग्न केले ? मग तो तुला खरोखरीच योग्य नव्हता ! वृदावनानें लग्न केलें आणि योग्य स्त्री मिळून आता तो सुखांत आहे हेंच तू

मला सांगणार ना ?

वसुंधरा—कार्लिदीबाईंच्या माहेरची—आणि सासरचीहि, तशी मला फारशी माहिती नाही, पण वृदावन हल्ली पूर्ण सुखांत असलेले दिसतात एवढें मात्र खास ! ते आज इतकी वर्षे आमच्या अरुंधतीतच राहत आहेत आमच्या मडळीचा आणि त्याचा मोठा जिवाभावाचा धरोबा आहे त्यांचें पथक आमच्याच तैनातीला असतें आज अरुंधतीच्या चागल्या नावाजलेल्या सर-दारांत त्यांची जमा होते, झाले म्हटलें तर, त्यांना माझ्या दीनाराच्या बरोबरीचा मुलगाहि आहे दामिनी, दीनार आणि केतन सारख्याच दिवसाचे असतील नाही ?

दामिनी—होय, बाईसाहेब, अगदी एकाच शीणेचे दोघांनाहि अजून पुरतें वर्ष काही उलटलें नाही

ईश्वर—हा तुझा चिमुरडा वाटतें ? काय याचे नाव, दीनार नाही का ? गुलाम अगदी मातृमुखी आहे ! आणि वृत्तीहि तुझीच ! तोंडाकडे पाहण्याची खोटी, लागला गुलाम हसायला दीनारा, लबाडा, ही कुठल्या जन्मीची ओळख रे ? गालाना या नखाएवढाल्या खळघा ! वसू, तुझे वडील आज जिवत असते तर तुम्हा दोघाच्या तोंडाकडे एकदम पाहून, त्यांना तेव्हाच्या आणि आताच्या, दोन्ही काळच्या जीवनमुखांचा एका काळी उपभोग घेण्याचा लाभ झाला असता किती तुम्हा दोघाचें साम्य हें ! तुझे मूल पाहण्याची त्याची मोठी इच्छा !

वसुंधरा—झाल्यागेल्या गोष्टी ! वावासाहेबाचा तुमच्यावरसुद्धा मोठा जीव होता तुम्हाला त्यांनी असेंच कटिखादा खेळविलें आहे आज दीनाराला असा पाहून त्यांना जितका आनंद झाला असता तितकाच तुम्हाला असे पाहून त्यांना खेदहि झाला असता

ईश्वर—(स्वगत) या मुलाकडे पाहताच माझ्या मनात विलक्षण असबद्ध कल्पनाचे काहूर उडूवल्यामुळें मी इतका भावावून गेलों आहे, कीं याला जवळ घेतला तर हा हातातून खाली पडेल (उघड) वृदावनाबद्दल तुजें बोलणे पुढें तितकेंच राहिले

वसुंधरा—मला बोलावयाचेंहि तितकेच होतें बरे, पुढे तुम्ही काय करावयाचें योजिलें आहे ?

ईश्वर—ठीक विचारिलेस या प्रश्नाच्या उत्तरांतच तुझ्या भेटीचें कारणहि

तुला कळणार आहे वसुधरे, चालू प्रवासाच्या प्रारंभी, काही दिवस जगा तल्या नव्याच्या नवाईचे नवल वाटून मन निरनिराळे प्रदेश पाहण्यात रमून जात असे, परंतु अलीकडे अतिशयामुळे सृष्टिसौंदर्यात माझ्या मनाचे आकर्षण करण्याची शक्ति राहीनाशी झाली आहे गगनाशी गोष्टी सांगणारे पर्वत माझ्या घराच्या उबरठ्याप्रमाणे मला दुर्लभ झाले, मोठाली रमणीय अरण्ये घरापेक्षाहि शून्य वाटू लागली, स्मशानातहि आमच्या दिवाण-खान्यातलीच भीषणता दिसू लागली विषण्ण अर्थाचा एकान्तातला कलकलाट नुसत्या नादाने भरलेल्या गर्दीतल्या गडबडीपेक्षा हजारपटीच्या कडवटपणाने कानठळ्या बसवू लागतो हेतुशून्य मनाच्या एकवृत्तीच्या यातना चुकविण्यासाठी थारेपालट हा एकच उपाय असतो, आणि म्हणून मी या स्थळी आलों आहे

वसुधरा-बायकानी असें बोलू नये खरे-पण तुम्ही माझे लहानपणचे सोवती, म्हणून जरा मोकळ्या मनाने विचारिते-अशी थारेपालट करण्यासाठी आमच्या गावीच येण्यांत तुमची थोडीशी चूक झाली नाही का ? माझ्यामुळे उत्पन्न झालेली तुमची विषण्ण वृत्ति माझ्यासमोर राहून उणी होणार की दुणावणार ? तुमच्या हृद्रोगाला माझी तर आठवणसुद्धा अगदी कुपथ्यातले कुपथ्य ।

ईश्वर-मी या गोष्टीकडे तिन्हाईत नजरेनें नुसते वरवर पाहिले नसून स्वार्थाच्या कळकळीने तिचा विचार केलेला आहे वसुधरे, आपल्या दुसऱ्या-विषयीच्या भावना स्थल, काल आणि दशा यानीच बहुतांशी आखलेल्या असतात आजपर्यंतच्या माझ्या मनातल्या विचारांत वावरणारी तुझी मूर्ति एका कुमारिकेची होती आणि कुमारिकेबद्दलच्या निदोष अभिलाषदृष्टीनेच मी तिच्याकडे पाहत आलों तिच्या हानीबद्दलचे माझे निःश्वासहि याच कारणामुळे क्षम्य होते, आज इथे आल्याबरोबर तुझ्या ठिकाणी नाममात्रानेहि अचित्य अशी परस्त्री दिसत आहे तुझ्या बदललेल्या स्थितीची कल्पना एकदा नीट ठसली म्हणजे कुमारिकेबद्दलच्या शुद्ध प्रीतीचे पत्नीपदारूढ झालेल्या पतिव्रतेविषयीच्या उज्ज्वल भक्तीत सक्रमण होईल ही निर्लोभ दृष्टि एकदा झाली म्हणजे झाले ! उच्चपदी विराजणाऱ्या सौंदर्याबद्दल दुर्लभतेमुळे अभिलाषबुद्धीऐवजी आदरभाव उत्पन्न होतो, हातालगतची फुललेली फुले खुडून घेण्याची इच्छा होते, पण आकाशात बसून हसणाऱ्या

तेजस्वी फुलाकडे आपण विस्मयपूर्ण आदरदृष्टीने पाहत असतो त्यांतून, तुझ्या अलौकिक गुणाचा, अढळ व्रताचा, तेजस्वी सौंदर्याचा आणि दैदीप्यमान दृष्टीचा सारखा साक्षात्कार होत राहिल्यावर भलत्या भावनाचें नांवसुद्धां काढावयाला नको ! दिव्य सौंदर्याच्या सान्निध्यानें मनोवृत्ति निवळतील की गढूळ होतील ? आणखी एका क्षणाने मी तुझ्याजवळ एक मागणे मागणार आहे म्हणून आधी तुझी स्तुति करितों आहे असें नाही वसुधरे, पापदृष्टीला दर्शनमात्रानें पुण्यवृत्ति करणारें तुझे पवित्र सौंदर्य, पुरुषांनासुद्धां अलकृत करणारी तुझी विद्याप्राप्ति, पडितांनाहि लाजविणारी तुझी प्रगल्भ बुद्धि, कसलेल्या सेनापतीनेंहि सादर आशेने पाहण्याजोगें तुजें मनोधैर्य—जाऊ देत, आत्मस्तुति ऐकण्याचा प्रसंग आल्यामुळें ओशाळू नकोस, मीच हा विषय सोडून माझ्या मागण्यावद्दल गोष्ट काढितों

वसुधरा—तुमची इच्छा अशीच स्वच्छ असणार, की ती ऐकण्यापूर्वीच मी ती पुरी करण्याचे तुम्हांला मोठ्या आनदानें अभिवचन देतें

ईश्वर—माझे म्हणणें इतकेच, की कधीमधीं मला तुझे दर्शन घेण्याला प्रत्य-वाय नसावा माझ्या दुर्दैवी दर्शनाने मी तुला वारवार विषाद देणार नाही हें मी आधीच सांगून ठेवितों तुझ्या आयुष्याच्या नाटकातल्या पहिल्या प्रवेशात मला जितके काम मिळाले तितकें पुढे कधीच मिळावयाचें नाही हें मी पुरतेपणी जाणून आहे माझ्या भेटण्यानें तुला किंवा तुझ्या पतीला—

वसुधरा—भलतेंच ! माझी पातिव्रत्यावद्दलची कल्पना इतकी हास्यास्पद नाही परपुरुषाकडे पाहण्यानें किंवा प्रसंगी त्याच्याशी बोलण्यानें चूर होऊन जाण्या-इतका नकली नाजुकपणा माझ्या पातिव्रत्यांत मुळीच नाही माझ्या पतीखेरीज पुरुषमात्राला मी बधूसमान मानित, आणि माझ्या कोणत्याहि बधूचें मोकळ्या मनानें प्रेमाचें स्वागत करण्यात मला तिळमात्र सकोच वाटा-वयाचा नाही. माझे पतीहि असे अनुदार मनाचे नाहीत त्यांची उदारता तर इतकी विशाल आहे, की ते तुम्हाला आमच्याच इथे राहण्याचा आग्रह करितील

ईश्वर—माझी विनति मान्य केलीस हेच तुझे मोठे उपकार झाले, तुझ्या घरी राहण्याची माझी इच्छा नाही होता होईल तीं जिवतपणीच अगदी नामशेष—नाही, नांवासकट नाहीतें होण्याचा माझा सकल्प आहे तुम्हा थोरांमोठ्यांच्या घरांत अशा विचित्र वेषानें राहिले तर कारणावाचून प्रसिद्धि वाढत जाव-

याची तुझ्या पतीचा इथें फारच मानाचा अधिकार आहे ना ?

वसुधरा—तुम्हाला माहीत असेलच—आमच्या मृत्युजयमहाराजाना पहिल्यानें पुत्र नसल्यामुळे, अरुधतीच्या राज्याचा वारसा इद्रनाथ आणि आम्ही, असा दोन घरी जाणार होता माझे पति महाराजांचे सर्वांत निकटचे आप्त, पुढें वृद्धवर्णी महाराजाना पुत्ररत्नाची प्राप्ति झाली आणि म्हणून—खरें म्हटलें तर काहीच कारण नव्हते—महाराजांनीं मुद्दाम, सर्व माडलिकावर अधिकार चालविण्याची 'मडलेश्वर' ही पदवी आम्हाला दिली महाराजांचा आमच्यावर अत्यंत लोभ—राणीसाहेबाच्या पश्चात् बालयुवराजाचें सगोपन करण्याची कामगिरी महाराजानी मोठ्या विश्वासानें आमच्यावर टाकिली ।

[राजपुत्र इद्रायुध व ककण येतात]

ककण—धाकटे सरकार दर्शनाला येताहेत.

वसुधरा—युवराज, तुम्हाला शभर वर्षांचें दीर्घायुष्य आहे, आतांच तुमची आठवण केली

युवराज—वहिनीसाहेब, आठवण केली हें माझे सद्भाग्य ।

[वसुधरेला प्रणाम करतो]

वसुधरा—देव तुम्हाला शतायुषी करो ।

ईश्वर—वा । बालवय असून किती प्रौढ बुद्धि ही । याच्या चेहऱ्याकडे पाहताच यांची विशाल बुद्धिमत्ता अगदी निर्बुद्ध आधळ्यासहि दिसून येईल । बोलणे किती चाणाक्षपणाचे ।

वसुधरा—ते काहीं विचारू नका । आमच्या अरुधतीची पुण्याई मोठी म्हणून आम्हांला या कौस्तुभरत्नाचा लाभ झाला आहे वय इतकें लहान पण पोरपणाचें नाव नाही बोलणेचालणें, आचारविचार मोठे प्रौढ, मन प्रेमळ आणि निर्मळ

युवराज—मडलेश्वर दरवारांत मुख्य सचिवाचा अधिकार बजावीत आहेत आणि वहिनीसाहेब आमच्या नर्मसचिवाची उणीव भरून काढीत आहेत, मी तर स्तुतिपाठक बदिजनच म्हणणार होतो, पण—

वसुधरा—मग थावलात का ? तुम्ही आपल्या गुणबधानें आम्हांला बांधूनच ठेविले आहे

[इद्रायुध ईश्वराला प्रणाम करितो]

ईश्वर—आयुष्यमान् व्हा महाराज, माझ्या वेषावरून माझा पेशा ओळखू

येण्यासारखा नाही, माझ्या आशीर्वादात दुसऱ्याच्या सुदैवाची घटना करण्याचे सामर्थ्य नसून मी स्वतःच दुर्दैवाने अगतिक झालों आहे आपण मला प्रणाम करण्याइतकी माझी योग्यता नाही

युवराज—या वेळांत असलेल्या प्रत्येकाला मी ईश्वर समजून प्रणाम करितों ईश्वर—मग मी नावापुरता तरी या प्रणामाचा अधिकारी आहे खरा !

युवराज—तुमचे नांव ईश्वर तर ? वहिनीसाहेबाना तुमच्याबद्दल बोलताना मी पुष्कळदा ऐकिलें आहे बरें, वहिनीसाहेबानी आताच सांगितले, की माझ्यात पोरपण नाही म्हणून, पण अगदी लहान मुलाच्या चचलपणाने मी आपला निरोप घेतों पुढें केव्हाहि आपल्या दर्शनाला मी कृपाप्रसाद समजेन वहिनीसाहेब, राजदर्शनाला जाण्यासाठी मडलेश्वर आपली वाट पहात आहेत

वसुधरा—आणि हे सांगण्यासाठी स्वतः तुम्ही आलात ?

युवराज—केवळ आपल्या आशीर्वादाच्या आशेनें । या पुण्यपदाचे दर्शन दिसातून कितीहि वेळा घेतलें तरी समाधान होत नाही. आपले माझ्यावरचे प्रेम मातृप्रेमापेक्षाहि अधिक आहे आपल्या दीनारालासुद्धां तें आपल्याकडे वळवून घेता आले नाही या लबाडाला शोंप लागली आहे वाटतें ? स्वारीचे देवदर्शन डोळे मिटूनच झालें म्हणायचें ।

[त्याच्याकडे पाहतो]

ककण—(स्वगत) धन्य आहे या ककणाची । बायकाना वेहोष करण्याकरिताच या ककणाचा अवतार आहे असें मी नेहमी म्हणतो तें कांहीं खोटें नाही बिचाऱ्या दामिनीचे डोळे माझ्याकडे सारखे लागावेत यात काय नवल ? वसुधराबाई पतिव्रता म्हणून गाजल्या ना । पण इतक्यात तीन चार वेळां तरी त्यांनी माझ्याकडे पाहिलें असेल । पण मी काही नजरेला नजर भिडू दिली नाही अजून । हो इतक्या स्वस्त भावाने विकून घेतल्यावर मग खरा रगेलपणा कुठे राहिला । आपल्याकडे पहाणाऱ्या बायकाकडे पाठ फिरवून पळत्या सावजाच्या पाठीस लागले तरच इप्काची खरी शिकार ! बाकी या बायकाची तरी काय कसूर ? तसा जवान समोर दिसला की, नजर फिरावयाचीच ।

[इकडे तिकडे पाहून उगाच हातवारे करितो]

वसुधरा—ककणा, रथ सिद्धनाथमंदिरासमोर घेऊन यायला साग

ककण—जशी आज्ञा ! (स्वगत) मला वाटलेच होते, की काही तरी निमित्त काढून बाईसाहेब माझ्याशी बोलणार म्हणून ! नाहीतर इकडची गाडी तिकडे कणाला न्यायला हवी होती ?

वसुधरा—ईश्वर, मी जातें आता ! तुम्हाला वाटेल त्यावेळी मला भेटत जा युवराज, सिद्धनाथमंदिराचे दर्शन घ्यायचें राहिलें आहे ! दामिनी, हो पाहू पुढें ! (जरा पुढे जाऊन व मागें वळून) ककणा, तू अजून इथेच ? मोठा गैदी माणूस आहेस !

ककण—चुकीची माफी असावी, बाईसाहेब ! (जाता जातां-स्वगत) पुन्हा तर्क वरोवर जाताना मृदाम वळून पाहिलेच ! आणि हें रागाचें अवसान तर नुसतें जाळीदार ! पलीकडचा चोरटा रग छटा न् छटा निरखून बघून घ्यावा [ईश्वराखेरीज सर्व जातात. ईश्वर वमुधरेकडे पाहत राहतो एकीकडून नूपुर येतो.]

नूपुर—(स्वगत) कुठल्याशा भाषापडिताला म्हणजे आपल्या सूत्रातली एक मात्रा कमी करता आली म्हणजे एक पुत्र झाल्याचा आनंद होत असे, वण माझ्यासारख्या व्यवहारपडिताला लोकांच्या सुताड्यागोताड्याबद्दल आपल्या माहितीत एक अक्षराची भर पडली म्हणजे एक पितर स्वर्गास गेल्यासारखें वाटते ! निदान दुसऱ्याचा एखादा पितर नरकात पडल्याबद्दल तरी खातर-जमा होते ! त्यातल्या त्यात चोरट्या रागरगाचें रहस्य कळले म्हणजे तर बोलावयालाच नको—किंवा त्याबद्दल सारखेंच बोलत राहावयाला पाहिजे ! आजचा हा रागरग असाच अधेरांतला आहेसा दिसतो आडून बोलणें जरा ऐक्याला यायला हवें होतें ! (ईश्वराच्या खाद्यावर हात मारून, उघड) काय अवघूनमहाराज ! आतां ही समाधि कधी उतरणार ? कोणत्या निर्गुण मूर्तीचें हें ध्यान चाललें आहे ? तें मोठ्या घरचें जडावाचें जोखीम, की तो गरिबीतला मुलाम्याच्या डाग ?

ईश्वर—(चपापून) कोण तुम्ही ? धाडसी बेशरमपणाची कमाल झाली !

नूपुर—होय ? मग ब्रह्मर्षिमहाराज, देवाच्या साक्षीने या गार्गीमैत्रेयीवरोवर कांहीं वेदान्ताची वाटाघाट करीत होता वाटतें ?

ईश्वर—अशा अनोळखी आचरटपणाने आता एक शब्द अधिक बोलाल तर मला तुमची फाजील जीभ कापून बेताची करावी लागेल !

नूपुर—(हसून) अखेर वरेच रागावला कीं वैरागीबुवा ! मला वाटलेंच होतें,

की-एकदोन-फुंकसा मास्व्याबरोबर तुमच्या (आगावखेन ही ज्वरधरवी राख
उडूम-जईल आणि ओतला अगर उडकून निवेली म्हणून ।-तुम्हाला राग
येतो खरा, पण मग, या वेषानें त्या वार्यकांशिंहि किष्नाला खोलत गराहिल्लं
अहो, जसा खोरटा सवध - एकदा उडवकीसना आला म्हणजे तसो नागव
त्यासबंधी किष्नाकसें करावयाला लागतो इतकें नाई नाई मगाने -

ईश्वर-तुम्हीं बोलतायला काही प्रमाण आहो का? तला इतकें
नूपुर-त्याला कशाला पाहिजे आहे प्रमाण ? लग्नाच्या हज्जे डप्याखेरीज
कोणतीहि (स्त्रीपुस्त्रे कुठेहि आणि काहीहि धोळेतांना आढळली तर) तें
काहीही दगलवाजी असावयाची हे लीकशास्त्रातलें चहावोक्य !
ईश्वर-कोणता जीवणाची कल्पना हो ? हे पाहो, जकां स्त्रीणी अतो मोठे बोलत
होतो ती मला माझ्या सख्या बहिणीप्रमाणे आहे, सवजलेंत [पात्रात]
नूपुर-या वधुप्रेमाची सारी भिस्त, आपण सर्व एकाच ईश्वराची लिकरें आहो
का? ऐसैसां मात्याच्या जोरावरचा असेल ना! शाटीक अहे असा विमर केल्या
जर लक्ष्म्या संपत्यंतर आपली कायतुमें दिवोरेन ह्याहा लक्ष्मतां तुमची
साश्रीकुला ह्यो ह्युकून काढून चिमाळकवरजा अपीतो हा (स्वगत) मज्जाथी
लिकडे श्या वायका कोणीकेडे आताल ह्या अउपत श्या सीकनळवा आशिया-प्रेम
यातोंसा विद्युत्स्थ अडीचा मार्ग नगडायो हाहा काहीचेतु ह्येचने घीटाळत
राहणारिसे इतिहास लक्ष्म्याला पात्रात पात्रात पात्रात पात्रात [पात्रात]
ईश्वर-जेकाय जगतावा नमुना आहे तिहास! लक्ष्म्या हाती-किं जाला पात्रात
[स्वगत] कडे महांत राहते, इकडे साट्याच्या असेल कामासू नासुदाम उडूम उड्या
राहते भव मुके येतो इतकें (लक्ष्म्यात) । नाई ईह लक्ष्म्या लक्ष्म्यात
नुदाम (स्वगत) स्त्रीजंत-तेवढी तिसकहराभा हा उड्याजिपी कोकान (अनेक
यीज्जावर सीधीच्या कळोखातुवा अठकमना आकाशोतल्याणीची दाण्याची
गति इथूनच बिनचूक ठरवून टाकिताल्याला मपण चिनेसी उवळची, ह्यसिया
इथेच उजाडणान्याचठकचादप्यांच्या ह्यकअलीडे त्रिकपळ (कृपीना) हे सवडे
जव्यासिस्त्रियांनीहीतः थोड्याशा आकडे सोडीयेत तोसले विद्य चकळ - वेत
येतात, पण याचे कोणाला, आणि यांना कोणचिचे थाल्याली हे हे कारुण्यीहि
कळावयेंचें नाही चिन्हांचा, अस्वसा मघरणप्राणा अगदी जमावनाको - मुके ई
दामिनीला काय ह्यायचें, ती माझ्यासारख्या सामान्ये मणीसथी विद्युकोण
परी ही बसुधराचवढी थोरामोठ्यांची स्त्रीयाप्र बेमुरवपुका (विद्युदेचें म)

ब्रकाटचा पिटीत बसली. तों काही नाही; हा खेळ आणखी काही वेळ असाच चालू राहिला तरा बघता बघता, सुदाम आणि दामिनी हे जोडपे म्हणजे लोकाना हसवायचे साधन होऊन बसले. हा खेळ खेळत राहिला घटकाभर तिरूपण करित बसलाच होता. तो मारवगुंड तर पाळती वरच असल्यासारखा दिसतो. आता आधी या कानफाट्याचे चांगले कान उपटती आणि मग त्या उठवळ विजलीला नीट बघून टाकितो (उघडा) 'अहो फरमहस, तुमचे उनाड पाखरू मधाच उडून गेले; आता कक्षासाठी देवाच्या दारी पार धरिले आहे हे !

ईश्वर—(स्वगत) हा जिसेरा इतिला दिसतो; आणि याची ही वेडांकी लहेर अगदी भडकलेली आहे ती वाटे.

सुदाम—असा पाहतोस काय माझ्याकडे सुभासारखा काही लाजलज्जा आहे का शिल्लक ? का ससाराबरोबर तिचीही राखणगोळी केली आहेस ? हा बघ रे, ए गोसावड्या, तुम्ही बैरागी लोकांमोठे बदमर्षी असतो ! स्वतःचे घर एकदा सोडले म्हणजे दुनियेची घरे ! तुम्हाला अर्पलीशे होतं; आपल्या नुसत्या अगाला भस्मे ओपडता पण दुसऱ्याचा सारा भस्मा भस्मा करून टाकता; आपल्या नांवावर पाणी सोडताच लोकांची नावे बुडवायला मोकळे ! इकडे हातातल्या चिमट्याने चिलमीवर निखारे ठेवण्याचा जर सराव होतो न होतो तोंच दुखून दुसऱ्याच्या वंत करणाला चिमटे घेऊन त्यावर अगर ठेवण्याची तयारी ! बैराग्याच्या एकैक सांछेगणिक लक्षाची किमानपक्षी हजार हजार माळ तसे तुटत असले ! वरल्या कौळ्याने खड्यांनी राजण भरून आपण उडविलेली शिरगणती ठेविली होती, चिरी मीला वाटले; बैराग्याची स्मरणी म्हणजे त्याच्या बदफैलीची, मोजदादच असली. ए) राखुड्या तल्या रामोशा ! पहा, मी इतके बोलतो आहे, पण बैरड एक शब्द मारी बोलतो आहे का ? नुसता तोंडाकडे पहातसुद्धा नाही. (ईश्वर हसतो) तुझे हसणे रास्त आहे; जाऊ दे; तुझ्यासारख्या तिन्ही इतले बोलण्याचे काय अर्थ ! आपलाच दाम खोटा ! छे छे, पायांचा घडोवस्तू कोलाच पाहिले ! (स्वगत) या जगात एखाद्या खरे तत्त्व असले तर तो म्हणू की प्रसन्नो जगते तेवढी निमकहराम ! विधात्या, कशाला या सुंदर जगात ही हरामखोर जास्त पैदा केलीस ?

ईश्वर—(स्वगत) आता आपली काही वेळ या जगाची शिबिली तर मला

खात्रीने वेड लागेल कुठल्याशा देवस्थानाभोवती भुताखेतानी पछाडलेल्या झाडाचें जगलच्या जगल जमत असतें अशी त्याची ख्याति आहे, त्याप्रमाणें, वायकाच्या बावतीत बहकलेल्या वेवकुफाची यात्रा जमण्याचे हे ठिकाण आहेसं दिसतें काय एकेकाच्या स्त्रियाविषयी भावना आहेत ' एकानें आल्या- गेल्या बाईकडे पाहून माकडासारखे चाळे करावे, दुसऱ्यानें त्या माकडचेष्टा- वरच रामावाचून रामायण रचून काढावें आणि तिसऱ्यानें त्या तसल्या रामायणाबरहुकूम, आपल्या सीतेसारख्या साध्वीला घरातल्या घरात वनवास भोगायला लावावा । पण यांच्याकडे तरी काय दोष ? चागल्या चागल्या प्रतिष्ठितांनासुद्धा असल्या कुटाळक्या करण्यांत आणि वायकाबद्दलच्या वाटेल त्या गोष्टीवर बिनदिककत भरवसा ठेवण्यात जिथे लाज वाटत नाही तिथें हलक्या मनाच्या लोकांच्या कल्पना अशा असावयाच्याच ' सगुणमूर्तीची कल्पना करण्यासाठी पशुपक्ष्यात—अगदी पाषाणातसुद्धा प्रत्यक्ष परमेश्वराची प्राणप्रतिष्ठा करण्याइतकी उदार अशी आमची आर्यदृष्टि, आमचा मुली- कडे, भगिनीकडे, अर्धांगीकडे आणि माताकडे वळताच अनुदारवृत्तीने सकोच पावते आणि स्त्रियामध्ये तिला साधी माणुसकीसुद्धां दिसेनाशी होते । या असल्या पतिताचे विचार, नागर मनाला त्रासदायक तर खरेच पण एकेक कदा मनःक्षोभ इतका आवेगाचा होतो, की अशा विचारापैकी साधारण प्रकारचे नमुने तरी लोकासमोर माडावेत आणि चारचौघाकडून या चारगटांचा उपहास करावा । पण जाऊ द्या हा विचार । या दुःखदायक विचाराची लांबण तितक्याच प्रमाणानें मनाला सताप मात्र देईल आपल्या सान्या सोयी अजून जमावयाच्या आहेत

[जातो]

सुदाम—(स्वगत) मूर्खा सुदामा, भोग आपल्या लग्नाची फळे । (पाहून) हा तो गांवगुड आला वाटतें ? याच्या थोडे पोटांत शिरलें पाहिजे

[नूपुर घेतो]

नूपुर—(स्वगत) हा कोण घुटमळतो आहे इथें ? स्वारीला घेरले पाहिजे । सुदाम—काय हो, आपले नाव सांगाल का ?

नूपुर—माझ्या बारशाच्या पूर्वीच माझे आईबाप मेले, तेव्हां मला नाव ठेवण्याचें तसेंच राहिले आहे बरें, आपलें नाव ?

सुदाम—(स्वगत) अरे चोरा, मी तुजें बारसें जेवून वसलों आहे म्हाणावे. (उघड) माझाहि जरा असाच घोंटाळा झालेला आहे मला लोक रोजच्या

रोज इतकीं नावें ठेवितात, की त्यातून वेळेवर कोणतें सागावें हेंच कळत नाही नूपुर-हरकत नाही, फिटफाट झाली आतां आपण एकमेकाना तात्पुरती नावें ठेवू या म्हणजे बोलायला चालायला सोयीचें पडेल चला, आम्ही ठेवलें तुमचे नांव सुदाम ।

सुदाम-(दचकून) सुदाम ?

नूपुर-काय चपापला हो ? तुमचें खरें नाव एखाद्या अनोळखी माणसानें नेमके सांगितले असतें तरीसुद्धा तुम्ही इतके दचकला नसता ।

सुदाम-तुम्ही पाहताच आहा, की मी आहे जरा फाटक्या अगाचा आणि तुम्ही म्हणालां मला सुदाम, तेव्हा सहजच वाटलें, की मला हिणविण्या-साठी तुम्ही असें नाव काढले मुद्दाम

नूपुर-अ, तसे काही नाही, त्याचे कारण वेगळेंच आहे सागू तुम्हाला तसा मोक्या जुळून आला म्हणजे

सुदाम-वरे, तें राहू द्या, तुम्ही आता बराच वेळ एवढ्यातच फिरत होता, एखादे रगीबेरगी पाखरू जाताना दिसलें का इथून ?

नूपुर-छट्, चिटपाखरूसुद्धां नाही

सुदाम-काय बेगुमान थापा मारता हो । मी चागला पाहतों आहे, तव्वल अर्धी घटा तुम्ही इथून टेहळणी ठेवून होतां त्या--

नूपुर-असे असें । आताच्या गमतीबद्दल बोलता होय तुम्ही ? आता तुमच्या-जवळ म्हणून बोलायला हरकत नाही, पण तें पांखरू म्हणजे एक अजब चीज आहे

सुदाम-(स्वगत) अजब चीज । स्त्रीजात तेवढी निमकहराम । (उघड) दोघीतलें कोणते पण ते ? वसुधरा कीं तिची ती दासी ?

नूपुर-भले । तुम्हाला तर नावेंहि पाठ आहेत, उगीच नाही लोक तुम्हाला नावें ठेवीत । अहो, वसुधरेबद्दल बोलायला कशाला पाहिजे ? मोठ्या नदीत बारमहा पाणी असायचेंच । मी त्या गावगगेबद्दल म्हणत होतो पोरसवदाच आहे, पण अशी बाजिदी वायको आहे । छटेल तर इतकी आहे म्हणता, गहिरी नजर आशाळभूतपणाने नुसती हरिणीसारखी कावरीबावरी फिरकत होती इकडून तिकडे ।

सुदाम-(स्वगत) बाजिदी, छटेल । आमच्या पतिव्रतेन कमाई तर खूप करून ठेविली आहे ।

तूपुर—कां हो, अगदी विचारातसे पडला २ कोणाला वाटेल, की तुमच्या
कस्यकोणीच तुमच्यापुढे नालस्ती चाललेली आहे !

सुदाम—(स्वगत) हे हा हरामखोर अगदी कमी द्याग देत आहे. (उघड)
भलतेच, तसा तिचा माझा कांही सबध नाही, मी सहज विचारितों आहे
हो, आपलें माहित असावें ।

तूपुर—एवढेच असेल तर फिकीर नाही, नाहीतर आमची मासलेवाईक
मजा व्हायची ! काकी मी सुद्धा तुमच्यासारखा नुसतीच माहिती मिळवीत
आहे हो ! बोलण्यासारखी गोष्ट नाही, पण तुमच्याजवळ म्हणून सागायल्यु
हरकती नाही काज कर इकडे-बोलूनका कुठे-हें पहा, बायकांच्या फदांकु
कधी पडू नये, बायकांची जात बडी हरामखोर ।

सुदाम—(स्वगता) स्त्रीजाततेवढी निमकहराम ! (उघड) तुमचे म्हणणें
खरें आहे अगदी अक्षरशः ।

तूपुर—आशापि हेंच पहाकोलचित्रा गरिबीतल्या गरिबीत जिवाला हीसु
केवढी आहे ! तेवढ्यातच सुगडे गगाजमनी होतें ! दरिद्री छानछोक गरिबीत
बरोबरच मनाचा उथळपणाहि दाखविते ! काकहेरीच्या कंगाल वासाकडे
जिच्या रगाच्या सिकारड्या अपक्यानेच लक्षा जातें !

सुदाम—हा, कपड्यालत्यात-असा खोलपणा उपयोगाचा नाही हें खरेच !
तूपुर—तुज्या उपयोगाचा नाही ! तुमच्याजवळ म्हणून सागून ठेवितो, नीट
छेपत ठेवा-कपड्यालत्यात छानछोकी, बोलण्यात एवढासा मोकळेपणा,
नजरेंत एवढीशी लोभी फिरकी-जराशी हसत्या डोळ्याची आणि दाबलेल्या
सोडांशी, तिलाजरा लाजाळूपणा ही दिसेली, की हेजार हिंशांनी तिथे लगीन
गाठ सैल आहे अशी खूणगाठी बांधून ठेवा !

सुदाम—इतक्या खापाखुणा तरी कशाच्या हव्या ? नुसते त्वालणें एकदा पाहिलें
की काकी चालीचटकन् लक्षात येते तें शब्दानी सांगतां येत नाही नीटसें, पण
एका पावलावरून परीक्षेला पडतें !

तूपुर—बस, अगदी अनुभवाचे बोललां, पटले !
सुदाम—(स्वगत) हा बिलदर सुदाम वेंचकाबोलतो आहे की काय ! (उघड)
नशीब त्या विचारा नवऱ्याचें ।

तूपुर—तो अगदीच गलथान आहे म्हणतात तुमच्यासारखाच फाटक्या अंगाचा
आहे मघांशीं मी तुम्हाला सुदाम म्हणून नाव दिलें तेच त्याचे नांव ! मला

करावे तरी काय ? बाकी अणा अचपळपणात माझा केतन माझ्या इतक्या अध्या वचनात असावयाचा, की मी घरात एकाच पायाचा नाच करायला सांगितलें तर लबाडाला दोन्ही पायांनी घुगुरवाळा वाजवितांना ब्रह्माड अपुरे होईल झाली, चांगले डोळे उघडून, माझ्याकडे पाहून हसायलासुद्धा सुरुवात झाली ! बाळ, पुरे झाला हा डोळ्याचा नाच बरे निजा आता वा ! लगेच घेतले डोळे मिटून ! जसें कांही समजले अगदी बोललेले ! गुणी बाळ, असे गुण केल्यामुळे माझ्या बाळबृहस्पतीला एखाद्याची दृष्ट लागली तर कमे बरे होईल ? ह, यानें डोळे मिटून घेताच माझ्या डोळ्यापुढें वेड्या-वाकड्या हजार गोष्टी उभ्या राहतात, या कोवळ्या देहाकडे पाहताना उगीच कठोर विचार मनात येतात, याला झोप लागताच माझी कल्पना जागी होते. कां बरें मला नेहमी असें व्हावें ?

[गोकुलमा लइ चालो०]

व्याकुल हें मन होई कां । सतत कां त्यास छळ हा ॥ धृ० ॥

जगति न रगे । विचारीं परी तरगे । नच त्या कांहीं

विसावा हा । ॥ १ ॥ अनलज्दाला ! जाळिते अशी जिवाला ।

पसरि अतरि या दाहा ॥ २ ॥

इतक्या सुखाच्या सागरात पडले आहे तरीपण कांही तरी चुकल्यासारखे वाटतें । जगाच्या खरेपणाबद्दल काहीच खात्री वाटत नाही माझ्याभोंवती हे सुखस्वप्न पसरले असून दैवाच्या कसल्या तरी अकल्पित आघातानें मी एकदम जागी होईन आणि या सुखाला अतरेन अशी अतःकरणांत सारखी हुरहूर वाटते । या सुखाच्या स्वप्नापेक्षा अगदी स्वप्नाचे सुखसुद्धा किती तरी खरेपणाचे भासते । अतिसुखामुळे तर असें होत नसेल ? बाळा केतना, इतकी का मी पूर्वजन्मीचो पापीण आहे, की तुझ्यासारखें रत्न मला-अगबाई, भलतेच कांहीतरी मनात यायला लागले । आज अजून का वरें येणें झाले नाही ? समाधान तेवढे काय तें त्या मूर्तीच्या दर्शनाने । पण त्याच्याकडे पाहताना तरी डोळ्याची भीति कुठे मोडते आहे ? आता डोळ्यासमोर ती मूर्ति उभी करून वाटेल तितका वेळ पाहत बसेन, पण जर खरोखरीच येणे झाले तर- अगबाई, खरोखरीच येणे झाले

[उठून उभी राहते, वृदावन येतो]

वृदावन-(स्वगत) हिच्याकडे पाहिले म्हणजे पूर्वजन्मावर विश्वास ठेवा-

वामा वाटू लागतो, एरवी, या जन्मी या दुर्दैवी जीवानें असें कोणतें पाप केले आहे, की त्यावद्दल अष्टौप्रहर असा मनाचा मुका मार सहन करावा लागवा ! वृदावन आणि कार्लिदी ! लग्नाचे मोंग करून मी हिला उगाच दुखांत पाडिली आहे मी हिच्याशी मोकळेपणानें वागत नाही हें तिच्या पुरतेपणी लक्षात आलें आहेसें दिसते, आणि मी तरी हें सोग यथासाग किती दिवस करीत बसू ? या नाटकाचा मला आतां इतका वीट आला आहे, की—पण आतां कुरकुर करून काय उपयोग ? माझ्या लौकिकासाठी मला हें सारे केलेच पाहिजे (उग्रड) प्रखर सूर्याच्या प्रकाशात कोमेजणारी नाजूक कुमुदिनी चंद्राच्या कोवळ्या किरणानी तरी खुलते, आठ महिने गप्प बसलेल्या कोकिलेला वमतऋतूत तरी कठ फुटतो, पण इथें तर कधी कळी उमलायची नाही आणि तोंडातून शब्द निघायचा नाही कार्लिदी, सुंदर स्त्रियाना खुलविणारा एखादा दिव्य मंत्र पुरुषाना जर सापडला तर त्याचा विधि समाधीपेक्षांहि अवघड असला तरी पुरुष त्याचा अष्टौप्रहर जप करीत बसतील

कार्लिदी—मग तसें नाही कुठे ! पुरुषानी नुसता कानमंत्र सांगतानासुद्धा जरी इकडे तिकडे केलें तरी बायकांच्या गालावरच्या गुलावाची तेव्हाच खुलावट होते ना ? विधि नको आणि मंत्राचा जप नको ! अगदी मुक्यानेच एवढेच होते.

वृदावन—ह, बोल, बोल, स्पष्ट ध्याल्यावाचून बोल पाहू ! कार्लिदी, काय तुझें मन हे ? एवढे शब्द बोलताना तुला दम लागला, ओंठ सुकून गेले, काबरीबावरी नजर छपविण्यासाठी डोळे खाली वळले वेडे, तुझी छातीसुद्धां धडधड करायला लागली आहे ! वोलू लागलीस म्हणजे इतके चागलें बोलतेस, की मनाचे कान आणि जिवाचे भान करून तें ऐकत राहावें ! पण मोकळ्या मनाची मौजेची भाषणें बोलतांना तू नवशिक्या गुन्हेगारापेक्षांहि जास्त भेदरून जातेस आणखीं किती दिवस तू मला भिणार ? आरभीच्या अनोळखी अल्लडपणाला भीति साजून गेली, पण आतां—मूल झाल्यावरसुद्धां—आता आपला केतन चागला आठवहा महिन्याचा झाला असेल—अजून भित्रेपणाच ! नवाईच्या नव्हाळीची ही मनाची मुकी माया मनोहर तर खरीच, पण मुका मुलगा कधीतरी चालत्याबोलत्या रगरूपाला आल्यावाचून स्त्रीत्वाचें सार्थक होत नाही ! कार्लिदी, आतां तू

आपण होऊन बोलली नाहीस तर यापुढे मी एक अक्षरहि बोलणार नाही !
 (कांही वेळ थावून) या केतनाशी चार चार घटका साखी बोलतं
 असतेस आणि मी एका शब्दालाहि महाग झालो? तें काही नाही !
 कालिंदी, तुला माझी शपथ आहे माझ्या प्रश्नाचें अगदी मोर्कळ्या मत्तानें
 उत्तर दे पाहू ! तुझे आयुष्य अगदी सुखांत जोत आहे का? (कालिंदी
 वृदावनाकडे पाहते) हें पहा, माझ्या भक्तचा केलो ओळखण्यासाठी तू
 अतिशययाच्या शोधक दृष्टीनें माझ्याकडे पाहू लागलीस ! कालिंदी, मी
 अनुकूल उत्तराच्या अपेक्षेनें हा प्रश्न टाकला नोंही ! आपल्या ससहस्रतू
 पूर्ण सुखी आहेस का ?

कालिंदी—सर्वेश्वरा, आपण सुखी आहा का ?

वृदावन—मी अगदी पूर्ण सुखांत आहे

कालिंदी—मग मीहि पूर्ण सुखांतच आहे ! जिवितेश्वरा, मला आपल्याहून
 निराळें जिवित आहे का ? या देहाची मी छाया, छायेची हालचाल देहाच्या
 जीवनशक्तीनें होते ! तिला भिन्न इच्छा, भिन्न जीवन कुठून असेणार !
 आपल्या स्वासोच्छ्वोसानेच माझी जीवनेष्टवाहू बाळगते असतो कालिंदीच्या
 हृदयाचे व्यापार तिथें विराजणांरी वृदावनाची मूर्तिच करिते !

वृदावन—कालिंदी ! माझी शपथ घालली तरी सुद्धीही खोटे सांगितलेंस !
 तुझी जीवनवृत्ति खरोखरीच छायेप्रमाणें निर्जीव आहे ! तुझे समाधान हताश
 हृदयापेक्षाहि शून्यवृत्तीचें वाटतें ! अल्लड बेंयांतल्या विविध विकारांचे ठाणें
 उठल्यामुळें तुझ्या चेहऱ्यावर उजाड विस्तीच्या गोवठाणाचा ओसाड रंगा
 बसलेला दिसतो ! (तिचें हात आपल्या हातांत घेतो) कालिंदी, माझ्या
 जवळ खोटे का बरे बोलतेस ? तू दुःखी किंती आहेस याचा मला मुळीच
 शंय नाही मग त्याच्या कारणविषयीच मला संशयांत का ठेवितेस ?

कालिंदी—(त्याच्या गळ्याला मिठी मारून) असें आपल्याला कशादरून
 वाटतें ?

वृदावन—पुष्कळ दिवसांच्या सूक्ष्म अनुभवांनं मी हे ओळखलें आहे ! तुझी
 आणि माझी अजून पुरती दिलजमाई झाली नाही ! तूं आपण होऊन मला
 कधीं आलिंगन दिलें नाहीस ! पण मी तुझे हात माझ्या मानेजवळ आणतानि
 स्याचा विळखा इतका जोराच बसतो, की प्रीतीच्या भरतीची उसळणांरी
 उत्कंठा थोपवून ठेविल्याचें ! तांबडतोब लक्षांत येतें ! माझी नजर चुकवून

माझ्याकडे पाहतांना, माझ्या चेहऱ्यावरून कांहीतरी हुडकून काढण्याचा तुझा प्रयत्न चाललेला असतो ! हातांत हात घालून माझी वीटें दाबतांना सभये उत्सुकता दिसून येते ! विनोदप्रसंगी माझ्या हसण्याबरोबर ताबडतोब आपलें हंसूहि थांबविण्यासाठीं, हसण्याच्या उत्कट भरांतसुद्धा माझ्याकडे पाहण्याच्या सावधगिरीचा तुला विसर पडत नाही. बोलतांना शेवटी एक शब्द ओंठावरून घुटमळून पुन्हां हृदयांत जाऊन दडून बसतो ! कोलिदी, तो शब्द आपल्या दिलेलीचा आडपडदा आहे ! कुठल्या तरी दुःखी सशयाचा कृष्णमेघ तुझ्या हृदयात सारखा घुटमळत राहिलेला असतो ! हें पहा, तुझ्या डोळ्यात पाणी तरळू लागलें, ही त्याच मेघाची वृष्टि ! हाडांसे अश्रु पसू नकोस, तुझ्या हृदयाला, त्यातल्या दुःखदायक रहस्याला बाहेर येऊं दे कोलिदी, माझ्या पासून आपले दुःख लपवू नकोस !

कोलिदी—हृदयसंपुटांत सांठवून ठेविलेल्या या प्राणजीवनापासून मी काय लपवून ठेवणार ? प्राणेश्वरा, क्षमा करा, मी आपल्याला फसविलें खरें ! पण तें केवळ आपल्या मनाला घास होऊं नये म्हणून !

वृंदावन—वेडी ! वेडी आणि हृदय स्वटविशीं आपलें मनोगत मला सांगून दुःखमुक्त हो ! अशी रंडू नकोस ! इतक्यांत हंसत होतीस, आता रंडू लागलीस ! मुलाच्या मनाप्रमाणे तुजें मन ! मुखदुःखाच्या अंतसांक्लीत माझ्याशी लपडाव खेळत आहे मला वाटते ! पोर झालें म्हणजे त्याच्या सहवासानें बीय फुटते मनसुद्धा पोरकट होत जाते ! हे सांगतेस ! तू तुझ्या दुःखाचें कारण आहे

कोलिदी—माझे दुःख मी आपल्याला सांगितले ! तसे आपण माझ्याबद्दल म्हटलें किंवा मी आपणाबद्दल म्हणते ! असे नाही ना ! आणि म्हणणार ? माझे रहस्य सांगणें म्हणजे मी आपले रहस्य ऐकणें ! असें आपल्याला म्हटलें ! तर आपण माझ्यावर रागावणार ! नाही ना ! आपल्या प्रश्नाचें उत्तर माझ्या प्रश्नाचें दिलें तर चालेल का ?

वृंदावन—तुझा प्रश्न ? माझे रहस्य ! कोलिदी ! तू काय म्हणतेस ! हेच मला म्हणत नाही कोणतें माझे रहस्य !

कोलिदी—(एकदम हृदका देऊन वा त्याला भिठी मारून) आपल्याला राग आला ? मला आपल्या या मुद्रेचें भय—प्राणेश्वरा ! मी नावडती ! आहे म्हणून का हा राग ? जीवितेश्वरा, मला सभाळा ! मी आपल्यालाच भयले ! आहे ! मला सभाळणारहि ! आपणच !

वृदावन—(स्वगत) हिला धीर दिला नाही तर हिचे भीतीने प्राण जातील (उघड) कार्लिदी । काय हे ? वर पहा ! (ती वर पाहते स्वगत) काय हे हिचे डोळे ! शिकारी कुत्र्यांच्या भेसूर हाकाटीने भेदरून एखाद्या झुडपाखाली दबा धरून बसलेल्या भेकड सशाचे डोळेसुद्धा इतक्या शून्य वृत्तीने, इतक्या साशक भीतीने आणि इतक्या तीव्र शोधकतेने स्थिरावत नसतील (उघड) कार्लिदी, भिऊ नकोस, तू मला नावडती आहेस असे तुला का वाटते ?

कार्लिदी—आपल्या उग्र मुद्रेची मला अजून भीति वाटते । प्राणापलीकडे लपविलेल्या शकेचे शब्द बाहेर कढिताना प्राणहि कठाशी येऊन अगदी कोंडल्यासारखे झाले आहे.

वृदावन—माझी मुद्रा तुला उग्र वाटते ? वेडे, अशी भलतीच जन्माची समजूत करून घेतलीस तर मला कायमची भीत राहशील कदाचित् माझा तिटकाराहि करू लागशील ।

कार्लिदी—नाही, नाही, आपली मुद्रा जात्या उग्र नाही आपला मूळचा चेहरा इतका सोजवळ आहे, की स्त्रीदृष्टीला त्याचा मोह सोडावासा वाटणार नाही, आपले विशाल अंतःकरण पुरतेपणी दाखविण्याजोग्या या डोळ्यात प्रतिबिंबरूपाने शिरून, त्या अंतःकरणांत प्रीतिभावाने स्थिर होण्यासाठी कोणती स्त्री झटणार नाही ? आपल्या मासल आणि मृदु कराचा आधार मिळताच ससारयात्रेतून स्वर्गपर्यंत निभावून जाण्याची कोणत्या स्त्रीला खात्री पटणार नाही ? (पाहून) नका, नका, असे निःश्वास टाकू नका । आपल्या वर्णनात स्तुतीचा सशय येऊन तिला आपण अपात्र आहा अशी मनोमन साक्ष पटल्यामुळे आपण ओशाळलेल्या नजरेने माझ्याकडे पाहू लागला म्हणजे माझा धीर तुटून मी भांबावल्यासारखी होतं । आपल्या हृदयाबद्दल मी माझ्या मनाची ग्वाही देतं । हे काय ? आपण जास्तच खिन्न होत आहां । आपल्याला आत्मविश्वासाने ही स्तुति खरी का वरें वाटत नाही ? कोणत्या गोष्टीच्या आठवणीने आपण—पण वेडीवाकडी कल्पना आपल्या मनात कशी येणार ? मग माझ्याशी अशी प्रतारणा—(रडत) याच गोष्टीमुळे, मी आपल्याला आवडत नाही असे मला वाटू लागते

वृदावन—पण न आवडण्याचे काही कारण आहे का ?

कार्लिदी—आपल्या उदार दृष्टीला कदाचित् दिसली नाहीत म्हणून माझी

मलासुद्धा ती कारणें दिसल्यावाचून करी राहतील ? आपल्या-माझ्यातलें अंतर थोडे का आहे ? आपल्यासारख्या वावन्न बिरुदाच्या धन्याला शिलेदारी शिरपेचाची शोभाच साजून दिसायची ! माझी आपली सावळ्या तुळशीची साधीभोळी मजुळ ! प्रीतीची पूजा बाधायला नुमतीं तुळशीपत्रे कशी पुरणार ? पुरुष आधी रूपाकडे पाहतात, आणि तसेंच सौंदर्य माझ्या कपाळी मुळी नाही ! माझे कपाळ अगदीच बारीक नाही का ?

वृंदावन-सुखाप्रमाणेंच सौंदर्यालाहि रहावयाला फार जागा लागत नाही ! तुझ्या लहान कपाळावर माझ्या जीवित्याच्या आणि तुझ्या सौभाग्याच्या घा कुकुमाकृति राजमुद्रेला अक्षय राहण्याइतकी जागा मिळाली म्हणजे आपल्या सुखाप्रमाणेंच आपण दोघेहि चिरजीव होऊ !

कार्लिंदी-अगबाई, आपल्या आशीर्वादातून आपल्या केतनाला का बरें वगळायचे झाले ?

वृंदावन-लाडके, त्याची आपल्या सुखातच जमा झाली ! केतन आपल्या सुखाचा भागीदार नसून भाग मात्र आहे ! पण तुझी कारणें तशीच राहिली ?

कार्लिंदी-आपण थट्टेवारी नेत आहा, मी आपली खऱ्या भावानें सागून टाकतें

वृंदावन-काय ही कल्पना ! माझ्या वर्तनात तुला कधी सणयाला जागा मिळाली आहे का ?

कार्लिंदी-आतापर्यंतच्या आपल्या बोलण्याने मला इतका धीर आलेला आहे, की आपल्याजवळ सारें बोलून टाकायचा मी आज निधडा निश्चय केला आहे मी वेडी आहे, भाबडी आहे पण आपली आहे मी माझ्या सुखासाठी बोलत नाही, माझ्यामुळें आपल्याला त्रास होतो अशी माझी खात्री झाली तर आपल्या पुण्यमय सुखाच्या मार्गातून मी क्षणमात्रात दूर होईन, मला राहून राहून असें वाटण्याचे कारण सांगितले तर आपण माझ्यावर रागावू मात्र नका कधी कधी आपण सुखाच्या पूर्ण भरात असताना मध्येच विमनस्क होता, बोलण्याच्या ओघांत क्षणभर-अगदी अर्धा क्षणच, पण-एकदम थांबता, वस्तुमात्राकडे नेहमी शोधक वृत्तीनें पाहणारी आपली दृष्टि एकाएकीच शून्यवृत्ति होते, चालत्या विषयाच्या भरमध्यात प्रारंभीच्या सामान्य सबधानें सुरुवात करितां, सवाल समजून घेतल्यावाचून जबाब

देता; डोळ्यांनी जगाला पाहत नाही आणि दिसत राहिले ! त्यावेळी आपल्या डोळ्यात एकलेपणाने मीझी बाहुली वसविण्याची मला भीति वाटते, आपल्या जीवनक्रमाच्या सर्व प्रयत्नात ! अतृप्त इच्छेची आतुर तीव्रता दिसून येते. नाथ, अशा वेळी माझ्या मनात कालवाकालव उत्पन्न होते. नाथ, समा करा आपल्या ठिकाणी वाइटाची कल्पनासुद्धा करण्याची माझी योग्यता नाही पण भावावलेल्या बुद्धीला कारण त्याकाळी प्राणेश्वरा, या चुकलेल्या दोषीला सांभाळून घ्या - आपल्या ठिकाणी सल्लोखी भावना संभवत नाही अशा कल्पनेने मी विचार करू लागले म्हणजे मी आपल्याला नावडती आहे, माझ्यामुळे आपण असतुष्ट आहात असेच मला वाटायला लागते; मला याच दृष्टीने पहावेसे वाटते ! सर्वेश्वरा, मी आणि बोलणारा आहे. माझा हा अंमराध शेवटचा आहे. मी बोलू का ? मी माझा जिवाच्या परमेश्वरा, रात्री बोलता बोलता अखेर आपण शांत होतो त्यावेळी आपल्या रहस्याच्या विचार घेतो आपल्याला झोप येत नाही. आपण जागे असल्यामुळे मला झोप येत नाही. त्या निश्चेष्टे स्थितीत आपण आपल्या रहस्याचा शेवट शोधून काढण्यासाठी झटत असता, मी त्या रहस्याचा आरंभ हुडकून काढण्याचा प्रयत्न करीत असते ! नाइलाजातें मिळलेल्या आपल्या जीवाचे जड निःश्वास वाच्य-वर तरंगू लागले म्हणजे त्या काळोखाच्या पडद्यावर मी कल्पनेने आपल्या रहस्यातल्या स्त्रीची प्रतिमा रेखाटण्यासाठी - नाथ, आपण केवढ्याने दचकू लागत ? [उठून दूर उभी राहते, वृंदावन तिजकडे पाहतो.]

वृंदावन - माझ्या रहस्यातली स्त्री ? कशावरून त्रिशूरीचा त्यात काय संबंध ?
 कार्लिदी - माझी पुरीखात्री आहे. ती आपले रहस्य स्त्रीविषयक आहे ! हे मी कुसे ओळखले हे सांगणे फारसे कठीण नाही ! पण, आताच्या आपल्या दचकण्याने मला पुन्हा भीति वाटते ! आपल्याला नकोशी असलेली गोष्ट माझ्याकडून बोलण्यात निघाली का ?
 वृंदावन - माझे रहस्य स्त्रीविषयक आहे हे कशावरून ओळखलेस सांग माहू ?
 कार्लिदी - हे ओळखण्यात अवघड ते काय ! असायचें आहे ! तरुण अगामा परस्परांचा स्पर्शसहवास होतंच बुद्धीला बधिरता येते, कल्पनांच्या अगाबरोबर विचार तरळू लागतात, पुरुषाला त्या स्थितीत स्त्रीखेरीज दुसऱ्या गोष्टीबद्दल विचार करिता येत नाही ! पण आपण अशा स्थितीतहि कशाचे करी एकाग्रतेने चिंतन करिता, त्यावेळी स्त्रीखेरीज दुसऱ्या विषय असतायक

सुखाशी काही एक सबध नाही तुझ्या ससाराच्या सीमेच्या ते सर्वस्वी बाहेर आहे ! माझ्या मानहानीची भरपाई करून घेण्यासाठीच माझा हा सारा खटाटोप आहे त्याचा सबध माझ्या पराक्रमाशी— (स्वगत) सत्याच्या आणखी जवळ गेले पाहिजे—(उघड) माझ्या पुरुषार्थाशी आहे ' कार्लिदी—मग त्या भावी पराक्रमाची, पुरुषार्थाची कथा मला ऐकायला काय बरें आडकाठी आहे ?

वृदावन—विचारी पुरुषाने आपल्या भावी पराक्रमाची कल्पना कोणालाच होऊ देऊ नये ! त्यातून नवऱ्याने बायकोजवळ तर आपल्या पुरुषार्थाच्या कर्तबगारीच्या रहस्याचा उल्लेख फारच जपून करायला पाहिजे नवऱ्याच्या नांवाचा मोठेपणा चारचौघात केव्हा गाजवीन असें तिला होऊन जाते पत्नीच्या पुरुषार्थासंबंधाने रहस्यांतले रहस्यसुद्धां स्त्रीजवळ ठराविक मुदतीबाहेर ठरत नाही ! या गोष्टीची केतनासारखी पाळण्यातली पोरेंसुद्धा साक्ष देतील '

कार्लिदी—मला नाही, पण आपल्या चिमुकल्या केतनाला तरी आपल्या पराक्रमी पुण्याईचे पोवाडे ऐकवायचे होते ! भगवताच्या तोंडून चक्रव्यूहभेदाचे वर्णन गर्भांतच ऐकल्यामुळे अभिमन्युकुमारानी केवढा पराक्रम केला बरें ?

वृदावन—लोकोत्तर पुरुषाच्या जीवनातल्या सुखशातीच्या प्रसगाकडेच आपली आशाळभूत दृष्टि नेहमी पाहत असते, तुझा केतन अभिमन्यूसारखा पराक्रमी व्हायला पाहिजे ना ? पण सौभद्राप्रमाणे सोळाव्या वर्षीच समरभूमीवर त्याला मरण—

[कार्लिदी वृदावनाच्या तोंडावर हात ठेविते]

कार्लिदी—अगबाई, हे काय भलतेंच बोलणें ' काळवेळेची शकुनवती मोठी वाईट असते हो. वेळ कांही सागून येत नाही

वृदावन—माझ्या तोंडावर हात ठेवलास, पण सर्वभक्षी काळाच्या तोंडाला हात देना येणार आहे का ?

कार्लिदी—माझ्या गळ्याची शपथ आहे ! असलें भलतें बोलू नये या निर्दय विनोदानें माझे हृदय दुभगून जाईलसें वाटतें ! आपलें रहस्य मला समजू नये अशीच आपली इच्छा दिसते, मी तरी ती मोडण्याचा हेका कशाला धरू ! आपण सांगितले तेवढ्यानेच माझे समाधान होईल एकदा शेवटचे शब्द सागून माझे हेतु पुरविणार ना ? आपल्या मनांत माझ्याबद्दल विकल्प नाही ना ?

वृंदावन-प्रेमळ, विश्रब्ध जीवा । नाही, नाही, नाही ! माझें तुझ्यावर पूर्ण प्रेम आहे । वृंदावन सर्वस्वी तुझाच आहे या रहस्यापुरता एक कोंपरा सोडून माझें सारे हृदय तुझेच आहे । या हृदयावर विश्वासानें मस्तक ठेवून अशीच कल्पांतापर्यंत विसावा घे । (कार्लिंदी त्याच्या हृदयावर मस्तक ठेविते) हां- आधी एवढे कबूल कर, की आजपासून आपण होऊन तू मला आलिंगन देशील आणि आपल्या प्रेमसवादात पहिला शब्द तुझा असेल । दे पाहू मला असे वचन ।

कार्लिंदी-आज नवीन वचनच कशाला हवे ? देवाच्या, जीवाजीवाच्या साक्षीनें हातांत हात दिला त्याच वेळी मी माझ्या सर्वस्वाचे वचन दिलेलें आहे ! या आनदाश्रूनी आज त्याच्यावर उदक मात्र सोडतें ।

वृंदावन-(स्वगत) या नाजूक नादात बहकून मी काहीच्या काहींच बरळत चाललों आहे । वसुधरेला श्रष्ट करण्याचा माझा निश्चय हृदयाचे धागे तुटून सारखा ढळत चालला आहे । सत्य, सौंदर्य आणि बुद्धिमत्ता याच्या त्रिवेणी-सगमांत न्हाणाऱ्या माझ्या हृदयातून क्रूर कल्पनामुद्धां ढवळून निघत आहेत ! एकदा वाटतें, सूडाच्या कल्पना सोडून, मनाची अढी मोडून, मनमोकळेपणानें हिला सर्व सागून टाकावें, त्या उत्कटतेच्या भरांत हिचे डोळे पाण्यानें भरून आले म्हणजे त्या प्रेमाश्रूच्या पुष्करणीत प्रतिबिंबरूपाने मगलस्नान करून पावन व्हावें । हें कोमल मना, तसें करायला कोणती हरकत आहे ? ही सुखाची सृष्टि सोडून सूडाच्या वणव्यात होरपळत पडण्यात काय अर्थ आहे ? जे मन वसुधरेच्या प्रखर गुणानी दिपले नाही, भूपालाच्या शुद्ध स्नेहरसात विग्ले नाही, ते मन या प्रेमकरुण सुखाच्या स्पर्शानें निवळून जाऊ देणार नाही हा अभिमान कशाला हवा ? (तिच्या तोंडावरून हात फिरवितो)

कार्लिंदी-अहाहा । नाथ, जे पाहिजे होते तें मिळाले । मला हा आपल्या खऱ्याखऱ्या प्रेमाचा हात आज लाभत आहे । प्रीतीने प्रीतीला ओळखले. हृदयाला हृदयाची साक्ष पटली । प्राणेश्वरा, आता मात्र मी धन्य, धन्य, त्रिवार धन्य झाले । माझ्या जीविताची इच्छा तृप्त झाली । मला अक्षय्य समाधानाची जोड मिळाली । हे प्रेम, हें हृदय आता मात्र या भाग्यशाली कार्लिंदीला कायमचे लाभले । हे प्रेमस्वरूप परमेश्वरा, तुझ्या लपत्या स्वरूपाची ही पहिली भेट आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत या मिटलेल्या डोळ्यासमोर अशीच

अखड ठेव !

[त्याच्या हृदयावर डोळे मिटून मस्तक ठेवते]

वृदावन—(स्वगत) हिनें आपले डोळे मिटून घेताच माझे डोळे खाडकन् उघडले ! घटकेच्या गोड बोलण्यानें माझे मन नादान होऊन मी उभ्या आयुष्याच्या एकाच इच्छेला झुगारून देत होतो ! हा प्रसंग आवरता घेतला पाहिजे ! आणि पुन्हां कधीहि न घडू दिला पाहिजे कोमल चद्रिकेनें कठीण चद्रकात पाझरतो, झुळझुळत्या झऱ्याच्या नाजूक झरणीनें काळ्याकभिन्न कड्यालाहि कगोरा पडतो ! त्याप्रमाणे हिच्या अश्रूच्या झिरपणीनें माझ्या हृदयाचेहि पाणी होऊन जाईल हिच्या प्रेमळ जीवाच्या हलक्या हातानी सूडाची दोरखडे तुटून बाधलेला जीव मोकळा होईल खरा, पण मग त्याला माझ्या हृदयाच्या वाहेरच हिडावे लागेल ! मेलेल्या सूडाच्या प्रेतविचाराची हृदयात त्याला भीति वाटेले ! वस्तुलाभ आणि सुख याच्यात जमीनअस्मानाचे अंतर आहे हे वाटेवरचें प्रेम मिळवून मी काय करू ? मला जें पाहिजे तेंच मी मिळवीन ! स्पर्धेत पायदळी पडलेली माझी प्रतिष्ठा भूपालाला मस्तकी धारण करावयाला लावीन नाहीतर दुर्लभतेच्या विजयोत्साहानें वसुधरेच्या डोळ्यांनीं माझ्याकडे पाहिल्यानंतर कार्लिंदीच्या प्रेमाध डोळ्यात मला काय दिसणार आहे ? हें प्रेमाचें सोंग पुरे झाले ! वसुधरेचा हार स्वीकारण्यासाठी ही गळ्यातली घोरपड हळूहळू दूर केलीच पाहिजे ! (उघड) लाडके, तू बोलत का नाहीस ?

कार्लिंदी—प्रणयचद्रा, तृप्ति बोलत नाही ! इच्छा प्रयत्नांनीं धडपडत असते आशा डोळ्यात एकवटून पाहत असते, पण तृप्ति समाधानाच्या समाधीत डोळे मिटून बसते आणि मुकी असते ! अग अमाणीं, हृदय हृदयाशी, जीव जीवाशी मुक्या बोलानी बोलत असतां नादब्रह्माचा विलय होतो !

वृदावन—(स्वगत) ही प्रेमाच्या कल्पनेंत पार गुगून गेली आहे ! याच स्थितीत मान दाबून हिला मारून टाकू का ? म्हणजे कायमचा मोकळा झालों

कार्लिंदी—प्राणेश्वरा, माणसाला मागितले मरण का वरें मिळू नये ? अगवाई, आपण पुन्हा चपापला ? आणि तेंसुद्धा केवढ्यानें !

वृदावन—तू मरणाची गोष्ट काढण्यापूर्वीं माझ्याहि मनात मरणाबद्दलचाच विचार आला होता ! आपल्या विचाराचा विलक्षण योग पाहून मी एकदम चकित झालों !

कालिंदी—हृदयाशी हृदय समरस झाल्यावर एकच विचार दोन्ही ठिकाणीं वावरत असल्यास नवल नाही । हृदयाची एकाच शब्दाची धडधडणारी भाषा अनेक शब्दांच्या कल्लोळांत आपण विसरल्यामुळे आपल्याला हृदयाचे खेळ कळत नाहीत । आकाशांत गडगडणारा देवाचा एकाच शब्दाचा संदेश आपल्याला कळत नसल्यामुळे देवाची सहजलीला आपणाला गूढ स्वरूपाची वाटू लागते । पण नाथ, मरणाच्या विचारात असें दचकण्यासारखें काय आहे ते ?

चूदावन—प्रेमामृताचें पान करीत असताना मरणाची कल्पना विसगत वाटत नाही का ? सुखसागरात पोहत असताना चिरजीवनाची इच्छा कोण करणार नाही ।

कालिंदी—छे छे, नाथ, चिरजीवनांत सुख नाही, मृत्यूनेच जगाला मनोहर केले आहे । मरणामुळेच माणसाला मोल येतें प्रेमाला मरणाचें भय नसेल तर त्याबद्दल सभय उत्कठा कधीच वाटणार नाही । नाशाच्या भीतीमुळे सुखाबद्दल सारखी गोड हुरहूर वाटत असते, संसाराची सारी गोडी नश्वर-तेंत—अगदीं अविश्वासी क्षणभंगुरतेंतच आहे । प्रेमात अमृतासारखें नीरस, एकरूप चिरजीवन असेल तर त्याच्या स्पर्शानें हृदयाची भित्री धडधड एकदम बंद पडेल, दृष्टीतून करुण मुद्रेची आशा नाहीशी होईल । प्रेम अमृतमय नाही । मदिरेच्या बेफाम धुदीत अफूची गुगी आणि भांगेची थरारणारी तल्लीनता मिसळून परमेश्वरानें प्रेमाचा प्याला निर्माण केला आहे । प्रेमाच्या निशेंत गुगलेल्या जीवाला सुखाच्या सागरात पोहण्याइतकी जाणीव नसते । सुखसागरात बुडून जीव कोंडून मरण्यांतच प्रेमाचा शेवट व्हायला पाहिजे । प्रेमाच्या जहरी नशेनें बेभान, बेहोष होऊन, चढत्या लहरीनी सर्वांग थरारून निघत असताना डोळ्यांवर धुदीची झांपड पडली असताना, अगदीं श्वाभोच्छ्वास करण्याचाहि विसर पडून हा जीव ठायीच्या ठायी विरून गेला तर आणखी काय पाहिजे ? या प्रेमसौभाग्याच्या भर वहारीत आपल्या वक्ष स्थलावर असें मंगल मरण आलें तर माझ्या भाग्याची उजरी होईल अशीं भाग्याची मरणें मिळू लागली तर जीविताचे कष्ट जन्मोजन्मी वहावयाला कोण तयार होणार नाही । प्राणवल्लभा ! यावेळीं, या स्थितीत तें मोलाचें मरण मला तुमच्याच हातांनी द्या । नाथ, प्रेमाच्या भरांत मी वाटेल ते बरळू लागलें आहे । प्रेमाच्या धुदीत माझा तोल संभा-

ठून मला सावरून घरा । [त्याच्या खांद्यावर मान टाकून पडते]

वृंदावन—(स्वगत) या निर्जीव पुतळीला मारून टाकण्यांत तरी काय पुरुषार्थ आहे ? हा नाटकी देखावा आता बस्स झाला । (उघड) कार्लिदी, किती वेळ अशी वेड्यासारखी उभी रहाणार ? या कोमल तनूला बाधल्यासारखे होणार नाही का ?

कार्लिदी—जीवीच्या जिवलगा, आपण प्रेमाच्या जिवंत जादूनें जिवाला मारून टाकिल्यामुळे शरीराला अवघडल्यासारखे मुळीच वाटत नाही । जगदीश्वरा, माझ्या प्रेमसमाधीतच माझा लय करून टाक

वृंदावन—(स्वगत) आतां या पिंजऱ्यातून माझी सुटका होणार तरी कशी ? ककणाला बाहेर थांबावयाला सांगितलें आहे, तो तरी आडदांडपणाने आत येईल तर काय बहार होईल । माझ्या शहाणपणापेक्षा त्याच्या मूर्खपणाचाच तूर्त मला जास्त उपयोग होण्यासारखा आहे ।

कार्लिदी—अगबाई, केतन जागा झाला वाटतें । आता घुगुरवाळा वाजला, का झोपेंतसुद्धां माझा चिमुकला माझी आज्ञा पाळीत आहे । किंकिणी, जरा इकडे ये पाहू । (किंकिणी येते) केतनाला आंत नेऊन निजीव बरे । वाऱ्याच्या झोतानें त्याची झोंपमोड होतेशी दिसते

वृंदावन—आणखी हें पहा, किंकिणी, बाहेर ककण आला असेल त्याला आत पाठवून दे । कार्लिदी—लाडके, मला ककणाशीं दोन शब्द बोलायचे आहेत । (किंकिणी केतनाला घेऊन जाते) म्हणून तूसुद्धा जरा आतल्या दिवाण-खान्यात जातेस का ?

[ककण येतो]

कार्लिदी—आता मी इथे राहिले तर काय हरकत आहे बरें ? त्या एका रहस्याखेरीज—

वृंदावन—त्याच रहस्याबद्दल मला ककणाशी बोलावयाचे आहे

कार्लिदी—एकजीव झालेल्या जीवांत विघाड करणारी ही रहस्पें कशाला हवीत कुणाला ठाऊक ? जगात गुप्त रहस्पें मुळीच नसली तर चालणार नाही का ?

वृंदावन—रहस्यावाचून जग कसें चालेल ? आपला आताचाच प्रणयसवाद लोकानी ऐकिलेला तुला आवडेल का ?

कार्लिदी—घरोघरी त्याचीच पारायणें होत असल्यामुळे तो ऐकण्याची तवड कोणाला मिळणार ? या रहस्याच्या नादांत आज आपण केतनाचा मुका-

सुद्धा घेतला नाही

वृंदावन-ह, रागावू नकोस, हा घे आणि त्याला नेऊन दे ।

कार्लिंदी-भलतेच । प्रेमाच्या बाजारातली देवघेव दलालामार्फत होत नाही वृंदावन-प्रेमाच्या व्यवहारशून्य जगात तर दोन जीवांचा एकजीव झाल्यावरच चुबनांची देवघेव दलालामार्फत करावी लागते । बरें, माझी विनंति मान्य करणार ना ? (कार्लिंदी जाते तिच्याकडे पहात-स्वगत) हिच्या बोलण्याचा कोंबळा परिणाम दूर करावयाला ककणाचो कर्कश भाषाच आता हवी आहे ।

ककण-(स्वगत) धनीसाहेब बोलण्यात पटाईत असतील कदाचित्, पण इष्काच्या वाबतीतले पाचपेंच त्यांना बिलकुल समजत नाहीत, कार्लिंदीबाई-साहेब आपलें रहस्य ऐकण्यासाठी उभ्या राहताहेत असें धनीसाहेबाना वाटत आहे, पण बाईसाहेबाचें रहस्य काय आहे हें त्याचें त्यांना ठाऊक की एक मला ठाऊक । खास त्या माझ्यावर खूष असल्या पाहिजेत । आजचा मिश्याचा हा हबाब अगदीच फुकट गेला नाही म्हणायचा ।

वृंदावन-ककणा, आज मी तुला फारच महत्त्वाचें काम सांगणार आहे । तू आपल्या स्थितीचा नीट विचार केला आहेस का ?

ककण-काय सबंध विचाराचा । एकदां ठरवून टाकिलेल्या गोष्टीखेरीज मी कसलाच विचार करीत नाही । वरिष्ठाचे पाय धरावेत, कनिष्ठांना पायां-खाली तुडवावे, लढाईत शत्रूच्या मानेवर हात, एरवी सुंदर स्त्रियाच्या गळ्यात हात । शत्रूचे तलवारीनें आणि मित्रांचे केताने गळे कापायचे । खऱ्याखोट्याची शहानिशा करायची फक्त तनख्याचे दाम मोजून घेतांना ! तलवारीनें होण्यासारखें काम असेल तिथें उगीच वटवट करायची नाही । कामगिरी असली तर कसुरीचें नांव नाही, रिकामा वेळ बायकाची चौकशी करण्यात घालवितों । असा सीधा रस्ता आहे माझा । मनुष्याला उभ्या जन्मांत विचार करण्याचा प्रसंगच येतो कुठें मुळी ।

वृंदावन-शाबास ! या तुझ्या सरळपणामुळेच माझा तुझ्यावर मोठा विश्वास बसला आहे । तुझ्या स्थितीबद्दल विचार करायचा म्हणजे असा, कीं तुला मोठ्या अधिकाराची इच्छा आहे का ? तुला द्रव्याची अडचण आहे का ?

ककण-असे म्हणतां होय ? लढाईतल्या लुटालुटीवर द्रव्याची अडचण निभावून नेतों कशीबशी । पण अधिकाराचा कमीपणा आहे तो कबूल केलाच

पाहिजे ।

वृंदावन-मी आता तुला जें काम सांगणार आहे तें चोख बजाविलेंस तर तुला कल्पनेबाहेर मोठा अधिकार मिळवून देण्याचें मी वचन देतों मात्र या गोष्टीतील एक अक्षरहि कोणाला समजतां कामा नये ।

ककण-मी कोणत्या रीतीनें आपली खात्री करून देऊ ? एखादा लफगा माझ्या जागीं असता तर त्यानें ताडविशी शपथ वाहिली असती आणि आपल्या शब्दाची आपल्याला प्राणांपेक्षाहि जास्त चाड आहे अशी थाप मारून तो मोकळा झाला असता । मी आहे सच्चा माणूस । मला स्वताच्या शब्दाची दुसऱ्याच्या प्राणांइतकीच किंमत वाटते ।

वृंदावन-ठीक आहे, तुला माझा स्वभाव माहीत आहेच, माझ्या सांगण्यातले एक अक्षर बाहेर फुटलें तर तुला आपल्या प्राणाला मुकावें लागेल ।

ककण-आपण मला आज इतकी वर्षे पोटच्या मुलाप्रमाणें पाळिले त्याचा मोबदला मी अशा रीतीनें देईन काय ?

वृंदावन-बरें, या कामात पापपुण्याचा प्रश्न आला तर ?

ककण-त्याबद्दल आपण बेफिकीर आसा । पापपुण्यात मुळींच तफावत नाही अशी माझी समजूत आहे । सत्यासाठी हरिश्चंद्रानें तारामतीलासुद्धा विकले, पण तेवढ्यामुळे त्याच्या गळ्याभोंवती गांवच्या बायकाचा गराडा पडला असें काही झाले नाही । धर्माच्या नादानें पांडवांनी सत्याखातर रानावनात दिवस काढले, त्यांनासुद्धां काही नगास एकेक द्रौपदी लाभली नाही । बरें, उलट सोळा हजार एकशें आठ नारीपैकी-गोपी नकाच धरू जमेल-एकीने-सुद्धा कृष्णानें चोन्यामान्या केल्याबद्दल नाखुषी दाखविली नाही । तेव्हां पुण्याईने कुणी काय मिळविलें आहे सांगा । आपण पापपुण्याची बिलकुल जिकीर करीत नाहीं । आपला जो हुकूम असेल तो खुशाल सांगा ।

वृंदावन-इकडे कर कान तुझा । (ककणाच्या कानांत कांही सागतो.)
समजलास नीट ?

ककण-वस ? हेंच काय तें काम ? नुसतें मारेकऱ्याचे सांग आणायचे, थोडेसें खोटे बोलायचे, शेवटी महाराजांचे पाय धरायचे आणि भरपूर रडायचे । आणि एवढ्याबद्दल आपण मला अधिकाराची जागा देणार ?

वृंदावन-हो, शिवाय, अधिकारसुद्धा लहानसहान नाही, माझीच जागा तुला देणार आहे । अगदी जन्माची नेमणूक ।

कंकण—काय म्हणता ! एक दिवस हें काम करण्याबद्दल एवढ्या अधिका-
राची जन्मभर जोड ! मी तर एका दिवसापुरता आपला अधिकार मिळ-
विण्यासाठी जन्मभर अशी कामे करीत रहावयालासुद्धां तयार होईन !
धनीसाहेब, केवढा उदारपणा आपला हा ! धरेरे, असल्या उदार पुरुषाच्या
ठिकाणीसुद्धा त्याच्या बायकोची निष्ठा अढळ राहू नये ही केवढी नामुष्कीची
गोष्ट आहे !

वृदावन—काय म्हणालास, ककणा ? कार्लिदीची निष्ठा अढळ नाही ?

ककण—कसूर माफ करा धनीसाहेब ! त्यांची निष्ठा आपल्या या एकनिष्ठ
सेवकाच्या ठिकाणी जरा चळली आहे खरी !

वृदावन—काय मूर्ख आहे ! तुझ्या ठिकाणी ? [हसतो]

ककण—धनीसाहेब, ह्यात हसण्यासारखें कांहीच नाही ! चाकरांच्या वाट्याला
धन्याची जुनीपानी वस्त्रे, अगवस्त्रे, अर्धा—

वृदावन—बेवकूफ ! तुझी जीभ फारच लाब व्हायला लागली !

कंकण—धनीसाहेब, माफ करा, पण धनीनोकरामध्ये बोलण्याची फाजील लगट
जिथे होते तिथे नोकराची जीभ लांबत नसून, बहुतकरून धन्याचे कानच
लाब झालेले असतात, असें मी ऐकले आहे !

वृदावन—(स्वगत) माझ्यापेक्षा उच्च दर्जाच्या भूपालाला याच्या हातानें
खाली लोटण्यासाठी थोडा वेळ तरी याला असें डोक्यावर बसवून घेणे भाग
आहे.

ककण—धनीसाहेब, माझ्या बोलण्याचा राग येऊन आपण आपला बेल बद-
लीत तर नाही ना ?

वृदावन—एक वेळ तुला क्षमा करतो ! ह, एवढें लक्षांत मात्र ठेव, कीं तुला
तुझें बक्षीस मात्र ताबडतोब देता येणार नाही ! काही दिवस थांबावे
लागेल !

ककण—मोठ्या आनदाने थाबेन ! खरें म्हटलें तर आपल्या हाताखालच्या
अधिकार्यालासुद्धा ह्या जागेसाठी आपल्या मरणापर्यंतच थाबायला हवें,
मग मी तर किती कमी दर्जाचा मनुष्य ! मला थोडेसे थाबायला काय हर-
कत आहे ? बरे हा घाट कधी घडवून आणायचा हें नाही सांगितलें अजून ?

वृदावन—तें अजून ठरलेले नाही. आयत्या वेळीं सांगेन तुला !

ककण—जरा आधी कळले तर थोडें बरें होईल म्हणतो !

वृदावन-का ?

ककण-म्हणजे आम्हा मर्दाची लढाईतली कापाकापीची करामत बायकांना डोळ्यांनी पहावयाला काहीं कधीं सापडत नाही, त्यामुळे त्याच्याजवळ आमचा असावा तसा बोज असत नाही, आतां ही धरबैठी सधि आली आहे, तेव्हां म्हटलें, युवराजाना मारतेवेळीं माझ्या ओळखीच्या चार दोन बायकाना-नको, दोन चार नकोत-निदान आपल्या किंकिणीला तरी पहावयाला बोलवावी !

वृदावन-अगदी मूर्ख आहेस ! इतक्यात दोन चुका केल्यास ! एक तर तिथें कोणाला मारावयाचें नाही हें विसरलास आणि तसेंच, ही गोष्ट अगदी गुप्त ठेवायची आहे हेंहि लक्षांत ठेवलें नाहीस ! विचार केल्यावाचून बरळलास खरा !

ककण-मी आधीच सांगितले आहे, की मी भलत्या बाबतीचा कधी विचारच करीत नाही म्हणून !

वृदावन-बरें, सध्या तू जा, सध्याकाळीं तुला पुन्हां नीट समजावून सागेन मात्र एखाद्या दोस्ताजवळ हें बडबडू नकोस !

ककण-आधी मला फारसे दोस्त नाहीत, एक तेवढा सुदाम काय तो माझा मित्र ! पण आम्ही बायकांखेरीज दुसऱ्या बाबतीत बोलतच नाही कधी ! मी परक्याच्या बायकांकडे नेहमीं वाईट नजरेनें पाहणारा आणि तो स्वतःच्याच बायकोकडे वाईट नजरेनें पाहणारा ! शिवाय, तोसुद्धां मोठा इमानी मनुष्य आहे

वृदावन-असें का ? थांब मग ! सुदाम हा दामिनीचा नवरा, नव्हे का ? आपले काम तडीस गेलें तर त्याचीहि आपल्याला जरूर लागेल भूपालाच्या वाड्यावर पहारा करायला तो कबूल झाला तर पहा, शिवाय तळवरांत वसुधरेच्या दिमतीसाठी दामिनीची जरूर आहेच ! त्याला नीट सावधगिरीनें सांगून पहा !

ककण-ठीक आहे

वृदावन-पण त्याच्याजवळसुद्धा उगीच फाजील बोलू नकोस ! जा तू आता.

वृदावन-(स्वगत) कालिंदीबद्दल भलतेच शब्द ऐकल्याबरोबर माझ्या

मनाला इतका धक्का कां बरें बसावा ? जें मनापासून नको त्याच्या शभा-

[ककण जातो]

शुभानें मत्सर वाटणें हा मनुष्याचा मनोधर्मच नाही ! खास, तिच्याविषयीं माझ्या मनात कांहीतरी भावना निःसंशय उत्पन्न झाली असलीच पाहिजे ! ती भावना आपलेपणाची—सहवासपरिचयाची—प्रेमाची तर नसेल ना ? कदाचित् मृदु हृदयाची निंदा—सौंदर्याची हेटाळणी—असल्या पातकी तोंडातून ऐकल्यामुळें रसिक मनाचा हा स्वाभाविक रागहि असेल ! स्त्रियांबद्दल पाजीपणाच्या कल्पना वाळगणाच्या या पापी ककणाचे—ककण पापी—नुसत्या मूर्ख कल्पनामुळे तो पापी, आणि भग मी कोण ? सूडाच्या समाधानासाठी—करारी मनाची राक्षसी वामना पुरविण्याकरिता, निर्दोष मित्राला—निस्सीम पतिव्रतेला—छे ! हा विचारच काढून टाकिला पाहिजे ! ठरवून टाकिलेल्या गोष्टीखेरीज इतराचा विचार कसा तो करावयाचा नाही, हा ककणाचा गुरुमंत्रच भला घेतला पाहिजे ! ज्याला दुष्ट व्हायचें असेल, कल्पनातीत पातकें करावयाचीं असतील त्यानें विचाराला थारा देऊन चालायचें नाही ! निर्ढाविलेल्या पातक्याना विसांब्याच्या वेळी मादक व्यसनाची जरूरी वाटते ती एवढ्याचमुळे असावी ! कालिंदीच्या कोमल सहवासानें हृदयाला तद्रूप करण्यापेक्षा त्याला ककणासारख्याच्या फरसबदी दिलाचीच सोबत दिली पाहिजे ! भूपालाचा कपाळमोक्ष करायला ककणासारखा शुद्ध फत्तर हाती आला हाच या कार्याला शुभशकुन ! ठरलें, कायमचे ठरलें, की इतपर कोणत्याहि गोष्टीचा विचार म्हणून करायचा नाही ! [जातो]

प्रवेश तिसरा

[किंकिणी प्रविष्ट]

किंकिणी—(स्वगत) कालिंदीबाईसाहेबांप्रमाणें वागायचें, व्हायचें—मेला शभर वेळां मनाचा निर्धार केला असेल तरी अजून कांही साधत नाही ! चारचौघी बायकात त्याचें आपलें नेहमी चागलें नाव निघतें ! हें मेलें माझ्या लग्नाचें अजून जमत नाही, त्यामुळें मला जिथें तिथें खाली मान घालावी लागते ! चागलेसें स्थळच निळत नाही एखादें ! कुठे कांही, कुठें कांही, आपला काहीं तरी उणा पक्ष निघतोच ! काय करावे, काही सुचेनासें झालें आहे !

[पिया सोते अटारिया०]

दशा आता अशापरी अजून जाईना । उपाय कांही ना ।

मना तें साहिना ॥ धृ० ॥ प्रयास हा करि नहा । योग तरी

न पहा । तिळभरि मान कसा तो राहिना ॥ १ ॥

[नूपुर प्रवेश करितो]

किंकिणी—अगवाई, नूपुर, वर्दीवाचून असे थोडे नये आत तडक कार्लिदी-
वाईना भेटाल का असे एकदम ?

नूपुर—किंकिणी, कार्लिदीबाईचें अनुकरण करण्याचें हे वेड सोडून दे आता
एकदा !

किंकिणी—अनुकरण म्हणजे वेडच वाटतें ?

[उपचार मुजे०]

अनुकार जना ने हा कालांतरि थोर पदा । छळि विहास

हा असला आधीं त्या सदा ॥ धृ० ॥ हा निश्चय कधि

न ढळे । प्राणान्तहि आला जरि । न मन तिळमात्र चळे ।

ये त्याप्रति यश तोंवरि । करिन यत्ना परि । कल्पांत घडला तरि

ही तापवीन तनु ॥

नूपुर—असें कोणतें यश मिळवावयाचें राहिलें आहे तें ?

किंकिणी—कोणतें म्हणून नव्यानेंच विचारतां अगदीं । अहो, कार्लिदीबाईनीं
सांगितल्याप्रमाणे अगदी निर्दोष नवरा मिळवायचा हें । त्यांच्यासारखेंच
माझेहि नशीब पटदिशी उघडायचे आहे । कुठे लग्नाचें कुणाशी जमत नाही
म्हणून तर सारी आपदा ही ।

नूपुर—ती आपदा टाळण्यासाठी तर मी असा फेऱ्या मारतो आहे तुझ्या घरी ।

माझ्याशीं लग्न करण्याबद्दल काय ठरविलें आहेस तू अखेर ?

किंकिणी—तुमच्याशी ? तुमच्याशी माझे तर मुळीच पटायचें नाही ।

नूपुर—अग, आतां नाहीं पटणार कदाचित्, चार दिवसानी आपोआप पटत

जाईल । तरुणपणी ज्याचें नीटसे पटत नाही तीच माणसें पोक्तवयात

चांगल्या सलोख्यानें वागतात, तीन आणि सहाचे निर्जीव आकडेसुद्धां ऐन

छत्तिशीच्या भरांत एकमेकाची तोंडे पहात नाहीत, पण तेच साठी उलटून

गेल्यावर परस्परांचे पक्के स्नेही झालेले दृष्टीस पडतात माझ्यांत असा

कोणता दुर्गुण दिसला तुला, सांग पाहू ?

किंकिणी—बरें, तसा म्हणण्यासारखा सद्गुण तरी कोणता आहे तुमच्यात ?

तुमच्यापेक्षा आता ककण येणार आहेत त्याच्याशीच—

नूपुर—ककणाचे तरी असे कोणते गुण वाया चालले आहेत कळू देत ?

किंकिणी—त्याचा मुख्य गुण म्हणजे त्यांचे शौर्य ! त्याच्यासारखा तलवार-बहादुर पाहू जातां सापडावयाचा नाही !

नूपुर—कसले आले आहे शौर्य ? आमच्या घराण्यांतसुद्धां शौर्य काही कमी नाही ! मी अजून एखाद्या लढाईवर गेलों नाही म्हणून ! ही बघितलीस तरवार ? दाखवू दोन पट्ट्यांचे हात करून ?

किंकिणी—तरवारीचे हात शत्रूला करून दाखवायचे असतात, बायकांना नाही ! आता ककण आले म्हणजे त्यांनाच दाखवा बघू तरवार तुमची !

नूपुर—येऊ देत, ककणाला येऊ देत ! या तरवारीनें त्याला उभा चिरून त्याच्या अगडबब देहाचे शतखड तुकडे करून टाकतो ! जमीनदोस्त करितो ! स्वर्गांत रवानगी करितो ! या वेळी ककण यायला मात्र पाहिजे, तरवार कशी तळपते आहे ! ककणा, ककणा, खरा मर्द असशील तर ये पुढे !

[ककण एकदम पुढें येतो]

ककण—हा पहा ककण पुढें उभा आहे !

नूपुर—अरे बापरे ! [किंकिणीच्या मार्गे जाऊन उभा राहतो.]

ककण—जमीनदोस्त ! स्वर्गांत रवानगी ! शतखड तुकडे ! किंकिणी, या चोराची यापैकी कोणती दशा करू सांग हा वीर तुझ्या नुसत्या हुकमाची वाट पहात आहे !

नूपुर—तू वीर ! तुला धर्मयुद्धाचे ढोबळ नियमसुद्धा माहीत नाहीत. तू शास्त्र-सिद्ध मार्गांनीं जाणारा धर्मयोद्धा नसून माजलेला गळेकापू आहेस ! बायकांच्या पाठीमागे दडलेल्या वीरावर हत्यार चालवितोस ? धिक्कार असो तुला ! राणीवशांत लपलेल्या दशरथावर भार्गवरामानें परशु चालविला नाही, अरे, शिखडीच्यासुद्धा आड झालेल्या अर्जुनाला भीष्माचे बाण शिवले नाहीत, आणि तू माझ्यावर तलवार उपसतोस ?

ककण—मग असा पुढे ये, मी तयार आहे !

नूपुर—प्रेमासाठी प्रतिस्पर्धा म्हणजे तुझ्यासारख्या रेड्यावरोबर साठमारी नव्हे नाहीतर तुझ्या या दाढीमिशीच्या जगलाला तेव्हाच वणवा लावून दिला असता ! वण भी भिऊन पळालेला वीर आहे ! माझ्यावर शस्त्र चालविण्याचा तुला काय अधिकार आहे ?

ककण—किंकिणीवर माझे प्रेम आहे, तिच्याजवळ लगट करणारावर भी अलबत् तलवार चालविणार !

नूपुर-माझहि तिच्यावर प्रेम आहे ! तिचें तुझ्याशीं कांही लग्न नाहीं लागलेलें अजून ! माळावरची माती कोणीहि उपसावी ! हा प्रेमाचा सामना आहे ! चल, आपापले गुणावगुण किंकिणीला सांगू, तिच्या पसतीवर ही गोष्ट आहे प्रेमात आणि युद्धात सर्व काहीं क्षम्य आहे, किंकिणी, या नदी-बैलाला नीट थोपवून धर !

किंकिणी-ककण, हे नूपुर म्हणतात तें खरें आहे ! कार्लिदीबाईसाहेबसुद्धां नेहमी असच म्हणतात तुम्ही याच्यावर तलवार चालवून भागावयाचें नाहीं.

ककण-पण हा जर—

नूपुर-मूर्खा, अजून पणच ! सुंदर स्त्रियाची आज्ञा त्याच्या वल्लभांनीं मानिलीच पाहिजे, हा प्रेमशास्त्रांतला पहिला सिद्धान्त आहे

ककण-किंकिणी, तुझी आज्ञा मला प्रमाण आहे ! ही मी माझी तलवार ठेवून देतो [नूपुर पुढें येतो]

नूपुर-(स्वगत) दैवानें खैर केली ! त्या सैतानाला समोर पाहताच पुरी त्रेधा उडाली होती माझी ! सर्वांगाला दरदरून घाम सुटून तोंडाचें पाणी पळालें आणि जीभ कोरडी पडली ! शरीर खिळल्यासारखे होऊन डोकें फिरावयाला लागलें ! (उघड) आतां ये असा मैदानांत आणि कर आपल्या गुणाचें आणि प्रेमाचें वर्णन पाहू !

ककण-किंकिणी मी पिढीजाद लढवण्या आहे ! माझ्या एकाहि पूर्वजाने लढाईत प्राण देतांना मागेंपुढें पाहिलें नाहीं हें तुला लक्षांत ठेविलें पाहिजे !

नूपुर-तुझ्या एकाहि पूर्वजाशी आपल्याला लग्न लावायचें नाही हेंहि तिनें लक्षांत ठेविलें पाहिजे पूर्वजाच्या लौकिकाप्रमाणें मुलगा निपजतोच असें कांही नाही दरोबस्त बापासारखा बेटा निपजू लागला तर जगाच्या इतिहासात नावे बदलण्यापलीकडे काहींच फेरफार करण्याची जरूर रहाणार नाही !

ककण-मीसुद्धां त्यांना जोभण्यासारखाच आहे ! लाथ मारीत तिथें पाणी काढीत अशी धमक आहे माझ्या अगात !

नूपुर-पुढे पुढे था प्रतिज्ञेचा शेवट, घरांतल्या घरांत बायकोला लाथ मारून तिच्या डोळ्यातून पाणी काढण्यात होत जातो

ककण-असें कां म्हणतोस ? माझी कर्तवगारी जगात महशूर आहे ! किंकिणीने डोळ्यांनीं पाहिलीं नसतील इतकी डोकीं रणांगणावर मीं

उडविलेली आहेत ।

नूपुर-ही केवळ कसाबकरणी आहे, लग्नप्रसंगा त्या मुडक्याची मुडावळ बांधून तिला कालिकेची कळा आणावयाची आहे वाटते ? एरवीं तुझ्यासारख्या भेसूर काळभैरवाला कशी शोभून दिसणार ती ?

कंकण-मी भेसूर काळभैरव । मग मी जाताना मागे वेहोष बायकांचे मुडदे पडतात ते उगाच वाटते । ही किकिणीच काय ती अशी भेटली, आणि म्हणून तर तिला खूष करून घेण्याचा मी अट्टाहास करितों आहे इतका ।

नूपुर-ते बायकांचे मुडदे भेदरल्यामुळे पडले असतील । असा काळारोम झोटिंग पाहून कोण भिणार नाही ।

कंकण-नखरेबाज नाजुकपणाला पुरुषाचें सौंदर्य समजत नाहीत, मी तर सौंदर्यालासुद्धा पुरुषाचा गुण म्हणत नाही मर्दाचा चेहरा खाबदार पाहिजे, त्याला दाढीमिशीची वेलबुट्टी पाहिजे ।

नूपुर-तुझ्या तोंडातून निघणाऱ्या उडाणटप्पू शब्दांना कोंडून ठेवण्यासाठी हे केसाचे काटेरी कुपण देवाने केलेले आहे तोंडाभोंवती । काय केसाळ तोंड हे । किकिणी, चुबनासाठी या बोकडासारख्या दाढीमिशीच्या जगलात तोंड घालणें म्हणजे पुरा वनव सच म्हणावयाचा ।

कंकण-हे बोकडाचे दाढीमिशीचे जगल नसून, ही नरसिंहाची आयाळ आहेत, समजलास ? ही पुरुषाला फार शोभा देते ।

नूपुर-हो, तोंडाच्या विद्रूपपणावर हे केसाचे पाधरण पडल्यामुळे एका अर्थी तें शोभादायक तर खरेंच । गढूळ पाण्याच्या डबक्यासारखे ते मोठाले तावूम डोळे झांकून टाकल्यामुळे या लोंवत्या भुवयांनी खरोखरीच तुझ्यावर उपकार केलेला आहे । बाबरओठाना पोटाशी धरणाऱ्या या मिश्या आपल्या उठावाने, नाकपुड्यांवरहि झाकण टाकून दुहेरी हित साधीत आहेत । नाहीतर त्या मोठाल्या नाकपुड्यातून, तुझ्या डोक्यात काही नाही हें लावून पाहणाऱ्याच्यासुद्धा लक्षांत आले असतें ।

किकिणी-हे पहा, नूपुर, तुम्ही असे यांचेच दुर्गुण सागत सुटाल तर मला कांही खपायचे नाही । दुसऱ्याचे दुर्गुण सागून तुमचे गुण काही वाढत नाहीत ।

नूपुर-ठीक आहे, आम्ही दोघेहि आपापले प्रेम तुझ्यावर किती आहे हे सागू । कंकणा, आहेस तयार तू ? सर्व काही प्रेमशास्त्रोक्त झालें पाहिजे ।

कंकण-नाही बुवा, तें प्रेमशास्त्र आपल्याला मुळीच कळत नाही ।

नूपुर-मग काय उपयोग ? किकिणी, कुलकन्यकेप्रमाणें प्रेमाची आराधना कशी करून घेणार तू ? तुझ्या मोठेपणाला याच्या गावठी वागण्यानें जरूर बाध येणार.

किकिणी-खरेच, कंकण, हे म्हणतात तसें तर झालेंच पाहिजे ! हें प्रेमशास्त्र तुम्हाला शिकायला हवें

ककण-काय करावें, मोठी आफत येऊन पडली ! वरें, मला दोन दिवसाची सवड तरी दे म्हणजे करितो काहीं तजवीज !

किकिणी-ठीक आहे ! परवादिवशी तुम्ही दोघेहि या म्हणजे झाले !

ककण-पण दरम्यान या नूपुरानें तुझ्याजवळ माझी नालस्ती करिता कामा नये !

किकिणी-वरें, तुम्हीहि मध्यतरी माझी भेट घेऊ नका !

ककण-जातों तर मी आता.

[जातो]

नूपुर-याच्या वोलण्यात वायकाबद्दल काय आलें तें ध्यानात आहे ना ? या बाबतीत हा तुझी आज्ञा खास मोडणार ! तू याच्याजवळून कबूल करूनच व्यायत्रा हवे होतें, की प्रत्येक गोष्टीत तुझें म्हणणें ऐकेन म्हणून ! नाहीतर हा राकट राक्षस तुझ्या कोवळ्या मनाला तेव्हांच दुखवील.

किकिणी-कांही म्हणा, पण तुमचें मघांचें भेदरणे बायकीच ! मी होतें म्हणून तुम्ही सुटला !

नूपुर-पण युक्ति कोणी काढिली ? प्रत्येकाचें बळ निराळ्या प्रकारचें असतें सापाच्या डोक्यात विष असतें, तर विचवाच्या शेंपटाला नागी असते ! ह्याला लढवय्याचा हात आहे, मला मुत्सद्देगिरीचें डोकें आहे ! कसा एका शब्दासरगी तुझ्या त्या जगली जिवलगाला, त्या केंसाळ जनावराला-

[ककण येतो]

ककण-अरेच्या, पुन्हा माझी बदनामी ?

[तरवार उपसतो]

नूपुर-(ककणासमोर गुडघे टेकून) गरणागताला अभय असो ! ककण, हा वीर आता दुसऱ्या नियमावरहुकूम तुझ्याशी लढत आहे ! नामर्द, शरण आलेल्याला मरण देतोस ? घाल ती तरवार म्यानांत !

कंकण-(तरवार म्यानांत घालून) या धर्मयुद्धाने सतावून सोडलें बुवा अगदी ! हें बघ, वारा वाहील तशी पाठ देणे हे कांही वीराचे लक्षण नाही

नूपुर-पण वाऱ्याशी भाडत सुटणें हें शहाणपणाचे लक्षण नाही

किंकिणी—तुम्ही परतला का, सागा पाहू ?

ककण—(स्वगत) हिला आपल्या वाढणाऱ्या वैभवाची नुसती वरवर खबर द्यावी ! (उघड) मला तुझ्याजवळ एकांतात काही सागावयाचें आहे नूपुर—हा ! प्रेमाच्या धर्मघुडाला हा एकांत मजूर नाही !

किंकिणी—प्रेमात आणि बुद्धात सर्व काही क्षम्य असतें ! ककण, चला तुम्ही, नूपुर, तुम्ही असें वाईट वाटू देऊ नका प्रीति ही अशीच आहे.

[हम वारिया०]

बहु तापना । वाटे जरी प्रीति रम्य ही मना ।

नक्षतरागो विविध रगि दे यातना ॥

भ्रातिप्रदा होति भावना । शांतिस्थिरा वृत्ति होत ना ॥ धृ० ॥

सशयविवशा । हृदयि बुराशा ।

शकास्पदा सर्व कामना । फिरवितसे जति ।

अधचि करुनि । अतीं हरी लेवि जीवना ॥ १ ॥

[ककण व किंकिणी जातात]

नूपुर—(स्वगत) हा हिच्याजवळ काय बोलणार आहे तें कळण्यासाठीं मी हिच्या प्रेमावरहि पाणी सोडायला तयार आहे ! काय करावें ? याच्या मागो-माग जावें म्हटले तर हा काळ एकदम स्वर्गाच्या वाटेलाच लावायचा ! असो, आतां त्या दामिनीकडे जाऊन त्या बैराग्याबद्दल बोलणें काढावे ! वळेच गळ्यांत पडले म्हणजे खरें असेल तर चटकन् कळून येईल [जातो]

प्रवेश चवथा

[राजा, भूपाल, वृदावन प्रवेश करितात]

राजा—भूपाल, तुमच्यासारख्या लोकोत्तर पुरुषाची भाइया राज्याला जोड लाभल्यामुळेच आजच्या महत्त्वाच्या वावतीचासुद्धां भर रस्त्यावर मोठ्याने खल करायला मी तयार झालों आहे कोणत्याहि गोष्टीचा तुम्ही वृद्धाच्या नीरस पोक्तपणाने विचार करितां, तरुणाच्या उसळत्या रक्तानें ती घडवून आणित्तां आणि बालकाच्या चचलवृत्तीनें तिच्या फलद्रूप धन्यवादाबद्दल बेफिकोर होता !

भूपाल—महाराज, आपल्या प्रेमाला माइया ठिकाणी कोणते गुण दिसत नाहीत ? आपणच घडलेल्या दगडाच्या मूर्तीत भाविक दृष्टीला देवपणा दिसतो, तशातला हा प्रकार आहे !

राजा—केवळ असेंच का म्हणता ? भूपाल, युवराजाच्या जन्मामुळे तुमचा राज्यावरचा वारसा उडाल्यानंतरहि वाढत्या उत्साहानेच दिसून येणारी तुमची आमच्याबद्दलची निष्ठा डोळ्यापुढून कधीहि हलत नाही, आणि आपल्या आठवणीने कृतज्ञतेचा आनदाश्रूत शेवट करिते एवढ्या राज्यहानी-बद्दल तुम्ही क्षणभरहि विषाद मानिला नाही आणि उलट युवराजांवर पुत्रप्रेमच करीत आला, हे तुमचें अलौकिक औदार्य नेहमी प्रसगावाचूनहि बोलून दाखवावेसे वाटते ! त्यातून आज ज्या महत्त्वाच्या कामासाठी तुम्हाला बोलावून आणिलें त्याच्यामुळे तर तुमच्या उदारवृत्तीचे द्विगुणित ऋण वाटत आहे ! भूपाल, सरहद्दीवरच्या भागात इद्रनाथानें पुन्हा बडाळी सुरू केली आहे आणि या खेपेला त्याचा युवराजाच्या प्राणावर घाला घालण्याचा विचार आहे, अशी आताच बातमी आली आहे युवराजांना तुमच्यासारखे सरक्षक नसते तर ही बातमी मनाला हलवून सोडण्याजोगी होती नाही ? काय चमत्कार आहे, एकाच घराण्यात तुम्हा दोघांचा जन्म, दोघांचाहि राज्यावर सारखा हक्क आणि दोघांचीहि युवराजाच्या जन्मानें राज्यप्राप्ती-विषयीं सारखीच निराशा झालेली ! पण भूपाल, इद्रनाथानें युवराजाचे प्राण हरण करण्यासाठी झटावें आणि तुम्ही त्याच्या रक्षणाकरिता आपले प्राण धोक्यात घालावयास नेहमी तयार असावे हा किती विलक्षण विरोध आहे !

वृंदावन—ईश्वराची लीला अत्यंत गूढ स्वरूपाची असते तिचे हे प्रत्यंतर !

राजा—भूपाल, इद्रनाथाच्या या बडाळीचा बदोबस्त करण्यासाठी उद्यां तुम्हांला मोहिमेवर जावे लागणार आहे ! दुसऱ्या कोणाला पाठविलें तरी चालण्यासारखे आहे, परंतु तुम्हांलाच पाठवून इद्रनाथाचा कायमचा बदोबस्त करून टाकण्याचा माझा बेत आहे तुम्हाला कसा काय वाटतो हा विचार ?

भूपाल—आपल्याला अतिशय आश्चर्य वाटेल, कदाचित् रागहि येईल, परंतु सध्यां मोहिमेवर जाण्याची माझ्या मनाची तयारी नाही !

राजा—तुम्ही अपुट्या विचारानें बोलल्याचें किंवा योग्य कारणाशिवाय माझ्या मर्जीविरुद्ध गेल्याचे पूर्वीं एखादे उदाहरण जरी घडलेलें असतें तरीसुद्धा मला आश्चर्य वाटलें नसतें, राग तर खात्रीनें आला नसता !

भूपाल—माझी मनोवृत्ति अशा प्रकारची होण्याचें काहीं विशेषसें कारण आहे असें नाही ! तितका उत्साह वाटत नाही एवढेंच ! निदान मनाची तयारी

करण्यासाठी महाराजांनी मला थोडासा अवधि तरी द्यावा एवढी विनंति आहे !

राजा—तसा अवधि देण्याला कांहीच प्रत्यवाय नाही.

भूपाल—मग मी आज्ञा घेऊ तर ? युवराज माझी वाट पहात उभे आहेत.

राजा—ठीक आहे ! (भूपाल राजाला प्रणाम करून जातो) वृदावन, मडलेश्वर एक दोन दिवसात मोहिमेवर जावयाला तयार झाले नाहीत तर तुम्हाला जावे लागेल !

वृदावन—मडलेश्वर इथे राहिले तर, महाराज, मलाहि निकडीने इथेच रहावे लागेल !

राजा—म्हणजे, हा अवघेचा काळ सुरु झाला की काय ?

[वृदावन एकदम राजाचे पाय धरतो]

वृदावन—क्षमा करा, महाराज, मी विचाराने आपला अतिशय अपराधी आहे.

राजा—विचाराने अपराधी ? वृदावन, हा काय प्रकार आहे ?

वृदावन—माझ्या अपराधाबद्दल मला पूर्ण अभयवचन मिळाल्याखेरीज त्याचा उच्चार करण्याचा मला धीर होणार नाही

राजा—तुमचा अपराध नुसत्या विचाराचाच आहे, त्यामुळे क्षमा करणे फारसे अवघड होणार नाही !

वृदावन—महाराज, मला ही न्यायनिष्ठुरता नको; मी आपल्या चरणाजवळ केवळ दयेची याचना करीत आहे ! इतकेच नाही तर या अपराधात मजहून अधिक अपराधी मनुष्यालाहि देहान्त शासन न करण्याचे महाराजांनी मला आधी वचन दिले पाहिजे !

राजा—ह, हे घ्या वचन ! सांगा पाहू तुमचा अपराध कोणता तो ?

वृदावन—आमचा अपराध इतका भयंकर आणि गुप्त आहे, की तो महाब राजाच्या कानांतच सांगण्याची परवानगी असावी.

राजा—तुमच्या वर्तनाने मला आश्चर्याचे वेड लागेल असे वाटू लागले आहे !

सांगा लौकर काय असेल तें ! (वृदावन राजाच्या कानांत सांगतो) काय सांगता तुम्ही हे ?

वृदावन—आपल्या चरणापाशी असत्य किंवा गैरमाहितीने बोलण्याचे धाडस कोण करील ? माझ्या सांगण्यातले एक अक्षर खोटे ठरेल तर मी देहान्त-शिक्षा भोगिन !

राजा—तुमचे म्हणणें कदाचित् खरेंहि असेल ! लोभ पापाचा परमेश्वर आहे ! राजपुत्र इद्रायुधाचा असा गुप्त वध केला तर भूपालाला पुन्हा राजपदाचा हक्क मिळेल, तेव्हा भूपालाला असें नीच कर्म करण्याची बुद्धि होणे स्वाभाविक आहे ! वृदावन, मी जातो आतां, प्रत्यक्ष पाहिल्याखेरीज अशा गोष्टी-बद्दल विचार करतां येत नाही ! योग्य वेळी मला सूचना देण्याकरिता या

[राजा जातो]

वृदावन—(स्वगत) आजच्या माझ्या चरित्राचे सिंहावलोकन करू लागलो, तर सिंहाच्या नजरेतला रानटी क्रूरपणाच माझ्या नजरेत दिसून येईल ! पण ही नजर उपयोगी नाही, रात्री ऐन वेळी युवराजाच्या जयनमदिराकडे फसवून नेण्यासाठी भूपालाला हाक भारतेवेळीं काळोखात हे डोळे त्याला दिसले, तर तें भेकड सावज नुसत्या नजरेच्या निखाऱ्यानेच होरपळून निघायचे !

[जातो.]

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला

[स्थळ सुदामाचे घर. दामिनी प्रविष्ट]

दामिनी—(स्वगत) या मेल्यां जोगड्यांना किमया कर्मिता येत नाही, भग हे घरेदारें सोडतात तरी कशाच्या जिवावर ? आजवर खडीभर सोळभोक भेटले, पण सारे फुकट ! कुणी देवाचें नांव आळवतो तर कुणी समाधीतच डोलत बसतो उगीच मेल्यांच्या खस्ता खाल्ल्या, अगारेधुपारे केले, आवशी-पहाटे वडापिंपळाभोंवती घिरट्या घातल्या, तिकडच्या मनात वेडेंवाकडें आले तरी तशीच आपली निगरगट्टपणानें नेमधर्म करीत राहिले, जवळचें किडूकमिडूकसुद्धा मेल्याच्या भरीला घातलें सारें सारें व्यर्थ गेले म्हटले एखाद्या तरी ठिकाणी मनमागते मिळाले तर अगाखाद्यावर एवदा सगळा साज—अगदी बावनकशी सोन्याचा आणि करवदाएवढाल्या मोत्याचा सगळा साज घालून चारचीनीना दाखवून येईन ! खोटे दागदागिने केले तर वेळेवर भलतेच हसे व्हायचे ! वसधरावार्डजवळ मागेन म्हटले तर पोरीबाळीसुद्धा त्रिणवून पुरेसे करतील, की या नायगांरीला हें भिकेचे वाण कुणी वाहिले म्हणून ! बरें, तिकडून मिळविण्याचे तर नांवच नको ! चाकरीसाठीसुद्धा

घराबाहेर पडायचें होत नाही सशयी स्वभावामुळे ! कालचे ते ईश्वर मोठे साधु असावेत, नाही तर बाईसाहेब कुठल्या आल्यागेल्याशी बोलत बसायला ? त्याचे पाय धरावेत झाले ! म्हणजे, सारी पुण्याई खर्च करा, पण मला एकदाचा सगळा साज मिळवून द्या ! दार वाजलें आणि कडीहि वाजली. स्वारी आली वाटतें ! (नूपुर येतो) आत जाऊन बसावे—नाहीतर आपले—अगबाई, तुम्ही कोण ?

नूपुर—दामिनीबाई, भिऊ नका मी तुमच्याकडे एक निरोप घेऊन आलों आहे !

दामिनी—आमच्या घरातला निरोप वाटते ?

नूपुर—तुमच्या घरातला निरोप पुन्हा घरातच कशाला घेऊन येऊ मी ? या निरोपाच्या धन्याला घरदार काहीच नाही !

दामिनी—अगबाई, म्हणजे ? मला नाही कुणाचा निरोपबिरोप यायचा ! तुम्ही घर चुकला, नाहीतर आलां असाल—हो ! निघा, व्हा पाहू घराबाहेर आधी ! आमच्या घरात असें मुळीच खपायचें नाही ! इकडून हे वधितले तर सारा गांव जमवावयाचे होईल ! निघा तुम्ही !

नूपुर—पहा बरे, गेलों असाच बाहेर तर मात्र जन्मभर ओरडत बसाल ! एका महासाधूचा निरोप आहे हा.

दामिनी—साधु ? कुठले साधु ? त्याची एखादी खूण सांगा बघू !

नूपुर—काल जातां जाता ज्यांनी तुम्हाला खूण केली ते ! पटली नीट खूण ?

दामिनी—पटली बरे ! आतां बऱ्या बोलानें तोड काळे करता की नाही ?

नूपुर—माझे बोलणें ऐकून तर घ्या आधी ! ते साधु अतर्जानी असून त्यांनी तुमचे मनोगत ओळखलें आहे ! ते म्हणाले मजजवळ—मी त्याचा पट्टशिष्य आहे, पुढे त्याची गादी माझ्याकडे येणार आहे—ते म्हणाले, बाई मोठी भाविक आहे, हिच्या देहाचे सार्थक व्हावें अशी—(दरवाजावर थाप ऐकू येते)

दामिनी—अगबाई, तिकडून येणे झालें वाटतें ? आतां तुमच्या देहाचे मात्र सार्थक होईल चांगले !

[दरवाजावर थाप]

नूपुर—तुमचा नवरा आला वाटतें ? अरे बाप रे !

दामिनी—केलात शेवटी माझा घात ? आता त्यांनी तुम्हांला पाहिले इथें म्हणजे घर घेतील डोक्यावर आणि डोके उडवतील एकेकाचे !

नूपुर-मग आता करायचें काय ? [दरवाजावर थाप]

दामिनी-आता मला विचारता ? चोरासारखे आला कसे अगोदर घरात ?

नूपुर-घरांत आलों कसा हा प्रश्न नाही आता ! घरातून बाहेर जाऊ कसा तें सागा ! [दरवाजावर थाप]

दामिनी-दम खा आतां असें करा, त्या मोठ्या पेटान्यांत बसा दडून ! मी त्यांना कडी उघडून पलीकडच्या खोलीतून तशीच स्वयंपाकघरात जाते. ते माझ्या मागोमागच येतील, आणि तुम्ही चोरट्या पावली तडक निघून जा ! [दरवाजावर थाप, नूपुर पेटारा उघडून आंत बसतो]

दामिनी-(स्वगत) देहाचे सार्थक म्हणजे आलें लक्षात माझ्या ! दागिन्याचा साज मिळाला म्हणजे शरीराला शोभा देणारच ! तेंच देहाचे सार्थक ! साधुमहाराज अतर्जानी तर खरे ! उद्या जाऊन त्याचे पाय धरतें ह, बसली ही स्वारी पेटान्यात ! आता जाऊन दार उघडावें ! [जाते काहीं वेळानंतर पेटान्याचे झाकण उघडतें व त्यातून नूपुर आणि सुदाम उठून उभे राहतात काही वेळ तसेच राहून शेवटी बाहेर येतात]

सुदाम-बदमाष ! हरामखोर ! बेरड ! रामोशी !

नूपुर-याचको याचक दृष्ट्वा इवानवद् गुर्गुरायते !

सुदाम-निर्लज्ज, पाजी कसा आलास या घरात ?

नूपुर-तुमच्यासारखाच नुसत्या घरातच नाही, पण पेटान्यातसुद्धा तुमच्या-प्रमाणेंच आलों ! आमची चाहूल ऐकून तुम्ही पेटी गांठली आणि त्या नव-च्याच्या ओरोळीनें आम्ही तुमच्या मागोमाग आलों आपल्या ठरलेल्या संकेताप्रमाणे तुम्ही आघाडी मारिली खरी !

सुदाम-बेशरम ! बदमाष !

नूपुर-तुमचा मत्सर विलक्षण आहे बुवा अर्ध्या घटकेची वडीलकी इतकी गाजवू देणार नाही मी ! शिवाय तो तिचा नवरा आला आहे तेव्हां मुकाट्यानें बाहेर चला आधीं !

सुदाम-पाजी मनुष्या, मीच हिचा नवरा आहे, समजलास ?

नूपुर-अस्सें ! मग पति हा स्त्रीचा अलंकार म्हणतात म्हणून तिनें तुम्हाला पेटीत जपून ठेविले होते वाटतें ? मी अशा नकली मालानें फसणारा इसम नाही ! वा ! काल सध्याकाळीं तिची तुमची पुरती ओळखदेखील नव्हती आणि आज अगदी नवराबायकोचें नातें जोडून पार !

सुदाम—(स्वगत) या चोराला फसविले पाहिजे । रागाच्या भरात मी खरें उघडकीस आणीत होतो तें ठीक नव्हतें याचा उपयोग करून घेण्यासाठी याचा पहिला समजच कायम ठेविला पाहिजे (हसून—उघड) पाहिले, म्हटलें फसता की काय ? बरे, सध्या तुम्ही बाहेर चला, अगदीं अवेळी आलांत हो ।

नूपुर—तुम्ही तशी सूचना द्यायची होती आधी मला ।

सुदाम—अहो, अजून तरी चला । तुम्ही काढता पाय घ्या आणि मला जरा सध्या द्या । पहिल्या जागी भेटतोच तुम्हाला मात्र यापैकी कशाचाहि हिला थाग लागू देऊ नका ।

नूपुर—ती धास्तीच सोडा, मी मुळीच ताकास तूर लागू देत नाही भाग्य-शाली आहात कुवा । बरें, मी जातो आता । वेळेवर वाट पहात बसतो [जातो]

सुदाम—(स्वगत) भाग्यशाली भाग्यशाली अ ? इतीजात तेवढी निमकहराम—

[पसुपत गिरिजा०]

फसवित पुरुषाप्रति स्त्री खनि कपटाचो ॥ ६२० ॥ दोषमात्र-

पूर्णमात्र । विश्वासा कधि न पात्र । मोहपाश दागुराचि ॥ १ ॥

दामिनीला झाल्या गोष्टीची ओळख देऊन सावध करण्यात हशील नाही तिच्याकडे पाहिल्यामुळेच लोकाना अशा बुद्ध्या सुचतात बस, अबघडी दामिनीला बुरखा घ्यायला लावतो (उघड) दामिनी । दामिनी, इकडे ये पाहू [दामिनी येते]

दामिनी—ह, ही आलें कशाला हाक मारायचे झाले ?

सुदाम—आजपासून डोक्यापासून पायापर्यंत चागला जाडाभरडा बुरखा पाध-रून वावरावें लागेल । घरी, दारी, देवळी, चारचौघांत, एकांतात, केव्हाहि, कुठेंहि, तीन्ही त्रिकाळ, अष्टौप्रहर, अगदी सांगोपाग, नखशिखात बुरखा हा अगावर असलाच पाहिजे ।

दामिनी—अगवाई हे काय सोंग घेतले आज ?

सुदाम—हें तुझे सोंग बाहेर पडू नये म्हणून । उगीच वायफळ वाच्यता व्हायला नको आहे या गोष्टीची बुरखा घे म्हटले, बुरखा घेतला ।

दामिनी—असें झाले काय भूत भरायला अगात ?

सुदाम-दामिनी, हा पतिव्रताधर्म नाही, सीतेनें रामाला असें म्हटले नाहीं, अहिल्या गौतमाच्या विद्रूप दाढीमिथ्या आणि जटा पाहनहि असें बडबडली नाही, सुग्रीवासारख्या माकडाचीसुद्धा तारानें अशी हेटाळणी केली नाही, रावणाची दहा तोंडाची प्रभावळ पाहनसुद्धा मदोदरीला काही भुताटकीची शका आली नाही, पांच पाडवांच्या पचकडीत पडूनसुद्धा द्रौपदीनें भुताखेता-बद्दल अवाक्षर काढिलें नाही, तुम्हा आजकालच्या हुच्च वायकापेक्षा त्या विचारीवर तर पातिव्रत्याची पांचपट जबाबदारी होती. पण ती माऊली तसल्या जोखमीच्या अडचणीतून सहीसलामत बाहेर पडली आणि तुला एका नवऱ्याबद्दल पातिव्रत्य सभाळायचे तर लागलीच तीन तेरा करते आहेस !

दामिनी-त्या मेल्या बोलण्याला काही धरबद तरी असायचा होता

सुदाम-(स्वगत) खरेच, द्रौपदीचा दृष्टांत जरा चुकला खरा सीता सहा महिने परधरी राहिलेली, तारेला दोन नवरे, अहिल्येच्या बाबतीत इद्राचा पाजीपणा ! छे ही पतिव्रताची यादी एखाद्या बदफैली राणीनें कुणा पडिताला पैसे चारून करून घेतल्यासारखी वाटते ! पुन्हा करायची म्हटलें तर वसुधरा-छट्-नाहीच तें ! स्त्रीजात तेवढी निमकहराम ! (उघड) तें काही असो, तुला बुरखा हा घेतलाच पाहिजे !

दामिनी-पण झालें काय पाप असें माझ्या हातून ?

सुदाम-काय झालें न् काय नाही त्याची कशाला हवी उजळणी पुन्हा ?

दामिनी-मेला स्वभावच भारी सशयी ! आव्याचा रावा करायची खोड आहे म्हणून तर नाही नाही तें मनांत घेते तुमच्या ! परवा असेंच, माझ्या माहेरचा तो हा भेटला, त्याच्याशीच लागलीच हुमरीतुमरीवर आला, त्यानें आपला माझ्याकडे पाहन कानाडोळा केला एवढे बरे झालें, नाहीतर—

सुदाम-एवढे बरें झाले नाही, पण एवढेंच वाईट झाले, जो तो तुझ्याकडे पाहन असा कानाडोळा करितो म्हणून तर ही आटाआट एवढी ! तू कशाला बोलत बसली होतीस त्याच्याशी ? चागली भरववाठचावर त्याच्या नावानें हांका मारीत सुटलीस ती

दामिनी-बाई, बाई, बाई आता माहेरच्या माणसाचे नांव काढायचीसुद्धा चोरीच वाटते ?

सुदाम-अलबत ! धर्मशास्त्रच तसें आहे मुळी माहेरचा माणूस नाही आणि सासरचा नाही, कुठल्याहि परपुरुषाचे तर काय, पण प्रत्यक्ष नवऱ्याचेंसुद्धां

नाव स्त्रीने घ्यायला धर्माची आडकाठी आहे । बायकाना देवाचें नांवसुद्धां वर्ज्य आहे

[सुखकर दुखहर०]

प्रभुसम पतिपद अबलांना । देव न दैवत लोकि तयांना ।

शुभगति पति प्राणा ॥धृ०॥ निजपतिवांचुनि इतर जनांशीं

दर्शनभाषण सुकृतासि नाशी । ईशपदि रतिहि पापचि त्यांसी ।

भयदखरविषममाना ॥१॥

कुणाशी वोलणे, कुणाकडे पाहणें, चट्सारें विषासमान आहे स्त्रीला ।

दामिनी—पुरे पापच उभे राहिलें बायकाचें । देवदर्शनसुद्धा बदच व्हायचे अशा अकरताळ्या स्वभावामुळें ।

सुदाम—देवदर्शन तर अजिबात बद झालें पाहिजे । हे देवदर्शन करणारे लोक पुण्यसंपादनाऐवजी पापाचा मात्र वाढावा करून ठेवितात उभ्या दिवसात घडले तसेल त्याच्या दसपट पाप अर्ध्या घटकेत पदरी पाडून घेतात । देवळांच्या पटागणात बायका देवाभोंवती आणि हे पाजी लोक बायकाभोंवती घिरट्या घालतात. देवदर्शनाच्या वेळाच पहा मुळी कशा निवडल्या आहेत त्या पहाटेची काकडआरती तर मध्यान्हीस शेजारती । कथाकीर्तनेसुद्धा रात्री । छट्, नकोच तें । तुला रात्रीसारखाच काळाभोर बुरखा पाहिजे, कुणाला तुझ्याकडे पाहताच येऊ नये मुळी ।

दामिनी—माझ्यासारख्या लकेच्या पार्वतीकडे पहात बसलें आहे कोण एवढें ?

अगावर ना गुजभर सोनें ना फुटका मणि अशी बरी तरी दिसतें का मी ?

सुदाम—यरी असतेस तेव्हां बरी दिसतेस, पण बरी दिसतेस तेव्हा बरी असतेस असें मात्र म्हणनां यायचें नाही । दागिन्याचें बायकांना—निदान तुला

तरी कांही प्रयोजन नाही. येऊन जाऊन बरें दिसायचें काय तें नवऱ्याला ।

त्या भला तर दागिन्यावाचूनच बरी दिसतेस तू । झालें, सपला कारभार ।

या मिरवणुकी हव्यातच कशाला मुळी तेवढ्यासाठीं तर हा बुरख्याचा बदोवस्त करायचा । कळेल कसें कुणाला की बुरख्यात ही सोन्याची सीता सजली आहे का लकेची पार्वती वणवणते आहे तें ।

दामिनी—बायकाना वागवायची मुलखावेगळीच तऱ्हा ही अशाने नाहीं बाय-

कोचें मन रिझायचें । सब्बाशेर सोन्यानें मढवून काढली की बायको सोन्या-

सारखी बायकोच्या तोंडावर घोंसदार मोत्यांची नथ टाकली, की तिच्या

तोडाची मुक्ताफळे पडायची बंद झालीच । रेशमी लुगडी नेमायला मिळाली म्हणजे बायको रेशमासारखी मऊ आलीच म्हणून समजावें अशा भरड सुताड्यानी बायकोशी सूत जमेल ही आशा द्या सोडून । बुरखे न् फिरखे हवेत कशाला हे ?

सुदाम—दामिनी, पातिव्रत्याचा भंग होतो आहे या बडबडध्याने । सीतेनें नुसत्या वल्कलावर दिवस काढले, फक्त नेसत्या लुगड्यानिशीच द्रौपदी पाडवाच्या मार्गे रानावनांत रखडली, दमयतीने तर अर्धे लुगडेसुद्धां फाडून नळाला नेसायला दिले—

दामिनी—तुम्हीं तेवढी माझी लुगडीं नेसायचेच ठेवले आहे बाकी । या घर-बशा कर्तवगारीला आणि तिस्मारखानी बकव्याला चागली शोभतील माझी लुगडी ।

सुदाम—तुझ्या या पातिव्रत्यभंगानें आज माझ्या बेचाळीस पिढ्या रौरवात पडणार अशी भला भीति वाटते । एकदम तोड बंद कर आणि हा बुरखा घे कालच करवूनसुद्धा आणिला आहे (बुरखा देतो, ककण घेतो) ह, घे अगावर हा ककण आला । घे अगावर बुरखा, नाहीतर नरडें दावून जीव घेतो एकदम । मेलीस तरी बेहेत्तर, पण ही बेअब्रू नको । घे बुरखा [ती बुरखा घेते]

ककण—सुदामा, आहे काय गडबड ही ? माझ्यासारख्या दोस्ताच्या देखत कशाला हवा बुरखा ?

सुदाम—दोस्त कसला या वाबतीत ।

दामिनी—हे बघितलेत ककणभावोजी—

सुदाम—मसणात गेला तुझा ककणभावोजी ।

ककण—ह, सुदामा ।

सुदाम—दम खा, रागावू नकोस । दामिनी, तू आत जा पाहू !

ककण—काय दगा मांडला आहेत हा कळत नाही । केले काय यांनीं असें ? [दामिनी जाते]

सुदाम—स्त्रीजात तेवढी निमकहराम । हा दगा नाही, ही आर्यांची संस्कृति आहे; ही आम्हा आर्यांची सात्त्विक मनोवृत्ति आहे । स्त्रियाचा मुळीच भरवसा देववत नाही. ' न स्त्री स्वातत्र्यमर्हति ' हे नीट ध्यानांत ठेव ।

ककण—अरे, चागली नक्षत्रासारखी बायको मिळाली आहे तरी—

सुदाम-तिच्या पायावर नक्षत्र पडले आहे खरें । वेदान्त बायकाबद्दल काय म्हणतो ऐक । — स्त्रीणां द्विगुण आहारो लज्जा चापि चतुर्गुणा । साहस षड्गुण चैव कामश्चाष्टगुण स्मृत ॥' स्त्री म्हटली, कीं ती खराब चालीची असावयाचीच ।

ककण-सरसकट वाटेल त्यावर बायका भाळतील असें नाही मला वाटत, चागल्या गलमुच्छावाल्या, रुबावदार चेहऱ्याबद्दल म्हण वाटेल तर ।

सुदाम-अरे बाबा, स्त्रियांना भेदाभेद पहाण्याची दृष्टीच नाही, त्या जात्याच बदफैली असतात । ' विरूप रूपवन्त वा पुमानित्येव भुज्जते । '

ककण-मग तुझ्या हिशेबी मान्याच बायका सारख्या म्हणायच्या । पतिव्रता कुणी नाहीच ?

सुदाम-अगदी । ' स्थान नास्ति क्षण नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नर . तेन नारद नारीणा सतीत्वमुपजायते । ' आणि म्हणूनच बायकांना सारखें जपले पाहिजे । परपुरुषाचें वारेंसुद्धा लागू देतां कामा नये । माझी बायको आरशांतल्या माझ्या प्रतिविंबाशेजारी फाजील सलगीनें उभी राहिली तरी-सुद्धा मला दुजाभाव वाटतोच अरे बाबा, देवादिकानीसुद्धां ही खबरदारी वापरलेली आहे । सप्तर्षींच्या ताड्यामध्ये, उघड्या आकाशात वयोवृद्ध वसिष्ठानें आपल्या बुद्रुक सोबतिणीला दाटीवाटीनें जवळ बसवून घेण्याचे दुसरे काय कारण असणार ? नळराजाने वनवासात दमयतीची वरात कशाला काढिली असावी ? वृद्ध कुतीला विदुराच्या घरीच ठेवून तरण्या-ताठ्या द्रौपदीला मात्र बरोबर वागविण्यांत पाडवाचा हाच हेतु होता । श्रीरामानें सीतेला रानावनात नेली, आणखी तिथेंसुद्धां अशा जरवेत ठेविली, कीं लक्ष्मणासारख्या सख्या भावाला तिच्या नुसत्या दागिन्यांचीहि ओळख नीटशी असू नये । थांब, नीट ऐकून घे । पुढेमागे ससारात पडलास तर हे दाखले तुला उपयोगी पडतील । विष्णूनें लक्ष्मीसारख्या वचल बायकोला अष्टौप्रहर पाय चेंपीत बसवून ठेविली आहे, बिछाडतीच्या निमित्तानें शेषा-सारख्या जातिवत नागाचा पहारा ठेविला आहे आणि भवताली लाब शेडीचा नारद, चार तोडाचा ब्रह्मदेव, अणकुचीदार चोंचीचा गरुड किंवा घोडमुखाचा तुडर यांसारख्या विद्रूप सोंगाचाच गराडा घातलेला आहे अरे, भोळा शकर तर शेजार टाळण्यासाठी मसणातच जाऊन बसला । तस-बिरीतून देवादिकांची बायकांना वामाकी खिळवून बसविण्याची हीसुद्धां

शृंगारवृत्तीची नसून सावधपणाचीच असावी ! आपल्या आर्यपूर्वजाना सींदर्याची मुळीच चाड नव्हती !

ककण—या तर्कटाने तुझे डोके फिरले आहे असेंच वाटायला लागले आहे मला आता ! अरे, चागली सुंदर बायको कोणाला नकोशी वाटणार ?

सुदाम—‘ भायां रूपवती शत्रु ! ’ बायको सुंदर असली, की तिच्याकडे लोकांची नजर वळलीच म्हणून समजावे !

ककण—आणि वेडीविद्री असली तर आपल्यालाच बघवायचें नाही तिच्याकडे ! त्यापेक्षा सुंदर बायको मिळून सारा गाव तिच्याकडे पहात राहिला तरी चालेल !

सुदाम—बाबा रे, कनक आणि कांता, या ससारातल्या दोन अगापैकी पहिल्याचे चारचौघात प्रदर्शन करून दुसरे नेहमीं लोकांच्या नजरेबाड ठेवण्याचीच शहाण्या लोकांची इच्छा असते ! कृपण लोकानी द्रव्य जमिनीत पुरण्याऐवजी बायकानाच जिवनपणी सुरक्षित गाडून ठेवण्याची एखादी युक्ति शोधून काढिली असती तर साऱ्या जगाने त्यांना धन्यवाद दिला असता !

ककण—मग तुझी बायको चागलीच देखणी असल्यामुळे तू रवत ला अगदीं फुटक्या नशिवाचा समजत असशील ?

सुदाम—(निश्वास टाकून) ती नुसती रूपवतीच नाही, पण तिच्यात नटवेपणासुद्धा हवा तितका आहे ! साडीचोळी नेहमीं नीटनेटकी, जरा दागिन्यांची आवड, ही पतिव्रतेची लक्षणेच नव्हेत !

ककण—एवढ्यानेसुद्धा चागुलपणाला धोका पोचतो का ?

सुदाम—जरूर, नटवेपणा तर नकोच पण नुसत्या नीटनेटकेपणाने, एवढ्याशा व्यवस्थितपणानेसुद्धा पातिव्रत्याचा नाश होतो व्यवस्थित पोषाख केलेल्या सुंदर स्त्रीला पाहून ज्याला एकदम पातिव्रत्यभंगाचा सशय येत नाही तो अस्सल आर्यच नव्हे, त्याला आर्यांची संस्कृतीच उमजली नाही ! मग नखरेबाजपणाबद्दल बोलायचे तर कारणच नाही !

ककण—हो, नखरा तर केव्हाहि वाईटच !

सुदाम—वाईट म्हणून काय म्हणतोस ! बायकोने केसाला जरा सुवासिक तेल लावले, की नवऱ्याने डोळ्यात तेल घालून जपणीस बसलेच पाहिजे ! कुकवाचे क्षेत्रफळ कोरून कमी करण्याबरोबर नवऱ्याच्या राज्याचा विस्तारहि आटोपशीर होत जातो. कजुषपणाने रेखून काजळ लावण्यामुळे शिलकीत

पडलेली बचत नवऱ्याच्या तोंडाला फासलीच म्हणून समजावे ! वाकडा भाग म्हणजे वाकड्या भागाच्या अदाजाची आखणीच ! बायकोच्या नजरेत जराशी चलबिचल दिसली, की तिच्याकडे नवऱ्याने सारखी नजर ठेवायलाच हवी ! दामिनीच्या ठिकाणी या माऱ्या गोष्टी मूर्तिमत हजर आहेत असा माझा पूर्ण तर्क आहे

ककण—असें असेल तर त्याच्या भोळेपणावद्दलचा माझा तर्क चुकला म्हणायचा ! मला वाटले की तुझी बायको तुझ्या अगदी मुठीत आहे म्हणून !

सुदाम—अरे बाबा, झाकली मूठ सव्वा लाखाची ! एवढ्यानेच माझे दुर्दैव कुठें सपलें आहे ? तिला चागले गातांहि येते या अवलक्षणांच्या भरतीला ! आणि गोड गळा म्हणजे पातिव्रत्याची गळचेपीच. 'क्वचित् गानी पतिव्रता !' पाखरातसुद्धा गोड आवाजाची कोकिला आपली पिलें दुसऱ्याच्या घरट्यांत निरवून सुरेल उनाडक्या करीत फिरते !

ककण—अरे, अरे, अरे, मग तू अशा बायकोशी एकदम काडी का सोडून देत नाहीस ?

सुदाम—आपल्या धर्माप्रमाणें ससाराच्या समुद्रात बुडत्याला काडीचासुद्धा आधार मिळण्याची आशा नाही ! आणि म्हणूनच तर हा एवढा कडेकोट बदोबस्त करीत बसलो आहे ' पहात आहेसच तू, मी काय काय खटाटोप केला आहे तो ! घर सुदाम शहराच्या अगदी एका बाजूला घेतले आहे, त्याच्या सभोंवार छोटासा खदक खणून, आतून दगडाचा भुईकोट उभारून दिला आहे त्यावर काट्याकुट्याच्या शिबदीची रचई ! आणि भुताखेताच्या बातम्या पसरून मेलेल्या माणसाचा जागता पहारा खडा केला आहे !

ककण—इतका आटोकाट विभु केल्यावर मग ही बुरख्याची बदिस्ती आणखी कशाला हवी आहे ?

सुदाम—असावी, घराचा कोटकिल्ला झुजता झुजता पडला तर बुरख्याचा बालेकिल्ला लढवायला हरकत नाही ! शिवाय, मी तर घराला एक भुयार आणखी छपरावरून एक चोरदारहि पाडून ठेवणार आहे, भुयार तर होत-सुद्धा आले !

ककण—मला राहून राहून तुझे सारें बोलणें आठवतें आहे. इतकें कसें कळतें तुला ?

सुदाम—अरे, या एकाच विषयाची मी इतकी छाननी केली आहे, की

शृंगारवृत्तीची नसून सावधपणाचीच असावी ! आपल्या आर्यपूर्वजाना सौंदर्याची मुळीच चाड नव्हती !

ककण—या तर्कटाने तुझे डोकें फिरले आहे असेच वाटायला लागले आहे मला आता ! अरे, चागली सुंदर बायको कोणाला नकोशी वाटणार ?

सुदाम—‘भार्या रूपवती शत्रु !’ बायको सुंदर असली, की तिच्याकडे लोकाची नजर वळलीच म्हणून समजावें ?

ककण—आणि वेडीविद्दी असली तर आपल्यालाच बधवायचे नाही तिच्याकडे न्यापेक्षां सुंदर बायको मिळून सारा गाव तिच्याकडे पहात राहिला तरी चालेल

सुदाम—बाबा रे, कनक आणि कांता, या ससारातल्या दोन अगापैकी पहिल्याचें चारचौघात प्रदर्शन करून दुसरें नेहमी लोकाच्या नजरेआड ठेवण्याचीच शहाण्या लोकाची इच्छा असते ! कृपण लोकानी द्रव्य जमिनींत पुरण्याऐवजी बायकानाच जिवतपणी सुरक्षित गाडून ठेवण्याची एखादी युक्ति शोधून काढिली असती तर सान्या जगानें त्यांना धन्यवाद दिला असता !

ककण—मग तुझी बायको चागलीच देखणी असल्यामुळें तू स्वतःला अगदी फुटक्या नशिवाचा समजत असशील ?

सुदाम—(निश्वास टाकून) ती नुसती रूपवतीच नाही, पण तिच्यात नटवेपणासुद्धा हवा तितका आहे ! साडीचोळी नेहमी नीटनेटकी, जरा दागिन्याची आवड, ही पतिव्रतेची लक्षणेच नव्हेत !

ककण—एवढ्यानेसुद्धा चागुलपणाला धोका पोचतो का ?

सुदाम—जरूर, नटवेपणा तर नकोच पण नुसत्या नीटनेटकेपणाने, एवढ्याशा व्यवस्थितपणानेंसुद्धा पातिव्रत्याचा नाश होतो व्यवस्थित पोषाख केलेल्या सुंदर स्त्रीला पाहून ज्याला एकदम पातिव्रत्यभंगाचा संशय येत नाही तो श्रस्सल आर्यच नव्हे, त्याला आर्यांची संस्कृतीच उमजली नाही ! मग नखरेबाजपणाबद्दल बोलायचे तर कारणच नाही !

ककण—हो, नखरा तर केव्हाहि वाईटच !

सुदाम—वाईट म्हणून काय म्हणतोस ! बायकोने केसाला जरा सुवासिक तेल लावलें, की नवन्याने डोळ्यात तेल घालून जपणीस बसलेच पाहिजे ! कुकवाचें क्षेत्रफळ कोरून कमी करण्यादरोबर नवन्याच्या राज्याचा विस्तारहि आटोपशीर होत जातो. कजुषपणाने रेखून काजळ लावण्यामुळे शिलकीत

पडलेली बचत नवऱ्याच्या तोंडाला फासलीच म्हणून समजावें । वाकडा भाग म्हणजे वाकड्या मार्गाच्या अदाजाची आंखणीच । बायकोच्या नजरेत जराशी चलबिचल दिसली, की तिच्याकडे नवऱ्यानें सारखी नजर ठेवायलाच हवी । दामिनीच्या ठिकाणी या साऱ्या गोष्टी मूर्तिमत हजर आहेत असा माझा पूर्ण तर्क आहे

ककण—असें असेल तर त्याच्या भोळेपणाबद्दलचा माझा तर्क चुकला म्हणायचा । मला वाटलें की तुझी बायको तुझ्या अगदी मुठीत आहे म्हणून ।

सुदाम—अरे बाबा, झाकली मूठ सव्वा लाखाची । एवढ्यानेंच माझे दुर्दैव कुठे सपलें आहे ? तिला चागले गाताहि येते या अवलक्षणांच्या भरतीला ! आणि गोड गळा म्हणजे पातिव्रत्याची गळचेपीच ‘क्वचित् गानी पतिव्रता!’ पाखरातसुद्धा गोड आवाजाची कोकिळा आपली पिलें दुसऱ्याच्या घरट्यात निरवून सुरेल उनाडक्या करीत फिरते

ककण—अरे, अरे, अरे, मग तू अशा बायकोशी एकदम काडी कां मोडून देत नाहीस ?

सुदाम—आपल्या धर्माप्रमाणें ससाराच्या समुद्रात बुडत्याला काडीचासुद्धा आधार मिळण्याची आशा नाही । आणि म्हणूनच तर हा एवढा कडेकोट वदोवस्त करीत बसलो आहे । पहात आहेसच तू, मी काय काय खटाटोप केला आहे तो । घर मुद्दाम शहराच्या अगदी एका याजूला घेतले आहे, त्याच्या सभोवार छोटासा खदक खणून, आतून दगडाचा भुईकोट उभारून दिला आहे त्यावर कांट्याकुट्याच्या शिबदीची रचई । आणि भुताखेताच्या वातम्या पसरून मेलेल्या माणसांचा जागता पहारा खडा केला आहे ।

ककण—इतका आटोकाट विभु केल्यावर मग ही बुरख्याची बदिस्ती आणखीं कशाला हवी आहे ?

सुदाम—असावी, घराचा कोटकिल्ला झुजता झुजता पडला तर बुरख्याचा बालेकिल्ला लढवायला हरकत नाही । शिवाय, मी तर घराला एक भुयार आणखी छपरावरून एक चोरदारहि पाडून ठेवणार आहे, भुयार तर होत-सुद्धा आले ।

ककण—मला राहून राहून तुजें सारें बोलणे आठवतें आहे इतकें कसें कळतें तुला ?

सुदाम—अरे, या एकाच विषयाची मी इतकी छाननी केली आहे, कीं

पुसायची सोय नाही. रात्रदिवस शास्त्रीपडितात बसून पोथ्यापुस्तकाची सारखीं पारायणें केलीं तेव्हा कळू लागलें इतकें !

ककण—हे झाले हें ठीकच झालें बाकी मी तुला बायकोची परीक्षा करण्याचा अगदी सोपा आणि अचूक इलाज सांगितला असता आमचा पडताळा अगदी उघडउघड आहे !

सुदाम—तो कोणता ?

ककण—हे बघ, माझ्याकडे पाहून मलासुद्धा जी बाई बघणार नाही ती पतिव्रता म्हणून खुशाल समजावे ! कधी चूक व्हायची नाही ! लाख आडाखे जमलेले आहेत असे !

सुदाम—असें म्हणतोस ?

ककण—थोराधरचे दाखले आहेत अरे हो, बरें ओघासच आले, तुला मी एक कामगिरी सांगणार आहे तेवढ्याकरिता तर मी तुझ्याकडे आलो आहे !

सुदाम—काय कामगिरी आहे बुवा ?

ककण—ती फार जोखमीची आणि गुप्त कामगिरी आहे, कान कर तुझा इकडे (त्याच्या कानात सांगतो) कबूल आहे तुला ही पाहण्याची नोकरी ? पहा, दामिनी तळघरात आणि तू बाहेर पाहण्यावर ! घरात जपणीला बसतोस तसे तिथे बसायचे !

सुदाम—कबूल आहे अशी कामगिरी पण तळघरातसुद्धा माझी बायको बुरखा काढणार नाही !

ककण—काही हरकत नाही ठरलें तर मग हे ?

सुदाम—ठरलें, पण ककणा, दामिनीसाठी तर हा सारा चक्रव्यूह नाही ना रचीत वृदावन ?

ककण—भलतेच, फारच सशयी तू ! तू आहेस ना तिथेंच पाहण्याला !

सुदाम—बरें, पाहू तर खरें ! नोकरी आहे पाहिजे तशीच ! हो, तुझे मघाचें ते कसोटीचे बोलणें तसेंच राहिलें ! मला वाटतें—आमच्या घरची करितोस का परीक्षा एकदा ?

ककण—काय हरकत आहे ? तू घराबाहेर जा आणि मी काढतो बोलणें दामिनीवाडेंजवळ ! तेव्हाच त्याच्या मनाचा ठाव लागेल !

सुदाम—दोनचार दिवसात ठरवून टाकू या हा घाट मात्र माझा तुझ्यावर

सख्या भावाचा विश्वास—

ककण—काय बोलणें आहे हें । तू माझा दोस्त, भाऊ, कलिजा । तुझ्याशीं दगलबाजी ?

सुदाम—तसा तुझा मला पुरा भरवसा आहे । एकदा हें किल्मिष मनांतून कायमचे जाण्याजोगें असले तर त्या शास्त्रीपडितांशीं उरस्फोड करायची टळेल.

ककण—छान आठवण झाली. सुदामा, या शास्त्रीपडिताकडून प्रेमाचें शास्त्र शिकण्याचा काही रस्ता आहे का रे ? किंकिणीजवळ उद्यापरवां मला कायशी प्रेमयाचना करायची आहे । तेव्हा काय बोलायचे तें कळेल का ह्या शास्त्री-पडिताकडून ?

सुदाम—वा सहज असा एक विद्वान् पडित गाठून देतो तुला, की बालक प्रेमशास्त्रात अज्ञान आहेस तो सज्ञान होऊन तू बृहस्पतिवत् भाषणें करू लागशील ।

ककण—असे ? मग चल आताच । काय असेल ते शिकून घेतो । चल, ऊठ ।

सुदाम—चल ।

[दोघेहि जातात]

प्रवेश दुसरा

[स्थळ भूपालाची बाग रात्रीचा दुसरा प्रहर भूपाल व वसुधरा.

जवळच निजलेला दीनार]

भूपाल—पण आजपर्यंत कोणती गोष्ट मी तुला सांगितली नाही, तर ही मोहिमेचीच तेवढी मनांत ठेवायची होती ?

वसुंधरा—मोहिमेच्यासारख्या राजरहस्याचा वायकाजवळ खल करणे काहीं मुत्सद्देगिरीला शोभत नाही ।

भूपाल—पण स्वतःशीं तरी त्याचा विचार करायला हवा ना ? आणि माझ्या-जवळ, तुला अज्ञात असा हृदयाचा अल्पांशसुद्धा राहिलेला नाही एखाद्या नाटकात माझे चित्र जर कोणी रेखाटले तर नाटकी नियमांना झुगारून देऊन माझी स्वगत भाषणेंसुद्धां तुला ऐकू येतील अशी त्या नाटककाराला तरतूद करावी लागेल । नुसत्या रहस्याचीच गोष्ट कशाळा ? मी युद्धाच्या गर्दीत प्राणावरच्या सकटातून अनेक वेळां सुरक्षित बाहेर पडल्यामुळे माझ्या शौर्याची आणि युद्धचातुर्याची स्तुति करणाऱ्या लोकांचेंसुद्धा मला हंसू येतें,

माझे प्राण तुझ्याजवळ असतात हे त्या विचान्याना काय ठाऊक !

वसुधरा-विश्वांतीचा हा शांत अवकाश तरी आपल्याला निश्चित घालविता यावा म्हणूनच मी आपल्या बोलण्याच्या आड आले ! किती शांत-रमणीय वेळ आहे ही !

[डोलन मंडे०]

हालत बाते मृदु शांति । ही । भासे हासे कीं चंद्रालोके
तनुलकांति ॥धृ०॥ दशदिशा पुष्पपरागे दरवळुनि हसत
जणु असती ॥१॥

मूपाल-खरेच ! हा शांत वायू, आपल्या बागेतले हे शांत पुष्पसौंदर्य, चतुर्थीच्या पूर्णकल्प चंद्राची ही किंचित् शांत चद्रिका, ही सारी एकाकाराने अनुभवीत असताना, विधात्याच्या विश्वकाव्यांतला शातरसाचा सर्ग दृग्गोचर होत आहे असे वाटते ! अहाहा काय हो शोभा !

[पसरी तिमिरासी०]

दावी निजकांति विद्यती । शीतलनाया शांत निशापति ॥धृ०॥
शांतवैभवा कोमलकिरणा । वितरि तरलतर धवलावरजा ।
दाहि दिशाप्रांती ॥ १ ॥ विविध विरोधी भावांवरती ।
पसरी जणुं हा मृनि एकांती । ज्ञानमया शांति ॥२॥

चंद्राच्या चादण्याच्या नाजूक झोतानच मधाची ताराची बरसात वितीतरी कमी झाली आहे पहा !

वसुधरा-या कृष्णपक्षातला हा तारकालोप पाहिला म्हणजे मला नेहमी एकच कल्पना आठवते !

[आनपरा दरबार०]

नाचत ना गगनांत । नाथा । तारांची बरसात ॥ धृ० ॥
आणित होती । माणिक मोती । वरतुनि राजस रात ॥ १ ॥
नाव उलदली । भाव हरपली । चंदेरी दरियात ॥ २ ॥
ती ही । वरची । देवाघरची दौलत लोक पहात ॥ ३ ॥

मूपाल-सृष्टि ~~...~~ दालताची खैरात त्याच्या उदारपणाची ग्वाही देत असते ! आजची आपली परिस्थिति म्हणजे ससारसुखाची सीमाच वाटते !

वसुधरा-चतुर्थीच्या किंचित् अपुन्या चंद्राचे हे चादणे चहूकडे पसरून, भर-

यौवनाचा पहिला प्रहर उलटल्यामुळे अमळ मदावलेल्या प्रेमाच्या प्रशात प्रभेप्रमाणे शोभत आहे ' पूर्णविकसित पुष्पाची सुगंधवृष्टि त्यात एकजीवाने मिसळल्यामुळे अपत्यवत्सल हृदयाच्या प्रौढप्रेमात समाधानवृत्तीची भर पडल्याची साक्ष पटत आहे, चादण्याच्या भरात झाडाझुडांखाली दडून बसलेल्या या फिकट सावल्यासुद्धा, सुखकालच्या सभाषणातल्या गतदुःखाच्या आठवणीप्रमाणे आनंद देत आहेत, शातस्वरूप वृक्षलतावरून सृष्टीच्या वायुमय जीवनलहरी अगदी नाजूक जोराने वाहून नुसत्या कोंवळ्या अकुरांनाच नाचवीत असल्यामुळे, निजच्या वाळाला झोंप लागली की नाही हे पाहण्यासाठी आईने पावलाची चाहूल न होऊ देता त्याच्या जवळ जावे, ममतेच्या मोहाने खिळलेल्या नजरेने त्याला निरखीत राहावे, उष्ण निःश्वासाच्या स्पर्शाने त्याची झोपमोड होऊ नये म्हणून जीवनक्रियाहि जपून करावी, आणि त्या मदनि श्वासाच्या न कळण्याजोग्या लहरीनी, त्या चिमुकल्याच्या तोडावर रुळणारा एखाददुसरा केसच भुरभुरत राहावा अशा मनोहर प्रसगाचे चित्र डोळ्यांसमोर सारखे तरळत आहे ।

भूपाल—या शोभेपेक्षा, तिने प्रसन्न झालेल्या तुझ्या मनःसौंदर्यानेच मला विशेष आल्हाद होत आहे । हृदयदेवी, या सुखोपभोगाच्या साक्षात्कारामुळे असें खात्रीने वाटते, की कविकल्पना स्वर्गाच्या निर्माणात चुकली नसली तरी अभिलाषात मात्र खास चुकली आहे । अशा स्थितीत भूलोकाचा स्वर्गाशी विनिमय करायला कोण प्रवृत्त होईल ? आपल्या प्रीतीचा साक्षीदार समोर खेळत आहे, तुझ्या मुखसौंदर्याचा अधरावर स्फुरणारा अमृतनिस्यद संतुष्ट नेत्रांचा उन्माद वाढवीत आहे या कारज्याच्या शीतस्पर्श तुषारानी गारठल्यामुळे या वयातली अगाची शिथिल सधिवधनें सकोच पावून, आमच्या तृप्त आर्लिगनातहि पहिल्या आतुरतेची उत्कट दृढता उत्पन्न होत आहे, देहस्थितीच्या एकतानतेने मनहि बालचपळ वृत्तीत तरगत आहे, पुन्हा लाभलेल्या या अल्लडपणाच्या आनदी भरांत, माझ्याकडून नकळत झालेल्या एखाद्या विभ्रमप्रमादाबद्दल तुझी पश्चिद्यप्रगल्भतेमुळेच सलज्ज झालेली स्मितदृष्टि अपराधी मनाच्या ओशाळलेल्या शोधक वृत्तीला मात्र दिसण्याइतक्या सूक्ष्म श्रुभगाने माझा निषेध करीत आहे, त्या त्या विलासाच्या प्रथम प्रसगाची स्मृतिचित्रे पाहण्यासाठी दोघेहि क्षणैक डोळे मिटून घेत आहो लडके, ते डोळे उघडून आता उद्यांच्या स्वर्गचित्राकडे पहा । नदन-

वनात माझ्या एकाच अजलीनें अमृतपान करून, अमर कायेने आपण आजच्या प्रसगाबद्दल आठवणीनें बोलत असताना, या सुखासाठी स्वर्गांतूनहि खाली यावेसें वाटणार नाही का ? दिव्य पारिजाताचे एखादे फूल अगावर पडून आपली प्रणयसमाधि मोडताच आपल्याला या चिमुकल्या निशिगंधाची ताबडतोब आठवण होईल तें पहा, आपल्या दीनाराच्या जन्मदिवशी लावलेल्या निशिगंधाच्या रोपाचे तें पहिलें फूल आता पुरतेपणी उमलले आहे ! थाव, आजच्या भाग्यप्रसगाची स्मृति स्वर्गांत त्याशी सलग्न होण्यासाठी त्या फुलानें— [उठून जाऊ लागतो]

वसुधरा— (त्याचा हात धरून) नाथ, तिथूनच त्याची ओभा दिसत नाही का ? कांतुक करण्यासाठीसुद्धा कोणी दीनाराला माझ्या मांडीवरून उचलून घेतला तरी मला मनापासून राग येतो ! वस्तुनाशावाचून तिच्या सौंदर्याचा उपभोग मनुष्यबुद्धीला का बरें घेता येऊ नये ?

[निहाले मानहि०]

विनाश कां सहगामीच सदा भोगसुखाला ॥ धृ० ॥

सुवास वाहत राही : नाश तदा पुष्पाचा ।

विचार हा करि आनदकारि खिन्न मनाला ॥ १ ॥

भूपाल—हे निशिगंध पुष्प, आपल्या जन्मकालानें दीनाराशी आणि आकार-सादृश्याने तुझ्याशी सबंध असल्यामुळें मला द्विगुणित प्रिय झालेले आहे ! स्त्रीजातीची पुष्पसृष्टीनें गणना करावयाची झाली तर तुझी तुलना मी निशिगंधाने करीन त्याचा पाढरा शुभ्र साधेपणा तुझ्या जानगभीर गौर अगाशी आणि दरवळणारा नाजूक सुगंध तुझ्या कोमळ प्रेमपूराशी सदृश आहे ! (त्या फुलाचा दोर्धेहि वाम घेतात) याच्या मतमुराद वासाने हृदय उचळून आले आणि बुद्धि धुदकारल्यासारखी झाली म्हणजे गोड भ्रमात मला वाटायला लागतें, की तुझ्या जन्मदिवशी उमलावयाची निशिगंधाची फुले निर्माण करून नंतर त्याच हातानें विधात्याने तुझ्या धवलगभीर मूर्तीची मूस ओतली असावी !

वसुधरा—आपण फुलांचा वास घेत आहों आणि आपला चिमुकला आकाशा-तल्या तारांकडे टक लावून पाहत आहे !

भूपाल—नुकतेंच देवाजवळून आलेल्या निष्पाप बालकाचे स्वभावतःच वरती पाहणारे डोळे आल्या घरच्या ओळखीनें तारांकडे पाहतात पुढें पृथ्वीवर

रमलेल्या तरुणाची दृष्टि समांतर असलेल्या पुष्पाशी प्रणयालाप करिते, आणि वांकलेल्या वृद्धाची दृष्टि पातकाच्या परिचयाने ओशाळून खाली दगडाकडे वळते, याप्रमाणे मनुष्याच्या जन्म, जीवित आणि मरण या तीन अवस्थांची तारा, पुष्प आणि पाषाण ही तीन जडस्वरूप निदर्शनेच आहेत ।

वसुंधरा—या एवढ्याशा मुलाला ताराकडे पाहून काय वाटत असेल बरे ?

भूपाल—ताराच्या अज्ञेय अतरामुळे त्यांच्याकडे पाहताना मुलात आणि मोठ्या मनुष्यात विशेष भेद असत नाही, दोघेहि सारख्याच प्रमाणाने भावावून जातात । ही नक्षत्रे म्हणजे आकाशाच्या उघड्या माळावर तत्त्वज्ञानाची बीजेच परमेश्वराने पेरून ठेविली आहेत. मानवजातीच्या आदिपितरांना पहिल्या अमावास्येच्या रात्री, या चिमुकल्या टिकल्यानी तेजस्वी आधार दिला असेल ! याच्याच प्रकाशामुळे पहिल्या विचारशील पुरुषाच्या कल्पनेला ऐहिकाला सोडून अपरोक्षाच्या अधुक प्रदेशांत पाऊच टाकण्याचा धीर आला असेल । काळ्या अधाराच्या पोटी याना चमकतांना पाहिले म्हणजे माझ्या मनात भीतीच्या भावना उत्पन्न होतात आणि चद्रिकेच्या रसांत तारांमागून तारा विरघळतांना पाहून मनाला खेद वाटतो, काय असेल ते असो, चंद्र-प्याच्या फिकट तेजाने माझ्या मनात करुणखिन्न कल्पनाचे काहूर जमायला लागते ।

वसुंधरा—वस्तुमात्राचा पहिल्यांदा हृदयावर दृढ मस्कार होतो त्या काळी जी मनोवृत्ति प्रबळ असते तिचीच छाया पुढे त्या त्या वस्तूशी आजन्म सलग्न होऊन बसते । आपल्या वडिलांच्या अंतकाळी आकाशांत पसरलेल्या संध्या-रागाशी त्यांच्या मरणनष्ट रक्ताची माझ्या कल्पनेने कायमची मिळणी करून ठेविली आहे. संध्यारागातील सूर्याची शेवटची प्रभा आपल्या वडिलांच्या अंतिम आशीर्वादातील दयेप्रमाणे मला नेहमी करुणमिश्रित वाटते.

भूपाल—अतरिक्षातील कोणतीहि वस्तु मनुष्यबुद्धीला कुठित केल्यावांचून रहात नाही.

[वैभवे नटल्या ०]

गौरवा प्रसारी प्रभूच्या भव्य पट हा नभाचा । जीवकोटि प्रचुर
भू करि कुठिता तेवि वाचा ॥ ६४० ॥ भ्रमति अवकाशांत अणु
हे अलक्ष्यस्वरूपे ॥ पवन त्यांतुनि शीघ्र फिरतां नाद चाले
तयाचा ॥ १ ॥ विस्मयाकुल मनुजमतिला तदा भात होई ॥
हुंकृतिष्वनि कोशवासी विश्व करि हाच साचा ॥ २ ॥

प्रतिरात्री काळाच्या अजस्र कारखान्यात सध्या आणि उषा याच्या जरि-
पदरानें झळकणाऱ्या अबरपटाच्या बुट्टेदार चद्रकळा परमेश्वर विसाव्यावाचून
कशाकरिता बरे काढीत असेल ?

वसुधरा—ज्या महासाध्वींनी पतीच्या देहाबरोबर अग्निशय्येची अखेरशेज
रचिली असेल त्याच्याखेरीज ही निर्वाणीची लेणी दुसऱ्या कोणाला पध्णार ?

भूपाल—पतिव्रतातील पतिव्रता, परमपुरुषाच्या इच्छेप्रमाणें वागणारी प्रकृति
दैवीच, या अनंत वस्त्राची स्वामिनी आहे आपल्या दोघांच्या कल्पनेंत कृती
अंतर आहे पहा ! मातृपदाला पोहोंचल्याबरोबर स्त्री श्रीदगभीर होते असें
म्हणतात तें खोटें नाही ! माझ्या चद्रकलेच्या कल्पनेनें तुझ्या डोळ्यासमोर
सतीचे उदात्त कल्पनाचित्र दिसू लागले, आणि त्याच वेळी, वस्त्राच्या
उल्लेखावरून मला निराळाच विचार आठवत आहे त्या पलीकडच्या
डोंगरावर पांढऱ्या ढगाच्या पातळ पट्ट्याशी चद्राची किरणें खेळतात पाहून
आपल्या हलक्या हातानी चद्रमा भूदेवीच्या स्तनावरील हे सूक्ष्म धवल वस्त्र
बाजूला सरकवीत आहे असें मला वाटलें या विशाल वस्तूच्या अनंत ससारा-
कडे लक्ष दिलें म्हणजे त्यांच्या उदरांत वावरणाऱ्या आम्हा क्षुद्र प्राण्यांचें
जीवन, आमच्या हृदयांत भावमात्रानें तरगणाऱ्या विचाराच्या हालचाली-
इनकेंच अमूर्त आकाराचें भासू लागतें. ससाराची ही क्षणभंगुरता समाधान-
काळीसुद्धां कष्टदायिनी होते सुखाच्या प्राप्तीनें इच्छेची तृप्ति होते पण त्या
सुखाच्या अक्षयतेसाठी पुन्हां नवी इच्छा भविष्यत्कालाकडे केविलवाण्या
आशेनें पाहू लागते तृप्तीला इच्छेच्या उत्तरक्रियेचें अमंगल रूप मिळतें !
एका इच्छेच्या मरणांतून दुसरीचें जनन होऊन त्याची परंपरा आजन्म चालू
राहते ' म्हणून, वध्या तृप्तीच्या निराश सुखासाठी—नि श्रेयसासाठी आमच्या
अगाध ज्ञानसागराची, जीवात्म्याच्या जाणीवेचाचून परमात्मस्वरूपांत विलय
करून टाकण्याची कल्पना साध्य नसली किंवा सत्यहि नसली तरी कल्पना—
शक्य मात्र वाटते !

वसुधरा—प्रीतीने दे न भिन्न जीवाचा एकमय जीव झालेला पाहून, भक्ती-
च्याहि उत्कर्षाची ही सीमा, सत्य—आणखी साध्य तरी का वाटू नये ?

भूपाल—बुद्धीला प्रीतीचे प्रत्यंतर पटतें, तशी ईश्वरप्रत्यक्षाची प्रचीति मिळत
नाहीं म्हणून ! वाढत्या विचाराच्या हातघाईत, निर्दय बुद्धिवादाच्या आघा-
तानी प्रेमळ श्रद्धेच्या हृदयाची शतशः शकले होतात ! अज्ञेयाच्या भव्य

महाद्वाराशी आदळणारी कल्पना, हताश वृत्तीनें कपाळमोक्ष करून घ्याव-
यालाहि तयार होते एकएकदा जिज्ञासाबुद्धि इतक्या आतुर तीव्रतेनें वळावते,
की मला आत्महत्या करण्याची अनावर प्रवृत्ति होते ! ज्ञानपूर्तीविरहित
जीवन जड वाटून मरणाबद्दल अनिवार उत्कठा वाटते ।

वसुधरा-अगबाई, काय हे भलतेच बोलणें ? सुखविचारातून काय अभद्र
विचार निघाले हे ?

भूपाल-चेतनापूर्ण जीवनाचे उदात्त मरणांत पर्यवसान होते त्याप्रमाणे सुख-
विचाराचा शेवटहि करुणनिराश विषादात झाल्यास तें सरळच आहे

वसुधरा-आपल्याला असे विचार मी मुळीच करू घ्यायची नाही, आपल्या
दीनाराची शपथ आहे, आपल्या जीवितावर आपल्यापेक्षा माझा हक्क अधिक
आहे ना ?

भूपाल-ज्या नाजूक बंधाने तू मला बांधू पाहतेस त्यानेच मी उलट धर्म-
बंधनातून मोकळा होत आहे ! पुत्ररूपानें पुन्हा अवतरताच, पितराप्रमाणें
पत्नीच्याहि ऋणातून मनुष्याची मुक्तता होते ! दीनाराच्या जीवावर माझ्या
जीवाचा नाश करायला मला पुरी मोकळीक नाही का ? शिवाय, मरणा-
बद्दलच्या माझ्या आवडत्या कल्पनेंत माझ्या अर्धांगीला मी वगळलेली नाही !
गूढाशी झगडून थकलेल्या कल्पनेला वाऱ्यावर मोकळी सोडताच, मरणाच्या
एका कल्पनाचित्राकडे मी नेहमी आशाळभूतपणानें पाहू लागलों ! पहा तें
चित्र ! सध्याकाळ नुक्ताच अतीत झालेला आहे, एखाद्या खाडीच्या काळ्या-
भोर पाणभुईत, चतुर्दशीच्या चंद्राच्या किरणाचा वावभर रुंदीचा पट्टा तरगत
आहे, अज्ञानजन्य विषादाची शेवटची साक्ष पटविण्यासाठी, चंद्राच्या जरा
कलत्या बाजूस, एकच काळसर ढगाचा तुकडा हलत्या नजरेसमोर झुलत आहे !
आशेपेक्षाहि मनोहर चादणे, मोडत्या लाटावर नाचत आहे आम्ही दोघे
एकाच लहानशा होडीत जवळजवळ बसलों आहों, मानवी प्रयत्नावाचून,
तुसत्या वाऱ्याच्या स्वच्छद हेलकाव्यानें आमची होडी त्या चंद्रमार्गावरून
जात आहे, दुतर्फा लहान टेंकड्यांच्या ओळीवर पसरलेल्या हिरव्या
रानवटी, आतल्या काळोखानें आणि भोवतालच्या चादण्यानें अस्पष्ट दिसता-
हेत, तुझ्या अधरामृतानें पावन झालेल्या द्राक्षासवाच्या एकाच पेल्यातला
अवशेष पिऊन--

वसुधरा-द्राक्षासव ? म्हणजे मद्य पिऊन ?--

बुधाल-ऐहिक मोहकतेला भुलून मनाला जगाशी चिकटवणारी जाणीव विसरण्यासाठी द्राक्षासवाचा घोट घेतलाच पाहिजे ! महाकवीच्या यक्षाच्या दिव्य हाताचा माझ्या मद्याच्या पेल्याला आधार आहे ! असल्या उन्मादाखेरीज जगाचा जाणीवपणाने निरोप घ्यायला धीर होणार नाही ! त्या निशेच्या गोड धुदीत, हृदय उसळत्या रक्ताच्या खळखळाटांत बुद्धीला बुडवीत असल्यामुळे, तिची बडबड होडीच्या दोहों वाजूस मोडत्या लाटांवर चाललेल्या जलतरगाच्या मर्मरध्वनीप्रमाणे मधुर वाटत आहे, किंचित वेसावधपणाने माझा हात गळ्यात पडतांना तुझा पदर जरासा अस्ताव्यस्त झालेला आहे, पदर तेवढासा सरकल्याचीसुद्धा तुला अधिक जाणीव आहे, पण बादशाही कैफाच्या अमली आळसामुळे तो सावरून वेण्याइतकी तत्परता नाही, डोळ्यांच्या पडद्यावर गारवा वाढत जाऊन नकळत पांपणीला पांपणी लागत आहे ! अशा स्थितीत सागरसंगमाच्या सीमारेषेजवळ आपली नौका डळमळत आहे ! आणि ही साधी गोष्ट सांगण्यासाठीसुद्धा मी नादाने तुझ्या कानाजवळ तोंड आणीत आहे, मुखस्पर्शाच्या उष्ण चतनेने तुझ्या देहावर रोमाच थरारून तू आपला केशपाश माझे तोंड चुकविण्यासाठी आपल्या गालावर ठेविला आहेस, त्याच्या भिरभिरत्या रुळतीने, माझ्या सर्वांगाला नखशिखान्त गोड क्षिणक्षिण्या महिरून टाकीत आहे, अखेरच्या दाल्दालीने मी आपले आठ तुझ्या आठाशा आणले आहेत; आपल्या शेवटच्या चुबनाच्या मुहूर्तावर, सागर नदीमुखाचे पहिले चुबन घेत आहे, आणि त्या प्रणयतद्रीचे आम्ही डोळे मिटून घेत असता, समुद्राच्या लाटेच्या ओंठाची मोठी सुरद पडून आमची होडी तिच्या पोटी गडप होऊन जावी. थड पाण्याच्या स्नानाने बुद्धीचे कण एकामागून एक सावध होत असताना, शरीराचे अणुभराभर विरत जावे ! त्यावेळी होडी अथांग सागराच्या तळाशी जाण्यापूर्वीच आम्हा अशयाच्या मुळाशा जाऊन पाहाचू आणि मरणाच्या मोलाने मिळविलेल्या पूर्ण ज्ञानांत रगून जाऊ ! वसुधरे, वापेक्षा मोहक मरण दुसऱ्या कोणत्याहि स्थितीत मिळेल का ? निदान मला मरण यायचेच असेल— (पिंगळा ओरडतो.)

वसुधरा-इडापीडा टळो आणि असगळ पळो ! मघांपासून घाबरल्यासारखे होऊन माझ्या तोंडावर कृष्णनाम घोटाळत होते, या पलीकडच्या झाडावर पिंगळ्यांची नेहमी किलविल चाललेली असते ! आपण आता असें कांहीं

खेडेंवांकडे वोलू नये माणसानें आपलें कसें शुभ बोलत असावें । वेळे लेंवा गुण वेगळाच असतो हो ।

अूपाल-इतकावेळचें पाडित्य मावळलें वाटतें ? तुझ्या स्त्रीस्वभावानें अत्रेर वेळ साधलीच ।

असुधरा-असेंच म्हणून कसें चालेल ? काळवेळेचे आणि शकुनाचे पडताळे थोडे का पटतात ?

अूपाल-नुसत्या शुभ बोलण्यानें-नामोच्चारांनें-इच्छित दैववटना करितां येण्यासारखी असती तर कल्पवृक्षाच्या कल्पनेंत अलौकिक असें काहींच राहिलें नसतें । पक्ष्याच्या शब्दांनीं सूचित संकटें तशाच पोपटपचीनें बळतात, त्याचें कारण त्या सकटाचा अभाव हेंच होय । देवाभोंवती फेऱ्या घातल्याने देवाच्या फेऱ्यातून तुटका कशी होणार ? भविष्याचें अज्ञान हेंच सृष्टीच्या ससाराचें सार्वत्रिक सत्र आहे । मार्गें गेला तो भूतकाळ, अगो उरफाटी व्याख्या करून, मागून येणाऱ्या भविष्यत्कालाला पाहण्यासाठी आपण पुढें दृष्टि लावून बसतो, पण भविष्यत्काल पाहतां येऊ नये म्हणून परमेश्वरानें मनुष्याच्या पाठीला डोळे दिले नाहीत. भावी ससाररचना करण्याचे विधात्याचे हक्क आपल्याकडे घेऊन, आम्ही सदृच्छेनें आणि भावड्या आशेनें जेव्हा शक्यतेच्या भुसभुणीत वाळूवर मनाचे मनोरे उभाहू लागतो तेव्हा काळपुरुष आमच्या पाठीमागें उभा राहून निर्दय विनोदानें हंसत असतो । काळ मृदु हृदयाचा गालिचा तुडवीत येत नसता तर आम्हांला त्याच्या पावलाची चाहूल लागली असती । हृदयातलें कल्पनागीत ऐकण्यासाठीं कान अतर्मुख झाल्यामुळे त्याच्या हसण्याचा भेसूर आवाज आम्हाला ऐकू येत नाही । काळाचे हे हजारों डोळे कोणत्या अर्थानें लुकलुकत असतात हें आम्हाला कळेल तर कितीतरी निराशा आधीच टळतील । आमच्या भावी सकटांच्या विचारानेंच तर काळ असे डोळे मिचकावीत नसेल ना ? तान्याच्या या चमकीच अर्थ काय बरें असावा ?

असुधरा-अनंत अतरांवरील तारकांची तरल दृष्टि तर दूरच राहिली, पण हाताशेजारी उभ्या राहिलेल्या वृंदावनाच्या नजरेची चमक काय अर्थाची आहे ती तरी आपल्या भोळ्या मनाला कुठें कळते आहे ?

अूपाल-इतक्या वर्षांच्या सहवासानंतरमुद्धां वृंदावनावद्दल तुला शका यावी हें तारकांच्या दृष्टीपेक्षांहि अधिक गूढ आहे तुझ्या लहानपणापासून तूं

त्याला पाहत आहेस, पण त्याचें वर्तन कधी वावगें दिसले आहे का ? नावा-जण्याजोग्या गोष्टीना नावें ठेवल्याखेरीज त्याच्या निदकाना गत्यतर नाही ! वसुंधरा—मी त्याची निंदा कशाला करू ? त्याचे गुण कुणालाहि दिसण्या-सारखे आहेत पण काय असेल तें असो, जुनाट किल्ल्याच्या दारात उभे राहणाऱ्याला, वरच्या चौकटीतल्या एखाद्या निखळलेल्या दगडाची भीति डोक्यावर सारखी अधात्री हेलकावत राहते, वृदावनाकडे पाहताना माझी स्थिति अशीच होत असते ! कधी कधी दीनाराला घेताना त्याच्या तोंडावर इतकी व्यवहारदक्ष सावधगिरी दिसून येते, की त्याच्या त्या खेळवण्यांत कौतुकाची छायासुद्धा भासत नाही ! अशा वेळी त्यांच्या डोळ्यांशी डोळा भिडविला म्हणजे ते इतक्या तीव्र दृष्टीनें पाहू लागतात, की त्यांच्या डोळ्यांची किरणे खाली पाहिले तरी सर्वांगाला सुईसारखीं टोंचतात आणि वर पाहिल्यावाचून त्यांच्या चेहऱ्यावरचा कपटी सावधपणा दिसू लागतो

भूपाल—त्या विचान्या एकनिष्ठ सेवकाला—अकृत्रिम मित्राला—माझ्या निर्व्यजि बधूला तुझ्याकडून मोठें योग्यच बर्क्षीस मिळत आहे म्हणायचे ! वसू, हा तुझा दुराग्रह दूर होऊन कधीतरी तुला आपल्या सशयवृत्तीमुळे ओशाळल्या-सारखे होईल ! अहाहा, तो पहा केवढा मोठा तारा खळकन् तुटून—

[वसुंधरा भूपालाचे डोळे झांकते व स्वतःचे डोळे मिटून घेते]

वसुंधरा—तारा पडताना त्याकडे पाहू नये म्हणतात, पाहणाराचें आयुष्य कमी होतें ! माझ्या उरांत, का कुणास ठाऊक, एकाएकीच धडकी भरली आहे !

[भूपाल व वसुंधरा डोळे उघडतात वृदावन येतो]

भूपाल—वेडी आहेस झाले ! कोण वृदावन ? वा ! वेळेवर आलास ! वसुंधरे, या उल्कापातातूनच हा माझा प्राण घेण्यासाठी खाली आला आहे असे सांगितलें तर तेंसुद्धा तुला खरे वाटेल !

वृदावन—तूर्त प्रश्न तुझ्या प्राणाचा नसून युवराजाच्या प्राणाचा आहे ! एकाताची अमर्यादा केल्याबद्दल मला क्षमा कर ! या घटकेला युवराज प्राणसकटात आहेत !

भूपाल—काय म्हणतोस ?

वृदावन—माझ्या शब्दांची पुनरुक्ति करण्यालाहि अवकाश नाही आपण एकदम गेलों नाही तर युवराज एका अकल्पित कारस्थानाला बळी पडतील !

भूपाल—हे कारस्थान बहुतकरून इद्रनाथानेंच आरभिलेले असावें !

वृदावन—त्या कारस्थानाच्या आरभापेक्षा, शेवट करण्यासाठी मी घाई करीत आहे !

भूपाल—चल, चल मग लौकर ! [भूपाल व वृदावन जाऊ लागतात.]

वसुधरा—नाथ, मी या सर्व गोष्टींनी इतकी भ्यायली आहे की—

भूपाल—आपला चिमुकला शिपाई तुझे सरक्षण करील [जातात]

प्रवेश तिसरा

[स्थळ राजमंदिर ककण प्रवेश करितो]

ककण—वेळात वेळ काढून त्या दोन्ही घड्याची उजळणी केली पाहिजे. एक वृदावनानी सांगितलेले महाराजाजवळचे रडगाणे आणि दुसरा किंकिणीला ऐकविण्यासाठी त्या पंडिताने पढविलेला प्रेमपाठ ! दोन्ही वेळीं गुडघे मोडायचे आहेत, पवित्रे मात्र जरा निराळे आहेत ! ह, हा महाराजांपुढें दोन्ही गुडघे मोडून, हे प्राणेश्वरी का हे प्राणदात्या ? या दोन्ही प्रकारांतल्या सारखेपणामुळे थोडा घोटाळा होणारसें दिसतें ! हे प्राणेश्वरी, हा किंकिणीचा किताब दिसतो, आणि महाराज, हे प्राणदात्या !— पुन्हा म्हणावें एकदां ! दोन्ही गुडघे मोडून आणि दोन्ही हात जोडून, हे प्राणेश्वरी किंवा हे प्राणदात्या, माझ्या घोर प्रेमांमुळे माझ्या तोंडांतून शब्दहि निघत नाही ! या अपराधानें मी रात्रदिवस विरहव्याकुल होऊन आपली करुणा भाकितों ! पुन्हा असे अघोर प्रेम केले तर, राजाधिराज, मला आपल्या हृदयमंदिरात स्थळ दे ! छे, काही इकडची मडळी तिकडे घुसल्यासारखी दिसते ! हृदयमंदिर वगैरे किंकिणीचे वऱ्हाडी ! प्रेमपाठच म्हणून पहावा बरें ! एक गुडघा मोडून, एक हात छातीला लावून, दुसरा समोर नाचवून, हे प्राणेश्वरी, किंवा हे प्राणदात्या, पैकी कोणी तरी ! छट् ! हे जमेलसें दिसत नाही ! जिवाचा करावा घडा आणि वेळेवर सुचेल तें घावें दडपून ! प्रसंग हिंमत देतोच आहे मर्दाला ! [जातो]

प्रवेश चवथा

[स्थळ युवराजांचे शयनमंदिर युवराजाच्या पलंगामागे

मच्छरदाणीच्या आड राजा उभा आहे, एका बाजूनें

भूपाल तलवार उपसून प्रवेश करितो]

भूपाल—(स्वगत) वृदावनाचा शोध ततोतत खरा आहे ! मच्छरदाणीच्या आड अस्पष्ट मनुष्याकृति दिसत आहे ती मारेकऱ्याखेरीज कोणाची

असणार ? इतक्या दुरून पुढें होऊन भागणार नाही ! हा मारेकरी कदाचित् स्वतः इद्रनाथच असला तर जिवावर उदार होऊन तो आधीं युवराजांवर वार करील ! पलीकडच्या बाजूनें पलगाखाली शिरून एकदम त्यावर वार करावा ! [जातो व शेवटच्या पडद्यातून निघून सरपटत पलगाखालीं शिरतो, नंतर बाहेर येऊन एकदम युवराजाच्या अगावरून तलवार पलगा-मागील आकृतीवर उगारतो]

राजा—थांब ! चाडाळा ! एकदम थांब ! [युवराज जागा होतो]

युवराज—कोण भूपाल ? मडलेश्वर ! [उठून त्याला मुजरा करू लागतो]

भूपाल—कोण प्रत्यक्ष महाराज ? [राजा पुढें होतो व वृदावन प्रवेश करितो]

वृदावन—ककणाला मीं बाहेरच धोपवून ठेविला आहे ! आणि आज्ञा असेल तर त्याला समोर आणतो.

राजा—त्याची काही जरूर नाही ! भूपालाची कृति इतकी उबड स्वरूपाची आहे, की त्याच्या अपराधासाठी कोणाच्या साक्षीची आवश्यकताच नाही !

भूपाल—माझा अपराध ? वृदावन ! हा काय प्रकार आहे ?

वृदावन—मित्रप्रीतीपेक्षा, स्वाथपेक्षांहि राजभक्तीच अधिक प्रिय वाटल्यामुळें मी महाराजाच्या पायाजवळ आपलें सारें कारस्थान सांगून टाकिलें आहे.

भूपाल—कसले कारस्थान ? वृदावन, हा काय अर्थाचा अनर्थ होत आहे ?

राजा—अनर्थ होत नाही, व्हायचा मात्र टळला ! तुझ्या भयकर कारस्थानाची माहिती आम्हां सर्वांनाच झालेली आहे ! तुझ्यासारख्या अघोर, विश्वासघातकी राक्षसापेक्षा, इद्रनाथाचें उबडें वैर कितीतरी उदारपणाचें वाटतें ! माझ्या लाडक्या बाळाचा घात करून राजपद मिळविण्याची इच्छा ! त्याच्या जन्माने झालेली हानि त्याच्या मरणानें भरून काढायची कल्पना !

भूपाल, तुम्हां सामान्य लोकाची वस्त्रे अगावर बेततात, पण राजवस्त्रे कधीं कधीं जिवावर बेततात हें तुझ्या एका क्षणांत प्रत्ययाला येईल !

वृदावन—[राजाचे पाय धरून] महाराजाच्या पायाजवळ माझ्या मित्रासाठी मी दयेची याचना करित आहे !

राजा—त्याची गतसेवा या घोर अपराधामुळें कृत्रिम ठरून अधिकच भयकर वाटली नसती तर तिच्याकडे पाहून तरी याच्यावर थोडी दया करिता आली असती—आणि याच्यावर दया तरी काय करायची ? याचा अपराध इतका अमानुष आहे, की त्याच्या दृष्टीनें केलेली दयासुद्धां अत्यंत भयकर

शिक्षेइतकी उग्रच असणार !

वृंदावन-रागाच्या भरात महाराजानी मला दिलेलें वचन विसरूं नये अशी माझी प्रार्थना आहे

भूपाल-या अकल्पित प्रकारानें माझें मस्तक इतकें सुन्न होऊन गेलें आहे, कीं कोणत्या शब्दांनी सत्य आपल्यापुढें माडावे हेच सुचत नाही

राजा-अपरोक्ष घडलेली गोष्ट सांगण्यासाठी शब्दाची जरूर असते प्रत्यक्ष कृति समोर असल्यावर बोलण्याचे कारणच पडत नाही

युवराज-महाराज, माझा बोलण्याचा अधिकार नाही, पण मी खात्रीने सांगतो, की या प्रकारांत कांहीतरी दगलबाजी आहे भूपालाच्या सरळ हृदयाची साक्ष मी देतो, माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेवा

राजा-आणि वृंदावनाच्या बोलण्यावर का ठेवू नको ? भूपालाच्या कृतीची साक्ष का घेऊ नको ? हालचाल करण्यापूर्वी सापालासुद्धा सरळ राहतां येतें !

युवराज-वृंदावनाचीच हे विष आपल्या कानांत ओतलें असेल तर आपलें म्हणजे त्यांनाच लागू करान

राजा-गळघात गळा घालून फिरणाऱ्या मित्राचा सुखासुखीं गळा कापण्याचें वृंदावनाचा काहीच कारण नव्हते. त्याचा परस्पराशी निकट सहवास लक्षात घ्या

युवराज-नुसत्या निकट सहवासानें शुद्धभावाची मित्रता सिद्ध होत नाही. चंदनाभोंवती सर्पाचा कायमचा विळखा असतो हें त्यांच्या मैत्रीचेंच लक्षण म्हणतां येईल का ? महाराज, विचार करा, माझी खात्री आहे, की हें सारें कारस्थान या वृंदावनाचेच आहे ! याच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवू नका !

[मन वरीतसे नृपराधा०]

शुद्धिनिर्णयं जलजनालापा । जरि दिला ताप निष्पापा ॥

तरि निरयनिरति न दुरापा ॥ धृ० ॥ या सर्पा ।

बधुनि सर्पा । तनु सकपा जातकोपा ॥ नय कुर्जनि

उचित जरि घडत न तरि जलिन करि सत्प्रतापा ॥१॥

राजा-युवराज, आपल्या उपकारकाचा नसता तेंदा आणि आपल्या पांडलाचा उपमर्द करून तुम्ही बालवृत्तीचें उल्लंघन करीत आहात !

भूपाल-युवराज, निष्कारण महाराजांच्या रोषाला पात्र होऊ नका ! दुःखाचा कडेलोट झाला असताहि तुमच्या या तरफदारीमुळें मला नेहमीं समाधान

वाटत जाईल सर्वसाक्षी परमेश्वराच्या खालोखाल मी तुम्हालाच मान देत जाईन मृत्युजयमहाराज, आपण मात्र माझ्या जीविताचे चागलें सार्थक केले । देवा, आत्मश्लाघेच्या अपराधाची मला क्षमा कर । राजा मृत्युजया, अरुधतीच्या राजपदासाठी मला कपटाचा आश्रय करण्याचें काय कारण होतें ? बनशकरीच्या शिकारीत, चवताळलेल्या वाघिणीने युवराजावर अचानक झडप घातली, त्या वेळी त्याच्यापुढें होऊन जगलच्या राणीच्या तोंडात मस्तक द्यायला तयार झालों, तो माझ्या मस्तकावर तुझा राजमुकुट बसण्यासारखा नव्हता म्हणून नाही ? वीरावतीच्या रणकदनांत पहिली हौस पुरविण्यासाठी आलेल्या युवराजाच्या रोंखानें जेव्हा इद्रनाथाच्या लोकानी चाल केली तेव्हा त्यांना पाठीशी घालून मी आपल्या देहाच्या चिधड्या करून घेतल्या ! तुझी जिवावर बेतणारी राजवस्त्रें या देहावर बेताची बसण्याजोगी नव्हतीं एवढ्यासाठी त्याची तशी देना करून घेतली का ? त्या वेळी तळपणारी ही तलवार आज युवराजाच्या रक्तासाठी हपापून का बाहेर पडली आहे ?

राजा—तीचा, या वाचाळपणाने आपल्या कृतकर्मविर पांघरूण घालू पाहतोस । तुझी ती दगलबाज तलवार पायाखाली मोडून तिचे तुकडे—

भूपाल—हे शब्द उच्चारणाऱ्या दुसऱ्या जिभेचे—हे शब्द पुन्हा उच्चारणाल तर राजा, तुझ्या जिभेचेसुद्धा तुकडे झाल्यावांचून रहायचे नाहीत । एखाद्या मूर्खीच्या जिभेप्रमाणें वाटेल त्या वेळी बळवळण्यासाठी ही तलवार कधीहि म्यानाबाहेर आली नाही । युवराज, तुमच्या आमच्या पूर्वजाची ही रणदेवता आज मी तुम्हांला देतों यापुढे मला तिची कधीच जरूर पडणार नाही । आजच्या माझ्या बदलौकिकामुळे मला कोणी विश्वासानें जवळ करणार नाही आणि कृतसेवेचे हे धिडवडे झालेले पाहून मलाहि पुढें कोणाजवळ सेवा करावीशी वाटणार नाही । हिचें नीट जतन करा [तलवार देतो]

युवराज—तुमचा हा शेवटचा कृपाप्रसाद मी मस्तकी घारण करितों

[ना छेडो गारि०]

दुर्दैवें हेतु झाला तुम्हा द्याया ताप हा ॥ धृ० ॥

उपकार आजवरि केला । तो अकारि विलया गेला ।

अपकारमात्रें याला । स्मरावें आतां पहा ॥ १ ॥

राजा—इद्रायुधा, हा अधिक प्रसंग होत आहे या कृपाप्रसादानेंच तुझें मस्तक

धडावेगळे होणार होतें वृदावन, या कृतघ्नाला इथून घेऊन चला, नाहीतर याच्या अमर्याद शब्दांनी खवळल्यामुळे माझ्या हातून तुम्हाला दिलेल्या वचनाचा भंग होईल । याला नीट बंदोबस्ताने ठेवा । भूपाल, तळघरात कोंडून ठेवण्यानेच तुझ्यावर मोठी दया केल्यासारखें होणार आहे अशा निराधार स्थितीत तू जर वाहेर पडलास तर तुझ्या हाताखालच्या लोकाकडूनच तुझा अपमान होईल पर्वताच्या माथ्यापासून ढकललेल्या कड्याचा मातीला मिळण्यापूर्वीच खालच्या कडेकपारीवर आदळून पार चुराडा होऊन जातो

भूपाल—माझे वैभव मी दुसऱ्याला गैरवाजवी जाणविलें नसल्यामुळें माझ्या आपत्तीची दुसऱ्याकडून मला जाणीव होईल ही भीति मला मुळीच वाटत नाही । पण एका अर्थी आपण म्हणता त्याप्रमाणे तळघरातला अधार मला खरोखरीच उपकारी होणार आहे, जिथें स्वतःचें बोट डोळ्यात घातलें तरी दिसावयाचे नाही तिथे दुसऱ्यानी आपल्याकडे पाहून बोटें केल्याचें कुठून कळणार ?

राजा—वृदावन, याच्या घरादाराची तुम्हाला वाटेल ती व्यवस्था करा । इतक्या कपटी आणि कृतघ्न मनुष्याला फारच बंदोबस्तानें सभाळावयाला विसरू नका । युवराज, चला पुढे ।

युवराज—मडलेश्वर, मी कोणत्या तोंडाने आपला निरोप घेऊ ।

[वरस्लालकि शाब०]

अतरि खेद भरे दीनवदन बोलेना । शून्य आलोक, शून्य जग,
शून्य हृदय डोलेना ॥ शुभ दर्शन चरणार्चें, नच आतां म्हणुनि ।
देह हा जड जाहला शोकविकल हालेना ॥ १ ॥ व्यर्थ जीवित
यावरी, वज्र पडेना कां शिरीं । हें अपयश आजि या प्राक्वनि
हत आलेना ॥ २ ॥

[भूपालाला वदन करतो राजा व युवराज जातात]

वृदावन—भूपाल, राजाज्ञा ऐकलीस ना ? चल आता माझ्याबरोबर ।

भूपाल—हरहर, साऱ्या मानवी पातकांत मी ज्या कृतघ्नतेला अत्यंत घोर समजत आलों, तिचाच आज माझ्यावर आरोप आला, आणि तोसुद्धा माझ्या मित्राच्या कृतघ्नतेमुळेच । परमेश्वरा, माझ्यावरचा नसता कलक दूर करण्याची मनःस्फूर्ति होईपर्यंत या वृदावनाला दीर्घायुष्य द्या आणि—

[पापी दादुरवा०]

करा करुणामया क्षमा । विषमा जरि गमे कृति हतकामा
तरि सुखधाना सुपरिणामा ॥ घृ० ॥ क्षणचि हृदय भरतां
विकारीं भोदभरें तव कृति न स्वीकरिं । विसरुनि तें,
अध हें सहाया दे या शमा ॥ १ ॥

[जातात.]

अंक तिसरा

प्रवेश पहिला

[स्थळ तळघर. भूपाल प्रविष्ट.]

भूपाल—(स्वगत) काय भयकर काळोख हा ।

[मग जैया हो०]

प्रलयाची जी हतदशा । आली ती का आतां ॥ घृ० ॥

रविकिरणा वाटे भय याया । बघुनियां ऐशा या एकांता ॥ १ ॥

या तळघराच्या कंदखान्यात शरीराला त्यात मर्यादिलेल्या जीवात्म्याप्रमाणेंच कोडल्यासारखें वाटत आहे. किती भेसूर स्तब्धता ही ! ~~स्वप्नेच्या~~ पाकोळ्यानी वान्याच्या चुकून आलेल्या झुळकीचा गारवा लागताच पक्ष फडफडविले म्हणजे माझ्या स्वगत विचाराच्या हालचालीनें सुद्धा रागावलेली स्तब्धताच मला गप्प रहायला सागत आहेशी वाटते. कोपऱ्याकोपऱ्यांत कोदाटलेला काळोख जणूं काय एवढ्याशा जागेत कसाबसा सामावण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या झरोक्याच्या फटींतून दिसणारी एकच तारका काय ती तेजाची साक्ष देत आहे. खरें म्हटलें तर, जीवकोटीच्या हिशेबात एका जिवाच्या वांट्याला एक तारा थोडी झाली का ! पण तीसुद्धा डोळे मिचकावून माझ्या अगतिक स्थितीचा उपहास करीत आहे ! तेजस्वी बाले, चार भितीच्या कोडवाड्याबाहेर मला जाता येत नाही म्हणून का मला हसत आहेस ? वेडे, अवाढव्य आकाशाच्या मैदानातहि तुला तरी आखलेल्या रेषा-भात्र मार्गापासून जरासें इकडे तिकडे सरकतां येतें आहे का ! मग हसायचें कारण कुठे उरलें ! टिचभर जागेत कोबलेला भूपाल काय आणि अनंत अंतराळात खिळलेली तारका काय—पूर्वसचितानें दोघांनाहि सारखेंच जखडून

ठेविलेले आहे !

[आज अजन दियो०]

भारसचय महा नियमि चंचलपदा ॥ जातमात्रास या
कर्मबधापदा ॥ धृ० ॥ शकटभर जड यथा महोक्षहि
वाहतां ॥ सुदंत ना कष्टतां । चक्रपद्धति कदा ॥ १ ॥ पूर्वकृत
सचिता ॥ जीव हा ओढिता ॥ नियतिरेखांकिता । मात्र
गति तापदा ॥ २ ॥

अरेरे, माझ्या कर्मगतीचा रोंख कोणीकडे आहे हें मला कळेल का ? डोळे
फोडून या काळोखाकडे कल्पांतापर्यंत पहात वसले तरी भविष्यत्कालाची
पुसटसुद्धा पावले दिसण्याचा सभव नाही. बुद्धीचे बध तोडून जिवापासून
तोडविलेल्या नुसत्या विलग डोळ्यांनी असेच पहात बसणे भाग आहे

[वृदावन प्रवेश करितो]

वृदावन— (स्वगत) पापाबरोबर भित्रेपणाहि वाढत जातो ! तळधरातल्या
अंधुक उजेडातसुद्धा भूपालाला तोड दाखवायची शरम वाटल्यामुळे ही सध्या-
काळची वेळ साधावी लागली ! त्याच्या निर्दोष हृदयाचा तळतळट कल्पनेनें
भाठवला म्हणजे माझी राक्षसी इच्छा शब्दाना त्याच्यापुढे उभी रहावयाला
धजत नाही, आणि त्याला सांगितल्याखेरीज तर इलाज नाही ! दीनाराचा
घात करण्याची भीति घातली तर वसुधरा कदाचित् गागरधार नाही !
अखेरीस भूपालाचा प्राणनाश करण्याचें साधनच पुढे करावें लागेल !
आजच ही गोष्ट याला कळली म्हणजे पहिल्या धक्क्यानें उसळलेले रक्त
विचारानें थडावून याचें तत्त्वज्ञानी हृदय प्राणाचें भोल ठरविण्याच्या नादाला
लागेल ! पण माझी ही इच्छा इतकी पापपूर्ण नसली तर चालणार नाही
का ? वसुधरेनें माझ्या गळ्यांत नुसता हार घातला तर माझे समाधान का
होऊ नये ? भूपालाची जागा एक क्षणभर मिळाली तर सकेताने माझी
सूडाची कल्पना खात्रीनें शांत होईल ! पण खात्रीनें होईल का ? चाललोंमी
पुन्हा विचाराच्या पुरत्या पकडीत ! बस, आतांचा हा संकल्प वावगा तर
नाहीच, पण अवश्य आहे ! त्याच्या मृदुपणामुळे मला भूपालाशी बोलण्याचा
धीर घेत आहे ! (उघड) भूपाल !

भूपाल—कोण, वृदावन ? साग, वृदावन, सांग लौकर, कोणत्या लाभाच्या
आशेनें तू स्वतःचा असा सत्यानाश करून घेत आहेस ?

[उदतन दतन०]

अघटित कृतिसि करित्ति कां ॥ ६४० ॥ या पापातें कवण
अशि महती आशा वद करवि जाळि अतरंग जें तदुपरि
आत्मनाश चिरतनचि करि सुकृतलव नुरवि ॥ १ ॥

वृदावन—(स्वगत) शब्दाला शब्द वाढवीत वसून उपयोगी नाहीं ।

भूपाल—वृदावन, बोलत कां नाहीस ? अशी कोणती वस्तु तुला दुर्मिळ वाटली,
की जिच्यासाठीं कपटाचा आश्रय करून, जिवलग मित्राशी विश्वासघात
करावा लागला ?

वृदावन—अशी वस्तु एकहि नसेल का ? प्रथम तू आपल्या मित्रभावात स्वार्थ
वृत्तीनें वागलास । भूपाल, माझ्या मित्रस्नेहांत कुठें तरी अतर पडले होतें
का ? रात्रीचा दिवस करून तुझ्या सुखासाठीं झटतांना मी मागें पुढें
पाहिलें का ?

भूपाल—म्हणून आतां माझ्याभोंवती अशी दिवसाची रात्र करिताना मागेपुढें
पाहत नाहीस वाटतें । तुझ्या निस्सीम स्नेहाशी मीं कधी द्रोह केला ? माझ्या
सुखदुखांचा वाटेकरी तू कोणत्या वेळी नव्हतास ? माझ्या हृदयाच्या
सिंहासनावर तुला वसविले नव्हतें का ?

वृदावन—त्या हृदयात मला जागा मिळाल्यामुळेच मला कळलें, की मला
आपल्या सुखदुखांचा खराखुरा वाटेकरी तू मुळीच समजत नाहीस रणा-
गणात तुझ्या दुःखाचा वांटाच मला देऊन, आपल्या सुखाची वस्तु मात्र तू
हृदयांत दडवून ठेविलीस । त्या हृदयस्थ वस्तूच्या सुखापासून तू मला दूर
ठेविलेस ।

भूपाल—अशी कोणती वस्तु ती ? सांग या क्षणी ती तुला देऊन टाकतो ।

वृदावन—तुझ्या हृदयातली वसुधरेची मूर्ति । ती मला पाहिजे, समजलास ?

भूपाल—वृदावन, काय बोललास हे । त्या दिव्यमूर्तिसिंह माझ्या हृदयाचा
पार चुराडा केलास । माझ्या शरीराचे साधेहि निखळून, मोडून टाकिलेस !

वृदावन—तुझ्या हृदयाचा चुराडा झाला हे ठीक झालें । माझ्या पुढच्या
सागण्यानें त्याला अधिक धक्का बसण्याची आता भीति नाही ।

भूपाल—कोणत्या अघोर निर्लज्जपणानें हे बोलण्याचा तुला आता धीर होत
आहे ? कपटी राक्षसा, मित्रपत्नी म्हणजे साक्षात् मातेसारखी आणि—

वृदावन—(एकदम खवळून) कोण कुणाचा मित्र । वसुधरेच्या बापाचे ते

शब्द ऐकूनहि, माझे तिच्या नवऱ्याशी मित्रभावानें वागणें तिच्या लहानशा पोरालासुद्धां खरे वाटणार नाही ! त्या उन्मत्त धोरड्यानें प्रत्यक्ष माझ्या मातेबद्दल—त्या शब्दाचा मी आज उच्चार करीत नाही, अजून केला नाही—भ्रष्ट झालेल्या वसुधरेच्या वर्णनाच्या वेळी ते मी वापरणार आहे तेवढ्यासाठीं मी तुझ्याशी स्नेह केला ! माझे आतांचें आचरण कपटाचे नसून मागची मित्रता मात्र कपटाची होती ! सावजावर झडप घालण्यापूर्वीं अचूक टिपण साधण्यासाठी सधि पाहणाऱ्या वाघाची ती क्रूर समाधि होती !

भूपाल—तुझ्या पातकाच्या काळ्याकुट्ट राशीमुळे, तुलनेनें हा काळोख धवळून, तुझे भयकर स्वरूप मला स्पष्टपणें दिसत आहे !

वृदावन—थाब, त्यापेक्षाहि भयकर भविष्य तुझ्याकडे धावून येत आहे त्याकडे पहा !

भूपाल—आतां भविष्य नको आणि काही नको ! वृदावन, माझ्या मनोवृत्ति महिरून मरून गेल्या ! पत्नी आणि मित्र हींच तसारातील मुख्य जीवबधने ! न्यार्पकी एक आपण तुटून दुसऱ्याला तोडीत आहे ! वृदावन, माझ्यावर एक अनुग्रह कर

[नेवर बाजोरे०]

घे प्राण हा क्षणीं । या क्षणीं ॥ स्मरुनि स्नेहभावा उरत न तो जरि ।

क्षण गत एक तरी । स्मरणीं आणीं ॥ ४२० ॥

मरण आजि मज प्राणदानसें । विश्व सकल हें फिरलें भासें ।

त्याप हृदयांतरीचा शतविध पीडितसे ॥ मानी ॥ १ ॥

यप्वेळी माझा प्राण बेगील तर मी तुझे उपकार आमरण विसरणार नाहीं ।

वृदावन—वा, उपकाराची पूर्णता होण्यापूर्वींच तुझी कृतज्ञता नाहीशी होणार ।

ठीक आहे, तुझ्या विनतीचा मी अमानुषपणाने अनादर करीत नाही उद्यां

वसुधरेने माझ्या गळ्यांत—माझ्या—माझ्या सागण्याचा धिक्कार केला तर

आधीं दीनाराचा वळी घेईन ! तेवढ्यानें तिचे डोळे उघडले नाहीत तर तुला

आपले डोळे मिटण्याचा प्रसंग येणार आहे ! तिच्या पातिव्रत्याचा किंवा

तुझ्या प्राणाचा तरी नाश केल्यावाचून मी राहणार नाही ! तिनें माझी

विनति अमान्य केली म्हणजे मी तुझी आतांची विनति मान्य करीन !

आजची रात्र चागली झोंप घे उद्या शांत मनानें या गोष्टीचा नीट विचार

करून ठेव ! चार दिवशाचा तुला विचारासाठी अवधि ठेवितो !

भूपाल-झोंप घेऊन तरी आता काय विश्रांति मिळणार ? झोंपेंत याच गोष्टीची, पण बेताल स्वप्नें पडून मनःस्थिति अधिकच व्याकुळ होईल ! त्यापेक्षां सत्यसृष्टीच्या यातनाच काय वाईट ? आणि चार दिवसांनी तरी काय होणार ? क्रियाभेद नाहीसा झाल्यामुळे या काळोखाप्रमाणे काळाला अघोर एकरूपता आली आहे. तीच एकरूपता माझ्या विचाराचीहि ! जा ! माझ्या विचारशक्तीला तुझ्या शब्दांकडे कधीहि पाहवणार नाही. हेंच माझे एकरूप उत्तर !

[पडदा पडतो.]

प्रवेश दुसरा

[नूपुर प्रवेश करितो.]

नूपुर-(स्वगत) हा तर्क चुकणें शभवतच नाही मुळी ! सुदामानें सांगितलेली हकीकत किंकिणीला आपल्या तर्कासह जरा चढवून सागावी, म्हणजे ककणाचा त्या गोष्टीशी संबंध असल्यामुळे तिच्या मनांत त्याच्याविषयी किल्मिष उत्पन्न झाल्याखेरीज रहाणार नाही ! सुदामानें सहजगत्या म्हणून सांगितलेली भानगड माझ्या इतक्या जिव्हाळ्याची आहे हे त्याला मुळीच ठाऊक नाही ! महाराजांचा एवढा राग झाला तरी वृदावनांनी भूपालाचे प्राण वाचविण्यासाठी रदबदली केली, त्यांना आपल्या ताब्यात घेऊन तळघरात कोंडले, शिवाय, वसुधरेलाहि दुसऱ्या तळघरात कोबलें, सुदामानें सांगितलेले हें गुपित खरे असले-आहेच बहुतेक-तर या सर्व गोष्टीपासून एकच सिद्धांत निघतो, की वृदावनाची वसुधरेबद्दल खटपट चाललेली आहे. नाही तर, वृदावनाने भूपालाचा जीव वाचवीत बसण्याचा कशाशीहि नीट सदर्भ जुळत नाही मुळी ! वसुधरेवर छाप बसविण्याकरिताच वृदावनाचा हा सारा खटाटोप असला पाहिजे ककण या कारस्थानात आहे हें ठीक झाले असल्या बद्दमाषपणात ककण वावरत असल्याचें किंकिणीला खुलवून सांगितले, की त्याच्याबद्दल तिच्या मनांत खास नावड वाटायला लागेल. शिवाय, आतां प्रेमयाचनेंतहि ककणाची बरीच त्रेधा उडणार आहे ? या शास्त्रोक्त प्रकारात रूपवर्णन करण्यासाठी पडिताकडून त्यानें काव्यसामग्री जमविली आहे, आणि निरनिराळ्या अगाना देण्याच्या उपमा ओळीनें आठवण्यासाठी चित्राचे कपटे अनुक्रमाने जुळवून आणिले आहेत, ही खबरहि सुदामानें दिली म्हणून बरें झाले ! येतां येता त्याला गांठून तीं चित्रे पाहतांना शफलतीनें त्याच्या अनुक्रमांत गडबड करून ठेवल्यामुळे तो नखापासून केंसा-

पर्यंत किकिणीचें वर्णन करू लागताच खूप घोटाळा उडेल आणि त्याचा मूर्खपणा तिच्या ध्यानात येईल ! इथपर्यंत खासें थश येत चाललें आहे ! दामिनीची आणि त्या सन्यासी सत्पुरुषाची काय भानगड आहे हे अजून नीटसें कळत नाही ! तिनें दोनचारदां त्याच्या गांठीं घेतल्याचें समजलें, पण त्या कथासाठी ? तसेंच, हा सुदाम तिचा कोणी नातलग आहे की काय ? का नवराच आहे तिचा ? थट्टेने मी त्याला सुदाम म्हणता म्हणता खराच सुदाम ठरायचा हा एखादे वेळी ! तूर्त तर्कवितर्क करायला वेळ नाही ! ककण किकिणीकडे आधी जाऊन पोंचावयाचा नाही तर ! हा समारंभ एकदां उरकला म्हणजे तिला तेवढें वृदावनाचें रहस्य एकटीला सांगितलें पाहिजे ! [जातो.]

प्रवेश तिसरा

[स्थळ किकिणीचे घर वीणा घेऊन बसलेली किकिणी प्रविष्ट]

किकिणी—(स्वगत) अशी वीणा घेऊन सरस्वतीसारखी बसलेलीच बरी का चित्रांतल्या कौसल्येसारखी मनगटावर पोपट घेऊन बसू ? पण आयत्या वेळी पोपट कुठला मिळायला ? मग राजासारखी वीरासन घालून तुसतें फूलच घेऊ असे हातात ? ते मेले जरा आडदाडासारखे दिसेल ! अशी पडून, पख्यानें वारा घेत राहिले तर ? पण अशा थाटाला पखा वारायला ऋद्धि-सिद्धीसारख्या दोन बाजूला दोन दासी हव्या ! वृदावन बघायला आले तेव्हा कार्लिदीबाईसाहेब कशा बसल्या असतील कुणास ठाऊक ! अलीकडे तर नेहमी मूल माडीवर घेऊनच बसलेल्या असतात, आता लग्नाआधी मी कुठले आणू मूल ? बरी आहे ही वीणाच झाले ! साजसोंगामध्ये कांही तीळ उणा नाही, कार्लिदीबाईसारखा हा गालावर तीळ नव्हता तोसुद्धां रेखाटला ! अगबाई, हे दोघेहि आले दोन्ही बाजूनी ! आतां काय करू ? वीणा वाजविताहि येत नाही ! तारा जमविण्याचे सोग करावें झाले आतां !

[ककण व नूपुर येतात]

ककण—(स्वगत) येताना लगबगींत हा एक कपटा खाली पडला, हा वरचा की तळचा ? जुळणी जोडी मोडणारसें वाटतें ! फिकीर नाही, वरच ठेवावा झाले ! आधी तिच्या रूपाचें वर्णन करायचे आणि मग त्या रूपानें आपण कसे वेदिल झालो आहों हें सांगावयाचे, झाले ! रूपवर्णनाला सुरुवात नखापासून करायची !

भूपाल-झोंप घेऊन तरी आता काय विश्रांति मिळणार ? झोंपेंत याच गोष्टीची, पण बेताल स्वप्नें पडून मनःस्थिति अधिकच व्याकुळ होईल ! त्यापेक्षा सत्यसृष्टीच्या यातनाच काय वाईट ? आणि चार दिवसांनी तरी काय होणार ? क्रियाभेद नाहीता झाल्यामुळे या काळोखाप्रमाणे काळाला अघोर एकरूपता आली आहे. तीच एकरूपता माझ्या विचारांचीहि ! जा ! माझ्या विचारशक्तीला तुझ्या शब्दाकडे कधीहि पाहवणार नाही. हेच माझे एकरूप उत्तर !

[पडदा पडतो.]

प्रवेश दुसरा

[नूपुर प्रवेश करितो.]

नूपुर-(स्वगत) हा तर्क चुकणे सभवतच नाही मुळी ! सुदामाने सांगितलेली हकीकत किंकिणीला आपल्या तर्कासह जरा चढवून सागावी, म्हणजे ककणाचा त्या गोष्टीशी सबंध असल्यामुळे तिच्या मनात त्याच्याविषयीं किल्मिष उत्पन्न झाल्याखेरीज रहाणार नाही ! सुदामाने सहजगत्या म्हणून सांगितलेली भानगड माझ्या इतक्या जिव्हाळ्याची आहे हे त्याला मुळीच ठाऊक नाही ! महाराजांचा एवढा राग झाला तरी वृदावनानी भूपालाचे प्राण वाचविण्यासाठी रदबदली केली, त्यांना आपल्या ताब्यात घेऊन तळघरात कोंडले; शिवाय, वसुधरेलाहि दुसऱ्या तळघरात कोंडले, सुदामानें सांगितलेले हें गुपित खरे असले-आहेच बहुतेक-तर जा सर्व गोष्टीपासून एकच सिद्धांत निघतो, की वृदावनाची वसुधरेबद्दल खटपट चाललेली आहे. नाही तर, वृदावनानें भूपालाचा जीव वाचवीत बसण्याचा कशाशीहि नीट सदर्थ जुळत नाही मुळा ! वसुधरेवर छाप केल्याकरिताच वृदावनाचा हा सारा खटाटोप असला पाहिजे कंकण या कारस्थानात आहे हे ठीक झाले असल्या बद्दमाषपणांत कंकण वावरत असल्याचे किंकिणीला खुलवून सांगितले, की त्याच्याबद्दल तिच्या मनात खऱ्या नावड वाटायला लागेल. शिवाय, आतां प्रेमयाचनेतहि ककणाची बरीच वैधा उडणार आहे ? या शास्त्रोक्त प्रकारात रूपवर्णन करण्यासाठी पडिताकडून त्याने काव्यसामग्री जमविली आहे, आणि निरनिराळ्या अगाना देण्याच्या उपमा ओळीनें आठवण्यासाठी चित्राचे कपटे अनुक्रमानें जुळवून आणिले आहेत, ही खबरहि सुदामाने दिली म्हणून बरे झाले ! येतां येता त्याला गाठून ती चित्रे पाहतांना गफलतीनें त्याच्या अनुक्रमात गडबड करून ठेवल्यामुळे तो नखापासून केंसा-

पर्यंत किंकिणीचे वर्णन करू लागताच खूप घोटाळा उडेल आणि त्याचा मूर्खपणा तिच्या ध्यानात येईल ! इथपर्यंत खासं यश येत चाललं आहे ! दामिनीची आणि त्या सन्यासी सत्पुरुषाची काय भानगड आहे हें अजून नीटसें कळत नाही ! तिने दोनचारदा त्याच्या गाठी घेतल्याचें समजलें, पण त्या कशासाठी ? तसेंच, हा सुदाम तिचा कोणी नातलग आहे की काय ? का नवराच आहे तिचा ? थट्टेने मी त्याला सुदाम म्हणता म्हणता खराच सुदाम ठरायचा हा एखादे वेळी ! तूर्त तर्कवितर्क करायला वेळ नाही ! ककण किंकिणीकडे आधीं जाऊन पोंचावयाचा नाही तर ! हा समारंभ एकदां उरकला म्हणजे तिला तेवढें वृदावनाचे रहस्य एकटीला सांगितलें पाहिजे ! [जातो.]

प्रवेश तिसरा

[स्थळ किंकिणीचे घर. वीणा घेऊन बसलेली किंकिणी प्रविष्ट]
 किंकिणी—(स्वगत) अशी वीणा घेऊन सरस्वतीसारखी बसलेलीच बरी का चित्रातल्या कौसल्येसारखी मनगटावर पोपट घेऊन बसू ? पण आयत्या वेळी पोपट कुठला मिळायला ? मग राजासारखी वीरासन घालून नुसतें फूलच घेऊ असे हातांत ? तें मेलें जरा आडदाडासारखे दिसेल ! अशी पडून, पख्याने वारा घेत राहिले तर ? पण अशा थाटाला पखा वारायला ऋद्धि-सिद्धीसारख्या दोन बाजूला दोन दासी हव्या ! वृदावन बघायला आले तेव्हा कार्लिदीबाईसाहेब कशा बसल्या असतील कुणास ठाऊक ! अलीकडे तर नेहमी मूल माडीवर घेऊनच बसलेल्या असतात, आतां लग्नाआधी मी कुठलें आणू मूल ? बरी आहे ही वीणाच झाले ! साजसोंगामध्ये काही तीळ उणा नाही, कार्लिदीबाईसारखा हा गालावर तीळ नव्हता तोसुद्धा रेखाटला ! अगवाई, हे दोघेहि आले दोन्ही बाजूनी ! आतां काय करू ? वीणा वाज-विताहि येत नाही ! तारा जमविण्याचे सोग करावें झाले आता !

[ककण व नूपुर येतात]

ककण—(स्वगत) येताना लगबगीत हा एक कपटा खाली पडला, हा वरचा की तळचा ? जुळणी जोडी मोडणारसें वाटतें ! फिकीर नाही, वरच ठेवावा झाले ! आधी तिच्या रूपाचें वर्णन करायचे आणि मग त्या रूपानें आपण कसे वेदिल झालों आहो हे सागावयाचे, झाले ! रूपवर्णनाला सुरुवात नखापासून करायची !

नूपुर—त्या वीण्यापेक्षां गौड आवाजाचा एखादा शब्द ऐकायला मिळेल का ?

ककण—हां, असा लघळपणा करायचा नाही आता !

नूपुर—हे बेताल गाणें नको होतें मला ! असा आग लागल्यासारखा काय ओरडतोस ?

किकिणी—असें आरडूओरडू नका बाई ! कालिंदीबाई म्हणतात प्रेमाच्या नुसत्या कानगोष्टी असाव्यात, अन् तुमच्या तर या डकानौबती झडताहेत !

[तोसे लागी नजरिया०]

कंधि वदे प्रणय का । कठोर विकटहि वचना ।

रुचतसे तया मृदुरचना ॥ ध्वनि तिथें कलह तो माना ॥ घृ० ॥

कळे न वळे न कुणासि जें । वच असेंहि वदतां लाजे ।

कुलीन त्याप्रति जग समजे । पतित इतर जन मनीं गणाना ॥ १ ॥

नूपुर—वरें, एकदम कार्याला सुरुवात करू ! ककणा, वडिलकीचा मान तुझा, हो पुढें आणि आपलें प्रेम प्रकट कर

ककण—किकिणी, ऐक आता ! हे प्राणेश्वरी, तुझ्या रूपाचें वर्णन कोणाला करितां येईल ? हजार जिभाचा ब्रह्मदेव, चार तोंडाचा शेष—(जरा आठवून) आणखी एक कोणसा, हे सारे थकून जातील !

नूपुर—लागली शिदोरी सुटायला !

ककण—हे सुदरी, तुझी नखे भुग्यासारखी आहेत !

किकिणी—म्हणजे काळी की काय ?

नूपुर—पदकमलांभोवती ही भ्रमरांची गर्दी असावयाचीच !

ककण—तुझे चरण पोवळचाप्रमाणे आहेत, ऊरू कमलाप्रमाणें—

नूपुर—हे ऊरू कोण ?

ककण—ऊरू म्हणजे ऊर ! आतां मध्यें बडवडू नकोस ! ऊरू कमलाप्रमाणें आहेत, तुझी गति कदलीस्तभाप्रमाणें आहे !

नूपुर—म्हणजे एका जागीं खिळलेली ! पुढें ?

ककण—तुझी कबर हत्तीसारखी आहे ! तुझी छाती सिंहासारखी शोभते आहे !

नूपुर—आज सुंदर स्त्रीला शृंगाराऐवजी वीररसांतच बुचकळून काढण्याची तुझी तयारी दिसते !

किकिणी—तुम्ही मध्यें थांबवू नका त्यांना.

ककण-तुझे हात घटासारखे आहेत !

नूपुर-हैं अगदी रास्त आहे ! हाताचा घागरीशीं सबध काव्यात मान्य नसला तरी व्यवहारांत ततोतत पटलाच पाहिजे ! (स्वगत) हा एकच अनुक्रम चुकल्यासारखा दिसतो, मी घोटाळा केला होता त्याचें काय झालें ? (उघड) ह, हात घागरीसारखे-

ककण-घटासारखे ! तुझा कठ कमलनालाप्रमाणें-

किकिणी-म्हणजे कमळाच्या देंठाप्रमाणें ?

नूपुर-ह, पुढें मुखकमळाला या देंठाचा आधार लागणारच ! ककणा' चालू दे, कठानंतर आवाज ! स्वर !

ककण-तुझा आवाज शखासारखा आहे, ओंठाची शोभा कोकिळेप्रमाणे आहे !

किकिणी-(हसून) अगदी काळेकुळकुळीत ना ?

नूपुर-ओंठाच्या कोकिळा झाल्या म्हणजे त्याची या दाढीमिशीच्या जगलांत घरटी बाधायची मुदलक सोय झाली !

ककण-दताची मजा धनुष्याप्रमाणें, नाक गुलाबासारखें, गाल कुदकळ्या-सारखे, तुझे डोळे पिकलेल्या तोंडल्यासारखे आहेत ! तुझ कपाळ हरिणा-सारखे आहे !

नूपुर-शिगांसकट ? कीं शिगें तुझ्या डोक्यावर जायची ? (स्वगत) आणि कपाळाचा अर्धचंद्र आतां केंसना मिळणार की काय ? लग्न ठरण्याच्या गडबडीत या वैधव्याच्या अलकाराचा हा शुभ्र आहेरच म्हणावयाचा ! (उघड) ककणा, आता पुरे ! तिच्या रूपाचे वर्णन झाले ! आतां पुढे काय म्हणणे आहे ?

ककण-मला हिणवू नकोस असा ! किकिणी, मी आहेण आपला शिपाईगडी ! बोलण्यांत मी तितका वाकबगार नाही ! माझें तुझ्यावर प्रेम आहे खरें ! तुझ्या रूपाच्या शिकारखान्यांतली जनावरे हिकडची तिकडे झाली असतील किंवा बगीच्यातल्या वेलींची नीट भाडणी झाली नसेल तर त्याबद्दल मला माफ कर ! जिभेचा पट्टा चालवून तुझें हृदय कसें जिकावे हे मला माहीत नाही ! तेच त्याच्यावर तलवारीचे पट्टे फिरवायला साग, तू हू म्हणण्यापूर्वीं तुझ्या हृदयाचे राईराईएवढे तुकडे करून देतो !

नूपुर-किकिणी, हो म्हण, प्रेमाच्या हृद्रोगावर हें राईचें रोगण ठीक आहे !

किंकिणी—नूपुर, त्याच्याबद्दल नका बोलू तुम्ही ! तुमच्याबद्दल काय सांगायचे असेल तें सांगा पाहू !

नूपुर—ठीक आहे ! हे चाहगात्री, तुझ्या ललित-ललित-मधु-मधुर-रूप-सौंदर्यानें या दासानुदासाचे मृदु-मृदुल-हृदयादोलन होऊन कोमलसरसलीलाविलासानी जगदरविद सुगधमकरदरसनिमग्न झाले आहे ! हे कबुकठि, ललना-ललामभूतलतिकावलि-मृदुलदलदलितहृदये, मला प्रेमाने ब्रह्मांड वाठवतो, ब्रह्मांड प्रेमसोललसितहसित-वृत्तिशून्य झालें, प्रेमाचें ब्रह्मांड विलसून ब्रह्मांडाचे प्रेम झाले !

किंकिणी—ब्रह्मवोटाळा म्हणतात तो हाच वाटतें ?

ककण—आपल्याला एक अक्षरसुद्धा उमगलें असेल तर शपथ !

नूपुर—दोस्त, मीसुद्धा आपल्यावर प्रेम करित असेन तर शपथ !

किंकिणी—मला तरी कुठे कळले काय बोलला तें ?

नूपुर—हे चद्रिकाधवलतनुलतिके, हें काव्य आहे, काव्याचा अर्थ कळल्यावर क्वोची काय मातबरी राहिली बरें ? महाकवीनी वापरलेले कोवळे कोवळे सस्कृत शब्द, योजनयोजन लाबीचे समास एकमेकात कालवले, कीं झाले काव्य ! हा कविसाप्रदाय आहे ! आणि काव्याच्या पोटीच प्रेम असतें ! तात्पर्य, असले सस्कृत, प्रीढ प्रेम आहे माझें !

किंकिणी—मला नको हा भारदस्त भडिमार ! त्यापेक्षां ककणाचें चुकलेमाकलें प्रेमच पुरवले ! ककण, प्राणेश्वरा, माझें तुमच्यावर एका क्षणांत अनिवार प्रेम बसू पाहत आहे, जीवितेश्वरा, या दासीला सभालून घ्या !

[छांडो छांडोजी]

तदा हृदयीं या रगे । तरगे प्रसन्नअतरगे । कदा न भाव
भगे ॥ ६० ॥ नृत्तिसुंदरा । मदनबदहरा । गुणा । नटवि
नखरा । कुणो । भुलवि न मधुरा । प्रणयरारो ॥ ६ ॥ प्रेम-
विह्वला । हतबल अबला । प्रिया । शरण पदतला । प्रिया ।
हृषयि द्या स्थला । न तरि भागे ॥ २ ॥

ककण, पुढच्याशा लग्न करायचें—

नूपुर—हा किंकिणी, मला दूर कर वाटेल तर, पण त्याला इतक्यात वचन देऊन फसू नकोस ! तुला निर्दोष नवरा पाहिजे ना ? मला नुकतीच त्याच्याबद्दल एक बातमी लागली आहे ! तुझी खात्री करून देतो, की हा चांगला

माणूस नाही म्हणून. याला जायला साग, म्हणजे सागतां एकटीजवळ. मग तुलाच वाटेल की, याच्याशी दोन हाताचे चार हात करण्यापेक्षा याच्यापासून दोन हात दूर राहिलेलेच बरें ।

किकिणी—असें का ? मग ककण, तुम्ही मला उद्या भेटा, हे काय सागतात तें ऐकून घेतें आणि मग तुम्हाला काय सागायचें तें सागेन ! ह, आतां थांबू नका । माझी प्रत्येक आज्ञा मान्य करणार ना तुम्ही ?

ककण—ठीक आहे, हा चाललों ।

किकिणी—चला नूपुर, आपण आंत जाऊं [सर्व जातात.]

प्रवेश चवथा

[ईश्वर प्रवेश करितो]

ईश्वर— (स्वगत) वृंदावनाच्या तीव्र मनोवृत्ति शेंवटी अशा रीतीनें उचबळून बाहेर आल्या । याच वेळी मला इथें आणण्यात देवाचा काहीं तरी हेतु आहे असे आता म्हणावेसे वाटते । दामिनीनें किमयेची भलतीच कल्पना चालवून माझ्यावर देवाइतका विश्वास टाकल्यामुळे माझ्या विचाराला एकदम खोटे म्हणता येण्यासारखें नाही नाही तर दामिनीचा माझ्यावरचा विश्वास, सुदामाच्या तिच्यावरील अविश्वासापेक्षांहि निष्कारण आहे । काही असो, चालू भानगडीचा शेंवट होईपर्यंत मला दामिनीच्या सहाय्याची अपेक्षा लागेल या निर्दोष असत्याचरणाच्या प्रायश्चित्तादाखल तिच्या मनाप्रमाणें तिला दामिनीचा एक साज दिला म्हणजे झालें । [जातो]

प्रवेश पाचवा

[स्थळ वृंदावनाचा शिवाणखाना कार्लिदी प्रविष्ट]

कार्लिदी— (स्वगत)

[सुखविति कितो०]

अतिशय छळी दीन मनासि कां । तापद असा हा विचार ॥ धू० ॥

विषमय गमे का हृदयाहि या सतत सुखाचा विहार ॥ १ ॥

किकिणीनें सांगितलेले खरे असेल का ? छे, असे भलतेच कसें होईल ? माणसाच्या बोलण्यांत आणि वागण्यात इतकें अंतर असेलसें वाटत नाही । त्यांच्याबद्दल सागीवांगीवरून असा विकल्प बाळगणेसुद्धा पापच आहे । समक्षासमक्ष विचारून पाहू का तिकडे ? इतका होईल माझा धीर ? पण अशा वेळी धिटार्इने वागायचें नाही, तर मग वागायचें तरी केव्हा ? माझ्या

विचारण्यानें तिकडे राग आला तर ? आणि काही असलें तरी तिकडे माझे विचारणें खचित रुचणार नाहीं । खरें असले तरी—खोटे असलें तरी—देवा, या वेळी मला कोण वृद्धि देणार ? [वृदावन येतो]

कार्लिदी—(उठून दूर जाऊन उभी राहते स्वगत) या हसतमुखावर सश-
याला मुळीसुद्धां जागा राहत नाही ।

वृदावन—त्या दिवशी मनमोकळेपणानें बोलण्याचे वचन दिल्यावरहि आज अबोलाच पुन्हा ? आज मी पहिल्या शब्दाची वाट पाहणार आहे । पुरुषांना बायकांसारखा हट्ट करणें काहीं कठीण नाही (काही वेळ थावून) माझ्या इतक्या शब्दाचे एका शब्दाइतकेहि भोल नाही वाटते ? कार्लिदी, चराचर सृष्टि स्त्रियाच्या कृपाप्रसादासाठी तपश्चर्या करीत असते, पण स्त्रिया मात्र कटाक्षाकटाक्षाची किंमत वसूल करून घेण्याइतक्या दुराराध्य असतात पुरुषाची गोष्ट दूरच राहो, पण अचेतन जगावरसुद्धा स्त्रियाची सत्ता चालते, नदनवनातल्या पारिजातावर स्त्रियानीं चूळ टाकिली म्हणजे तावडतोब त्याची कळी उमलते, विचारा अशोक तर नुसत्या लत्ताप्रहारानेहि फुलून जातो, मग मला आपला हट्ट सोडून बोलावें लागतें यांत काय नवल ? कारण—

कार्लिदी—कारण नको तें एखाद्याला बोलायला शिकायचें असेल तर आमच्या इथें येऊन वसावें त्यानें । किती चांगलें बोलायचें झाले आता ! —

[रग उडावतले०]

रग अहा भरला । सुबक भला । नाचत चचल हा वरवरला ॥ १० ॥

भुलवुनि खुलवुनि हांसत खेळत । भारुनि केले गंग जिवाला ॥ १ ॥

हंसवी फसवी नटवी माया । शोभत बाई ज्याची त्याला ॥ २ ॥

वांधुनि नजरा जादूगारा । दाखवितां हा खेळ कुणाला ॥ ३ ॥

वृदावन—तुम्हां हरिणाक्षीच्या सौंदर्यसिद्धीसाठी निदोष मृगबालकाना भारणाच्या विधात्याच्या हाताला लागलेल्या रक्तरगाप्रमाणें, त्याच्या डोळ्यातली वधकर्माची क्रूरताहि तुमच्या डोळ्यात उतरते असें मला वाटतें ।

कार्लिदी—ते काहीहि असेल मेले, पण डोळे मृगाचे असतात एवढे बरीक खरें, एरवी पुरुषाच्या गोड बोलण्याच्या मृगजळानें बायका फसल्या नसत्या । आता असल्या साखरबोलांनी मला आणखीं भुरळ पाडू नये !

[जो पिया आयेंना०]

चतुरा चातुरी । तुमची न्यारी । झुलावणी खरीखुरी ॥
परि नारी । जिन्हारीं । दुधारी सुरी ॥ धरु० ॥
मोळा भाव झुलाया टाकुनियां फांता । केला डाव असा
अवचित कां हो खाता । हा देव पावला आज कुणाच्या
नवसा । रुसला कान्हा काय जिवाच्या राता ॥ तुटली
तारी । का दिलदारी । इतक्यावारी ॥ १ ॥

वृंदावन—बरें, माझा गुन्हा काय झाला हें मला साग तरी !

कार्लिंदी—बोलण्यात बोलणें नाही तिथें काय बोलायचें माणसानें । आपण आपल्या वचनाला उणें आणिलेंत

वृंदावन—वा ! वचन तू मोडलेंस की मीं ? आपण होऊन मला आर्लिंगन देण्याचें, पहिला शब्द बोलण्याचें, वचन विसरलीस वाटतें ?

कार्लिंदी—माझे वचन मी पुरें करूं लागलें तर आपण माघार घेणार नाही ना ?

वृंदावन—उलट मी आपण होऊन असा पुढें मात्र येईन

कार्लिंदी—(त्याच्या गळ्यात हात घालून) नाथ, माझी मिठी आपण सोडवणार नाही ना ? मी ठेवीन तितका वेळ ही कायम राहिल का ?

वृंदावन—दोघाच्या गळ्यांत काळाची मगरमिठी पडेपर्यंत ही कायम राहिल

कार्लिंदी—माझ्या मनांत बोलायचें आहे, पण माझ्या बोलण्यानें राग आल्यामुळें माझा पहिला शब्दच शेवटचा होणार नाही ना ?

वृंदावन—त्या क्षणीच मला मरण येणार असेल तरच तो शेवटचा शब्द होईल ! काय बोलायचें असेल तें मोकळ्या मनानें बोल !

कार्लिंदी—आपण म्हणें एका पतिव्रतेचा छळ करण्यासाठी तिला—

वृंदावन—(तिला एकदम दूर लोटून देऊन) एवढ्यासाठीच हें लडिवाळ लघळपणाचें सोंग आणिलें होतें वाटते ? हात कलम करून टाकीन, जीभ मुळापासून उपटून काढीन !

[कार्लिंदी तशीच पडून राहते, शेवटी हुदका देऊन एकदम रडते]

वृंदावन—(स्वगत) रागाच्या झपाट्यांत मी भलतेंच बोलून गेलो ! गोड शब्दांनी हिचें समाधान केलें पाहिजे; नाहीतर रडक्या मुद्रेची ही ब्रह्महत्या डोळ्यापुढून हलायची नाही ! (तिचे हात धरून तिला उभी करितो व

उधड) लाडके, तू अशी भलतीच शका घेतल्यामुळें मला राग का येणार नाही बरें ?

कार्लिदी-पण माझी शका अगदी खोटी आहे ना ? तसे असेल तर आपल्या पवित्र रागाने या देहाची वाटेल ती दशा करून टाका, आपली पुण्याई अढळ असल्यावर माझ्या हत्येचें पाप आपल्याला कुठून लागणार ? माझी शका खोटी ना ?

वृदावन-जितकी दारुण तितकीच खोटी ! तुला वाहिलेल्या या हृदयाची साक्ष घेऊन पाहा ! (स्वगत) आता मला वाटेल तितके खोटे बालण्याची हिंमत येत चालली आहे ! या अशा गोष्टी हिला कोण सागतें याची नीट चौकशी केली पाहिजे ! बाकी मला एवढ्या सावधगिरीनें हे रहस्य सभाळण्याची काही जरूर नाही ! दाही दिशाभर या गोष्टीची कोणी दवडी पिटवीत बसलें तरी काय हरकत आहे ? महाराजाचा माझ्यावर आता इतका विश्वास बसला आहे, की अगदी त्याच्या मानेवर मी तलवार ठेविली तर तेंसुद्धा त्यांना आपल्या हिताचेंच वाटेल. प्रसंग पडला तर सर्वांचेच मुडदे पाडायला किती वेळ लागणार ? (उधड) लाडके, अजून तुझी खात्री होत नसेल तर प्रत्यक्ष परमेश्वराची, आपल्या प्रेमाची, प्रेम आणि परमेश्वर यांच्या एकरूप मूर्तीची-चल, आपल्या केतनाची शपथ घेऊन तुझी खात्री करून देतों [जातात]

प्रवेश सहावा

[स्थळ सुदामाचें घर नूपुर प्रवेश करितो रात्रीची वेळ]

नूपुर-काय गुलामानें बंदोबस्त करून ठेविला आहे ! त्या खदकांत पाय निसटून अगभर चिखल झाळा ! रात्री अपरात्री भटकताना जरा पाय घसरला तर अगावर गितोडे उडतात असे म्हणतात तें खोटे नाही अगदी ! हा सुदाम वस्ताद खरा ! इतके दिवस मला ताकास तूर लागू देईना ! या दामिनीची त्या गोसावड्याशी काय काय खलबतें चालतात ती शोधून काढून सुदामाच्या कानावर घातली पाहिजेत. आता दरवाज्याबाहेरून खुणामागून खुणा करीत सुटावें, त्या कानफाट्यानें दामिनीशी ठरविलेली एखादी खूण जमली तर तर ती अचूक बाहेर येईल !

[दरवाजावर खडे मारतो, नंतर खाकरतो, नंतर टिचक्या वाजवितो, शेवटी शीळ घालीत उभा राहतो, छपरावरून सुदाम उतरून त्याच्याजवळ

जाळून त्याची मान धरितो]

नूपुर- भूत भूत !

सुदाम-अरे चोरा ! चांगला सापडलास !

नूपुर-दूर हो, तू जसा भूत नाहीस तसा मी पण चोर नाही, चोर असतो तर निदान अग चोरून तरी पळालों नसतों का ?

सुदाम-मग कोण आहेस तू ? कशाला आलास या वेळी इथे ?

नूपुर-माझे वासरू चुकले आहे तें हुडकायला आलों आहे !

सुदाम-वा ! खदक ओलाडून इकडे कशाला येईल तुझे वासरू ?

नूपुर-आमच्या गावजोश्याने हरवलेली वस्तु उत्तर दिशेकडे आहे म्हणून सांगितले

सुदाम-हा कोंडवाडा आहे वाटतें हरवलेली जनावरे ठेवण्याचा ?

नूपुर-एकाने मला सांगितलें, की इथें एका गरीब गाईचा कोंडवाडा केला आहे म्हणून !

सुदाम-असे काय ? बरें, दरवाज्यावर खडे मारिलेस ते कशाला ?

नूपुर-आपला खडा टाकून पाहिला वासरू आहे का म्हणून !

सुदाम-आणि आधी खांकरलास, दारावर टिचक्या मारल्यास, शेवटीं टाळी वाजविलीस, तें का ?

नूपुर-माझ्या खाकरल्याचा आवाज ओळखून चुटकीसरसें वासरू येते की काय हे बघितलें, आणि टाळी वाजविली तेव्हा आस्तिकाचा सर्पमंत्र म्हणत होतों !

सुदाम-मोठा बिलदर आहेस ! तुझे नांव काय रे ?

नूपुर-माझे नाव चकोर !

सुदाम-हें नाव खोटें तर नाही ना ?

नूपुर-खोटे ? हे नाव खोटें ठरलें तर नाव बदलून देईन !

सुदाम-तें आपोआपच होईल तसे नको, मी घरातून दिवा आणून तुझे चेहरेपट्टी पाहून देवितों नीट, आणि उद्या चांगली शहानिशा करून घेतों, पण दरम्यान तू पोबारा केलास तर ? तसेहि नको, तुझे एखादी उपजत खूण सांग पाहू अगाची ?

नूपुर-मी पायाळ आहे ! उपजतच आहे खूण ही !

सुदाम-तिचा आता काय उपयोग ? हल्ली अगावर असलेली एखादी ठळकशी

खून साग.

नूपुर—माझ्या हातापायाला मिळून एकवीस बोटें आहेत

सुदाम—दम खा, मी मोजून पहातो, पांच नी पाच दहा, आणि पायाची ही पाच, पधरा, आणि या पायाला ही—अरे, पायाला ही हाताची करगळी कशी रे ?

[नूपुर पायाला करगळी जोडतो]

नूपुर—देवाची करणी आणि नारळांत पाणी म्हणतात तें असें, एकवीस बोटें असल्याचें नवल नाही, पण पायाला हाताची करगळी उगवली हें विशेष आहे !

सुदाम—आतां मात्र इतका काळोख असूनहि लख्ख प्रकाश पडला ! तू नूपुर नव्हेस का ?

नूपुर—म्हणजे, तुम्ही अजून ओळखलेंच नव्हतें वाटतें ? अगदीच चुकला म्हणायचें ! बरें, मी सुदाम तुम्हाला एक जरूरीची सूचना देण्यासाठी आलों आहे तुम्ही कोण काय सारें कळलें आहे मला ! तुमच्या कुटुंबाला तुम्हीं या भलत्या भानगडीत कशाला गुतविलें आहे ? पहा बुवा, कनकाच्या लोभानें काताच गमावून बसाल झालें !

सुदाम— (धाबरून) कां, कशावरून हो ?

नूपुर—काही विशेष कारण नाही तसें, पण एकदरीत थोराचा आश्रय काहीं फारसा बरा नाही थोरांच्या डोळ्यावर सपत्तीचा धूर आला म्हणजे त्यांच्या आश्रिताच्या डोळ्यातून पाणी येतें ! आणि त्यातून या वृदावनाचा आश्रय तर फारच वाईट, केवळ कळकाच्या झाडाची सांवली ! त्याची वायकां-बद्दल नीट नजर नाही !

सुदाम—वसुधराबाईंच्या दिमतीला ती आहे आज फार दिवस, म्हणून तिला मी नाहीं म्हणत नाही !

नूपुर—पण वृदावन सध्यां वायका बिघडविण्याच्या फदात पडला आहे, तेव्हा असा ओळा पडलेला काहीं ठीक नाही

सुदाम—त्या ककणाला एकादा परीक्षा पहावयाला सांगतोच लौकर, म्हणजे जीव जरा खाली पडेल एकदा वाटते, परीक्षेनें तोक्षमोक्ष करून टाकावा, पुढां मनांत येतें, की विषाची परीक्षा पाहणें काही चांगले नाही

नूपुर—आज सध्याकाळीं वृदावनाने सगळ्या नोकरमाणसावर जरा करडी नजर ठेवण्याचें ठरविलें आहे अशी ब्रोलवा आहे पाहा बुवा !

सुदाम-चला, आता सकाळीच ककणाला सांगतो, की करून टाक एकदा परीक्षा ! मग होय तशी जाय ! चला [दोघेहि जातात]

प्रवेश सातवा

[स्थळ तळघर वसुधरा, दीनार निजलेला जवळ वुरखा पाघरलेली दामिनी कामांत]

वसुधरा-(दीनाराला उद्देशून) बाळा दीनारा, इतक्यात तुला झोप लागली ? तू असा निजू लागलास तर मला एकटेपणाने हुरहुरल्यासारखे वाटेल ? नको गडे, असे डोळे मिटून घेऊ नकोस !

[कान्हा मखसे०]

आतां न करी हा चाळा । टाकि छद बाळा ॥४०॥

शांतमुखाची झोप कशाची । भीति नजसि ही जाची ।

घाली आळा ॥१॥

धीर मला दे मंजुळ नादें ।

हांत परतवी वीरा । निर्दय काळा ॥२॥

तिकडून तुला भाडें सरक्षण करायचें सांगणें झालें आहे तें विसरलास वाटतें ? बाळ, आपलें नातें आता बदललें आहे । जागत्या डोळ्यांनीं आता तू माझ्या-भोंवती पाहारा करायचा । अस्सें, असेच डोळे उघडे ठेव । आतां कसा बरें मला धीर आला ! त्यांचें नेहमीं म्हणणें असायचे, कीं काळोख्या रात्री, चांदण्या देवाच्या तेजाची साक्ष पटवितात, तसेंच या तळघराच्या काळोखात माझ्याभोंवती तळपणारी त्यांच्या तेजाची जागती ज्योत या तुझ्या चिमुकल्या चांदण्यावाचून मला दुसरीकडे कुठें दिसणार सांग बरें । बाळ, वृदावन आपल्या राक्षसी मनानें माझा आणि तुझा अत पाहू—बाळ मला बोलवत नाही रे । कळलें ना तुला सारें ? देशील ना मला त्या वेळी धीर ? राघेसाठीं गोकुळीचा कान्हा लहानाचा मोठा आणि मोठ्याचा लहान झाला, द्रौपदी-साठी त्याने अदृश्यरूपाने उभे राहून तिची लाज राखिली । बाळा, त्या भिन्न प्रेमाची आज एका मातृप्रेमांत मिळवणी करून कृष्णासारखा माझ्या प्रावण्या धावशील ना ? या वेळीं तूच माझा कृष्ण ।

[बोल मोरे राजारे०]

बोल ब्रजलालारे कांहीं हसुना बाल । भ्याल जनाला ।

भ्यालें मनाला । सुटला माझा तोल ॥ बोल० ॥

करि उरिं घडघड रहा मनिच तूं ।

हात्तुनि बिरभिर वद नयनांनीं ।

नवलाखाचा बोल ॥ बोल० ॥ १ ॥

अहाहा, अशी मूठ वळविलीस ! एकाएकी देवाने का तुझ्या मनात ही प्ररणा केली ? भरसभेत दुःशासनाने पदर ओढल्याबरोबर, भीमसेनांनी दशसहस्र नागांच्या बळाने वळविलेल्या वज्रमुष्टीकडे पाहून, द्रौपदीदेवीला वाटला नसेल, इतका धीर तुझ्या गोजिरवाण्या बाळभुठीने, माझ्या हृदयात थरारला आहे ! आता मात्र माझा दीनार मडलेश्वर भूपालांचा वीरपुत्र—अगबाई, हसायला काय झाले असे ? चुकून तिकडचे नांव माझ्या तोंडून निघाले म्हणून हें हसें ? या गोष्टीसुद्धा कळायला लागल्या वाटते ? वा, मला तुझी चोरी आहे का त्याचे नाव घ्यायला ? मला नाही खपायचें असें हो ! चांगलें मोठ्याने नाव घेऊन हाका मारतें, आणि बोलावून विचारतें ! भूपालमहाराज ! —

[वृदावन प्रवेश करितो]

वृदावन—वसुधरे, तू कोणाला हाक मारलीस ?

[दामिनी जाते.]

वसुधरा—मी माझ्या परमेश्वराला हाक मारली !

वृदावन—तुझा परमेश्वर इतका दूर आहे, की कल्पान्तापर्यंत त्याच्या नावाने तुला सारख्या हांका माराव्या लागतील ! या प्रलयसकटाने हिंमत खचून तुझा परमेश्वर मेल्यापेक्षाहि मेलेला झाला आहे !

वसुधरा—प्रळयानंतरची ही पाहा त्यांची अगुण्ठमूर्ति ! माझा बाळ मला त्यांची साक्ष देईल !

वृदावन—त्याचीच व्यवस्था करण्यासाठी मी आतां आलो आहे ! वसुधरे, आज तीन चार दिवस मी तुला सारखा विनवून सागत आहे, माझ्या विनतीचा विचार केलास का ?

वसुंधरा—वृदावन, आर्य पतिव्रतेला ज्या पातकी शब्दाचा कोणी उच्चार केलेला कानानी ऐकूच येत नाही, त्याचा विचार कसा करितां येईल ? असल्या नीच शब्दांना कोणती आर्या आपल्या हृदयात जागा देईल ? माझ्या पातिव्रत्याबद्दल भलती कल्पना ! वृदावन, तशी कल्पना मनात धोळवू लागला तर साक्षात् परमेश्वरसुद्धा उभा जळून जाईल !

वृदावन—वसुंधरे, तुला भ्रष्ट केल्याशिवाय माझा सूड थांबणार नाही ! नुसता माझ्या गळ्यात हार घालण्यानेसुद्धा माझे समाधान होईल !

वसुंधरा—अभद्र कल्पनेने परपुष्पाकडे नुसतें पाहिले तरीसुद्धां आर्यस्त्रीचे डोळे फुटून जातील ! वृदावन, तुम्हाला काय वाटेल तें करा, पण मला हें भलते शब्द ऐकवू नका !

वृदावन—वसुंधरे, माझा कठोर निर्धार तुला कळवू का ? ऐक, नीट लक्ष देऊन ऐक, मी उगीच कांहीतरी सांगत नाही !

वसुंधरा—(स्वगत) आज चार दिवस पाहतें आहे, वृदावन बोलताना मधून मधून माझ्याकडे पाहण्याचे का बरें टाळतात ? बोलताना मध्येंच अडखळतात का ? हें सारें उसनें अवसान तर नाही ? (उघड) तुम्हाला बोलायचा धीर होत नाही वाटते ?

वृदावन—जें करायला तयार झालों आहे तें बोलून दाखवायला कसला धीर लागणार ? वसुंधरे, उद्या रात्री याच वेळी मी पुन्हा तुझ्याकडे घेईन. माझ्या म्हणण्याला रुकार दिला नाहीस तर तुझ्या दीनाराचा तुझ्या डोळ्यादेखत प्राण घेईन तुझ्या बापानें ज्या माझ्या मातेची नीच शब्दांनी अवहेलना केली, तिच्या चरणाना स्मरून शपथेवर पुन्हा सागतों, की उद्या माझ्या विनतीचा अपमान झाला तर मी दीनाराचा बळी घेतल्यावाचून रहाणार नाही ! काळाच्या डोळ्याची एक उघडझाप होण्याच्या अवधीत तुझे डोळे उघडले तर ठीक आहे, नाहीतर दीनार मेलाच म्हणून समज !

वसुंधरा—प्रत्यक्ष काळ तुमच्या रूपाने डोळे फाडून पाहू लागला तरी मला काहीं वाटणार नाही ! उद्याची मुदत कशाला हवी ? वृदावन, तुम्हाला आताच सागून टाकते, की दीनार तुमच्यापुढें पडला आहे ! तुम्हाला काय वाटेल तें करा !

वृदावन—माझे बोलणें तुला अजून विश्वासाचे वाटत नाही, पण उद्यां या वेळी दीनार मेलेला दिसेल !

वसुंधरा—देवाची दया तशी असेल तर तसेहि होईल ! भूपालाच्या वीरपुत्रा, ऐकलेंस हें नीट ?

[दिलदार दिलारा०]

रणवीरकुमारा विकट निकट रण हो ज्ञाणि सिद्ध तथा ।

यदपि वय न तव उघडि नयन निज हरुनि भया मज दे अभया ॥ ४६० ॥

प्रसंग घोर पाहुनियां भीत माता ।

तुझाच एक धीर तिला आता ।

तात तुझे त्यजुनि मला दूर जातां ।

प्रभुस्वरूप तूच जर्गी, तूच त्राता ॥ १ ॥

[वृदावन जातो.]

अंक चवथा

प्रवेश पहिला

[स्थळ वृदावनाचा महाल, वृदावन निजला आहे. कालिंदी प्रवेश करिते]

कालिंदी—(स्वगत) नाथांनी शपथेवर सांगितलें, पण माझ्या मनांतली कस-कस अजून हटत नाही ! त्याच्या मनाची आज दोन दिवस अशी दारुण दशा झालेली दिसते, की त्यानी कुठल्या तरी घोर विचाराचा निश्चय केलेला असावासें वाटते ! माझ्याशी घाईत एखाददुसरा शब्द बोलून ते माझ्या-पासून दूर होतात ! किकिणीनें पुन्हा आताच सांगितलें, की दीनाराचा घात करण्याची नाथांनी शपथ घेतली आहे म्हणून ! असें अघटित पातक त्याच्या हातून झालें तर कल्पान्तापर्यंत तरी त्याच्यावर देवाची कृपा होईल का ? मनाचा धडा करून, साता जन्माची पुण्याई एकवटून, मी त्याना या पातका-पासून परत फिरविण्याचा पुरता सकल्प केला आहे ! (पाहून) नाथांना झोंप लागल्यासारखी दिसते, अगवाई, पण ही कसली झोंप ? तोंड किती भेसूर दिसतें आहे ! या पापविचारांनीं मनांत खळबळ उडविल्यामुळे झोंपेंतहि याच्या निर्मल मनाला अशा यातना भोगाव्या लागत आहेत ! देवाधिदेवा, पाचा बोटांनीं तुला कधी मनोभावे पुजलें असेल तर आज मला प्रसाद दे ! मला आज बोलण्याचें बळ दे !

वृदावन—(झोंपेंत मोठ्यानें) वसुधरे, अजून तरी हा हार माझ्या कठात घाल, दीनाराचे प्राण आता कठाशीं आले आहेत ! एकदा ही कट्यार दीनाराच्या पोटांत शिरली म्हणजे तिला सुवानें बाहेर काढणे काळाच्याहि हाती राहणार नाही ! नाही ऐकत तू ? डोळे फाडून नीट पहा, ही कट्यार एकदम—(दचकून) कोण तूं ? कालिंदी ? कालिंदी, दीनाराच्या आणि माझ्यामध्ये येऊ नकोस ! दीनाराला मारण्याबद्दल मी माझ्या मातेची शपथ घेतली आहे ! दूर हो, दूर हो, काय म्हणतेस ? हा दीनार नाही, आपला केतन आहे ! या वेळीं मला तुझ्या केतनाची काय

किंमत ! लाथेनें त्याला असा वाटेतून उडवून टाकीन (कार्लिंदी त्याच्या जवळ येते.) आणि तुझा असा हात घरून (हात पुढें करितो व कार्लिंदीचा हात घरितो. एकदम दचकून जागा होतो.) काय ? खरोखरीच कार्लिंदीचा हात माझ्या हातात ?

कार्लिंदी—लग्नाच्या वेळपासून, दवापतराच्या शपथेने हा हात आपण जन्माचा हातात घेतला आहे ! नाथ, नाथ, आपण हें काय मांडिले आहे ? केवढें भयकर पातक हें ! झोंपेंतले आपलें बोलणे ऐकून मला आपली अघोर इच्छा पुरती कळली आहे !

वृंदावन—जाग्रदवस्थेत जिंकलेल्या मनोवृत्तीनी स्वप्नसृष्टीत अखेर माझा पुरा, पुरा पाडाव केला !

कार्लिंदी—नाथ, असे खिन्न होऊ नका माझ्यापासून आता कांही एक लपवू नका.

वृंदावन—चल, दूर हो ! आतां कोणापासून कांहीच लपवायचे नाही ! माझा विचार कायमचा ठरलेला आहे

कार्लिंदी—प्राणेश्वरा, हा कसला विचार ? हा अविचारांतला अविचार आहे ! काल केतनाच्या शपथेनें आपण वचनाला गुतला आहा, बोलला बोल खोटा करून ब्रीदाला बोल लावून घेऊ नका, परस्त्रीच्या पापी अभिलाषानें अघोर पापें करून नीतीला पायांखाली तुडवू नका ! नीतीचा नाश झाला तर जीवाचा सत्यानाश होईल !

वृंदावन—नीति ! कसली नीति ? देवाच्या कल्पनेनें भकलेल्या भेकडानी, शास्त्रे शिकलेल्या शिळपटानी, थकलेल्या थेरडघानी निर्मिलेल्या नीतीच्या बघनानी माझ्या मनाच्या मर्दुमकीला बाधून ठेवूं ?

कार्लिंदी—ही असली मर्दुमकी ! हा दुष्टपणा—हा भेकडपणा आहे ! अनाथ अबलेचा छळ करायचा, अजाण अर्मकावर कटचार चालवायची, ही मर्दुमकी ! हाच तुमचा पुरुषार्थ, हाच सारा पराक्रम ! पतिराज, पुरुषाचा पराक्रम अबलाच्या रक्षणासाठी असतो !

[नेक नजर मोरा०]

धिक् जगति शतधा शुभयशा । त्या वीरकर्मा यापरि जरि
नरवर कृति करिति अधमाधमा ॥ ६६० ॥ अनाथ अबला-
जनालागि छळितें जें । शिशुवरि शस्त्रा धरुनि जें । हर्बायि
लवहि न लाजे । तरि त्या धिक् ॥ १ ॥

वृदावन-कालिदी, या बडबडण्याने काय होणार ! मला जे करायचें तें मी करणारच !

कालिदी-मी नाही करू घायची ! आपल्याप्रमाणे माझाहि निश्चय झालेला आहे !

वृदावन-सवध काय तुझा माझा ? तू कोण आणि मी काण ?

कालिदी-मी आपली धर्मपत्नी ! आपण माझ्या जिवाचे धनी ! मी आपल्या सर्वस्वाची स्वामिनी ! आपल्या भविष्याची भाग्यदेवी !

वृदावन-मग त्या स्त्रीधर्मनि वाग म्हणजे झालें ! नसत्या उठाटेवी करीत बसू नकोस ! नदीचे पाणी मूळचे गोडें असले तरी समुद्राला मिळतांच तिचें-त्याचे एकजीवन होतें हे लक्षात ठेव ! पतीच्या इच्छेची विरोध करणें हा आर्य स्त्रीचा धर्म नव्हे !

कालिदी-परस्त्रीचा छळ करण्यासाठी बायकोची बेअदबी करणें हेंसुद्धा आर्यपुरुषाचे लक्षण नाही. आपली इच्छा चागली असली तर मी आपली केवळ छाया ! आपण पुण्यमार्गानें चालू लागला म्हणजे आपल्या कोमल चरणापुढें मी आपल्या हृदयाचा गालिचा पसरून ठेवीन, पण आपण आड-मार्गानें निघालां म्हणजे लग्नाच्या नाजूक बधनानी मी आपल्याला जखडून टाकीन ! बायको म्हणजे नवऱ्याच्या पुण्यदृष्टीला मनोहर सुखदात्री चद्रिका, पण परस्त्रीकडे पाहणाऱ्या पतीच्या पापदृष्टीला कडाडून दिपवून टाकणारी बीज आहे !

वृदावन-बायकोची बडेजावी माझ्याजवळ मुळीच चालणार नाही ! माझ्या मनाच्या मनांतली इच्छा पुरी होण्याच्या रगांत आली असता मी या बोलक्या बाहुलीची बडबड ऐकत बसू ? या चालत्या चित्राच्या चेहऱ्याकडे पाहून भिऊन जाऊ ? नाही ! कालिदी, बायको म्हणजे केवळ सुखाची एक वस्तु ! विसाव्याच्या वेळी मनाची करमणूक करण्यासाठी घराच्या पिंजऱ्यांत कोड-लली मजुळ मैना ! बायको नेहमी नवऱ्याच्या मुठीतच असली पाहिजे !

कालिदी-नवऱ्याच्या मुठीत असणें म्हणजे हा तिचा बहुमान झाला ! बायको म्हणजे पायाची दासी !

वृदावन-मग तिनें बाहेरच्या घडामोडी करण्याचे काही कारण नाही, पायां-पुरतें पाहिले म्हणजे झाले !

कालिदी-आणि म्हणूनच हें पाऊल मी बाकडें कधीहि पडू देणार नाही !

अशी मिठी घालून बसेन ! या पायावर माझी सत्ता आहे ना ?

वृदावन-लाथेच्या एका झपाट्याने त्या पायांपासून तुला कायमची अशी दूर झुगारून देईन ! (तुला लाथन दूर लोटतो)

कार्लिदी-इथून टाहो फोडून सारखी आपल्या जीवाची आळवणी करीन

वृदावन-मनाची सर्जी मोडणाऱ्या या सजुळ मैनेची मान मुरगळून तिचे तोंड बंद करायला मला किती वेळ लागणार ? कालच बजाविले आहे, की जीभ मुळापासून उपटून टाकीन म्हणून, तें विसरू नकोस !

कार्लिदी-अशाते भडकून तोंड बंद ठेविले तर परमेश्वर मला शापून भस्म करील ! आपणच माझ्या मुक्या मनाला तोंड दिले ! माझ्या वाणीचा उपयोग आता करू नको तर केव्हां करू ? (बायको चुकत असली तर नवऱ्याने तिला सभाळावी, नवऱ्याचा तोंड चुकत असेल तर बायकोने त्याला सभाळावे, म्हणून त्यांनी एकमेकांच्या हातात हात दिलेले असतात) एवढाच पतिपत्नी-धर्म मला समजतो ! माझा अपराध होण्याचा आपल्याला नुसता संशय आला असता तर आपण आकाशपाताळ एक करून सोडले असते, आणि आपण प्रत्यक्ष रीरवाचे अक्षय साधन करून घेत असतानाहि मला ओरडायला नको का ? स्त्रीजातीने असे कोणते पातक केले आहे, की नवऱ्याच्या हितासाठी—त्याच्या जिवाचा अधःपात टाळण्यासाठी सुद्धा—तिने त्याच्यापुढे बोलू नये ? पतीवर तिची इतकी सुद्धा सत्ता का नसावी ? आपल्या हातून असे पातक घडले तर देवाला तरी आपला उद्धार करितां येईल का ? धडधडात आपला अधःपात होत असता मी डोळ्याकून कशी बसू ? नाथ, उधड्या डोळ्यांनी प्राण जात नाहीत हो ! आपण माझे तोंड बंद केले तर पंचप्राण डोळ्यात एकत्रून आपल्याशी बोलू लागतील

वृदावन-डोळ्यांच्या खांचा करून तुझ्या पंचप्राणाना त्यात गाडून टाकीन ! तुझे माझे खऱ्या जिवाचे काही एक नाते नाही ! वसुधरेला आधी संशय येऊ नये म्हणून तिला चकविण्यासाठी मी तुझ्याशी नुसते नावापुरते लग्न केले, समजलीस ? माझ्या इच्छेच्या आड आलीस तर एका क्षणात तुझा प्राण घेऊन मोकळा होईन !

कार्लिदी-माझे प्राण खुशाल घ्या ! आपल्या इच्छेपुढे त्याची काय किंमत ? मी माझ्या सुखासाठी मुळीच बोलत नाही ! कोणत्या आर्य पतिव्रतेने स्वतःच्या सुखाची कधी आशा ठेविली आहे ? पतीच्या सुखासाठीच प्रत्येक आर्य

स्त्रीचा अवतार असतो मोठ्या आनदानें माझे प्राण घ्या ! आपल्या मना-जोगत्या स्त्रीशी विवाह करून पुण्यसुखाचा आजन्म उपभोग घ्या ! पण नाथ, हा पापमार्ग सोडून द्या ! एवढें अभयवचन मला द्या आणि त्याच हातानी माझी मान मुरगाळून टाका ! पण पतिव्रतेचा छळ करून तिचा शाप जोडून घेऊ नका ! आपल्या सुखासाठी, आपल्या पायाजवळ, आपल्या हातानी, असें सौभाग्याचें मरण लाभले तर माझ्या भाग्याला पारावार नाही ! साजऱ्या हातानी कुकू लुटीत मी वेंकुठाला जाईन, आपल्या नव्या ससाराचा पुण्यावतार सपवून पवित्र देहानें आपण स्वर्गांत येईपर्यंत आपल्या सहस्रनामाची ओंवणी जपत बसेन, स्वर्गप्रवेशाच्या वेळी अष्टरा आपल्यावर कल्पवृक्षाची फुलें उघळतील, त्या वेळी चोरट्यासारखी बाजूला उभी राहून ही भाग्यशाली कालिंदी आपल्यावरून जिवाची फुलें ओंवाळून टाकील ! पण नाथ, या अघोर पापाची कल्पना नका हो नका करू ! पति-पतिव्रतेला दुभागून जीवकुडीची तुटी घालू नका ! मी पापाच्या मार्गापासून परावृत्त होईन एवढें वचन मला द्या आणि मग खुशाल त्या वचनाच्या एकेक शब्दासाठीं माझ्या प्राणाप्राणाचे मोल घ्या ! एवढीच आपल्या दासीची विनंति आहे वृदावन-एका दीडदमडीच्या रां-—तुझ्या प्राणांशी माझ्या शब्दाचा मोबदला देऊन माझ्या एकाच इच्छेला तिलांजलि देऊ काय ? कालिंदी, तुला अखेरचें बजावून सागतो, की माझा निश्चय अढळ आहे !

कालिंदी-अशा अभद्र शब्दाने पतिव्रतेच्या नावाची अमर्थादा करिता ?

[तव मति चळली०]

अनुचित वचनें ऐशों ! सतीते व्यर्थ वदुनि अवगणुनि तिस जोडितसा कां यापरि पातकराशि ॥ धू० ॥ पतिव्रतेच्या

मगलधामा । पतिव्रतेच्या शुभनामा । अभद्रवचनीं विषसम

विषमा । विडंबितां का जोडुनि या पापासीं ॥ १ ॥

पतिराज, मी पण आपलीच अर्धांगी आहे ! केतनाच्या रूपाने मी आपल्याला अवतार दिलेला आहे ! मी पण आपणाला बजावून सागतें, कीं माझाहि निश्चय आपल्याइतकाच अढळ आहे ! आपल्या हातून हे पाप मी होऊ देणार नाही ! कठरवानें ओरडून ब्रह्मांडाला जागें करीन, अशशी महाराजां-जवळ जाऊन दाद मागेन, त्यानी आपल्याला बदिवासांत घातलें तरी चालेल ! मोकळेपणानें अशी पातके करण्यापेक्षा आपण निर्दोष बधांत राहिला तर

आपला अधःपात तरी होणार नाही !

वृंदावन-तुझ्या अमर्यादपणाची मजल इथपर्यंत आली आहे काय ? अशा स्वच्छंद वृत्तीने मी तुला वागू देणार नाही ! ककणा, इकडे ये [ककण येतो.] ससारातली सुरेल सतार माडीवर बसवली, छातीवर ठसविली, हृदयाशीं हसविली तरी तिच्या जिवाच्या तारा पिळून काढल्यावाचून मनासारखे सुर निघत नाहीत ते नाहीतच ! ककणा, या बेमुर्वत बायकोला पकड आणि बागेतल्या बगल्यात कोंडून ठेव आणि चहूकडे जाऊन सांग, की बायको बदचालीची दिसल्यामुळे वृंदावनाने तिला कोंडून ठेविली आहे !

ककण-धनीसाहेब, अशाने—

वृंदावन-अधिक बोलू नकोस आता, माझ्यापुढून तिला घेऊन चल ! लग्नाची वेडी तुटताना इतका खळखळाट हा व्हायचाच ! [सर्व जातात.]

प्रवेश दुसरा

[स्थळ - सुदामाचे घर—सुदाम प्रविष्ट.]

सुदाम-काय नशिवाचा तारा आहे पहा. 'ककणाला आज बोलावून परीक्षा पहायला सागावे म्हणून त्रिचार केला तर वृंदावनांनी त्याला कार्लिदीबाई-भोवतीं पाहूरा करण्यासाठीं खुटवून ठेविला ! आणि तेवढ्यासाठीं त्याच्या जागीं मी जाईन तेव्हा तो निघणार, असा आडवा डाव झाला ! माझ्या मनाने, परीक्षेच्या वेळी मी पण भुयारातून ऐकत बसलों असतो म्हणजे ठीक झालें असतें. ककणावर भरवसा ठेवायला तशी हरकत नाही म्हणा, दोस्तीच्या पोटी तो दगलबाजी करायचा नाही, पण मनाला तेवढी खूब राहिली ! बरें आहे, त्याला इथून परतायला जर विलंब लागला तर आपण त्याची जागा सोडून तडक इकडे निघून यावे झालें, कार्लिदीबाईच्या कोठडीला कुलूप ठोकले तरी भागेल. (उघड) दामिनी, अमळ अशी ये बघू !

, बुरखा राहू द्या तोंडावर ! (दामिनी येते) हें पहा, मला जरा निकडीनें जायचे आहे बाहेर, आणि त्या पडिताकडून पोथ्या घेऊन त्याचा माणूस इतक्यांत इथे येईल, तेव्हां तू जरा घरातच बसून रहा. बुरखा काढू नकोस आणि जायची हलू नकोस ! समजलीस ?

दामिनी-बरें ! (सुदाम जातो) (स्वगत) हा मेला बुरख्याचा नसता त्रास झाला आहे ! उद्यां त्या ईश्वरांनी दामिने दिले तर घालायचे तरी कसे श्रगावर ? मी तिकडे हट्ट घेऊन बसणार, की एक दिवस तरी बुरख्याशिवाय

मी हिंडून येणार ! अन् इतक्या उपर नाहीच म्हटले तर बुरख्यावरून घालीन सारे दागिने ! हसेना कोणी ! हसतील त्याचे दात दिसतील ! कोण किंकिणी ?

[धाईधाईनें किंकिणी येते]

किंकिणी-दामिनी, मोठा घात झाला बाई ! कालिंदीबाईंना काल रात्री धरून कोडून ठेविले आहे धनीसाहेबानी, आणि ककणाना ठेविलें आहे पाह-प्यावर, एखाद्याशी लग्नाचे ठरलें तर तें कसें सांगायचें म्हणून मवाशी त्यांना विचारायला गेलें, तो ककणानीं मलासुद्धा बदी केली ।

दामिनी-अग असेल त्यांचें तसेंच काही कारण, त्यात तुझा कसला घात झाला एवढा ?

किंकिणी-कारण कसले कपाळाचें ? तुझ्या घरांतलीच परवड ।

दामिनी-काय ग, त्याच्या अगाखाद्यावरचें सारें उतरून ठेवले असेल नाही वृदावहानीं ? बापडीवर वेळ व ठीण तर खरीच ।

किंकिणी-तुम्हा गरिबाना दागिन्याची भारी हाव ! कालिंदीबाई कधी नाही अशा ह्वापल्यावाणी करीत । पुढे ऐक, आतां त्याच्या सोडवणुकीचा उपाय सांग एखादा । कोडून ठेवले आहे त्यांना पण कोंडमारा झाला आहे मात्रा । कुण्या वेळीं वसे वागायचें हें कुणाजवळ शिकू मी आता ? म्हणून म्हणतें, की कसेंहि कर आणि त्याची सुटका करण्याचा रस्ता शोधून काढ ।

दामिनी-अशा गोष्टींत मी तरी काय सांगणार बाई ?

किंकिणी-असा मात्रा हिरमोड नको करू गडे ! मी एवढ्या आशेनें तुझ्याकडे आले, तू गरीब दासी, तुझ्यासुद्धां पाया पडतें वाटेल तर, पण काही उपाय सांग ।

दामिनी-माझे गुरु ते ईश्वर आहेत ना, ते बरीक सांगतील कांही उपाय

किंकिणी-मग ऊठ, याच पावली त्याच्याकडे जा ! इथेंच कुठेसे राहतात ना ते ?

दामिनी-(जरा थांबून) पण मला इथेंच बसून राहायला सांगून जाणें झालें आहे, तो कोणसा पोथ्या घेऊन येणार आहे. त्या वेळी मी नव्हतें असें कळलें तर लगेच काहींच्या कांहीच व्हायचें मेले !

किंकिणी-मला आता रडे कोसळायच्या बेतांत आलें आहे ।

दामिनी-दम खा, आतां असें कर, तो दुसरा बुरखा पाधरून तू बस माझ्या जागी, तो माणूस आला म्हणजे तेवढ्या पोथ्या घेऊन ठेव । मी अशीच येतें. बसतेस का ?

किंकिणी—बसतें, पण तू जा कशी आधी ! (दामिनी जाते किंकिणी बुरखा पाघरून बसते) देव करो आणि हिच्या गुरूला तरी कांही इलाज सापडो म्हणजे झालें ! माझा जीव कसा उडून गेला आहे अगदीं ! कार्लिदीबाईंशीं बोलायला मिळालें म्हणजे त्याच्या शिकवणीनें ककणांना सांगतें लग्न ठरल्याचें ! ककण आपले सरळमार्गी आहेत एवढेंच, नूपुर म्हणतात तसे वाईट काहीं नाहीत ते ! पाऊल कुणाचें वाजले बरें ? तो माणूस आला वाटतें ? (ककण येतो) अगवाई, हे तर ककण ! हे कां इथें आले आहेत या गरीब दासीच्या घरीं ? [उडून उभी राहते.]

कंकण—दामिनी, तुझा नवरा घरांत नाही अशी सधि साधून मी मुद्दाम आलों आहे, मला आतां वेळ नाही, पण थोडक्यात सागतों, सुदरी, तुझ्यामुळें मी बेहोष झालों आहे, माझें तुझ्यावर अलोट प्रेम आहे !

किंकिणी—पण तुमचें किंकिणीवर प्रेम आहे ना ?

ककण—भलतेच ! मी तिच्याशी लग्न करणार आहे !

किंकिणी—आणि प्रेम मुळीच नाही तिच्यावर ?

कंकण—लग्नाच्या बायकोवर पुरुषाचे कधी प्रेम ऐकलें आहे कुणी ? प्रेम असें चुलीपाशी बसावयाचें नाही, तें वारा खात, बाहेर तरगत फिरतें !

किंकिणी—आणि किंकिणीला हे कळले तर ?

ककण—तिला कोण कळवायला बसलें आहे ? ती थोडीच हें ऐकायला बसली आहे !

किंकिणी—(स्वगत) कार्लिदीबाईंनीं इतकें ऐकून मुळींच धीर धरिला नसता ! (बुरखा काढून, उघड) तीच ऐकते आहे बरें हें सारें ! चांगला गळा कापणार होतां माझा हो !

ककण—तू कशी इथें ? सुदामानें मात्र माझा गळा कापला खरा ! किंकिणी, खरोखर मी हे खरे बोलत नव्हतां ! दामिनीची परीक्षा पाहण्यासाठी म्हणून मी तें सोंग आणिलें होतें

किंकिणी—तर तर ! आतां नाही मी फसायची ! मी नाही तुमच्याशी लग्न करायची कधी ! तुमचें माझ्यावर खरें प्रेमच नाही ! मघांशीं तुम्ही मला बाईसाहेबानाच भेटू दिलें नाही !

ककण—हे काय भलतेच होऊन बसलें ? किंकिणी, खरें खरें सागतों माझें तुझ्यावर प्रेम आहे, माणूस पाहवों

सांग, पहा मी करितों कीं नाही तें ! वाटेल तसें अवघड काम सांग ! पण मला झिडकारून टाकू नकोस ! [दामिनी येते.]

किंकिणी—थाबा जरा आता ! काय झालें, दामिनी ?

दामिनी—(किंकिणीस एकीकडे) ईश्वर म्हणतात, मला कार्लिदीबाईंची भेट घ्यायला मिळाली तर कांहीं प्रयत्न करून पाहतां येईल ! पण तसें कुठलें जमायला ?

किंकिणी—(ककणास) ककण, बोलाफुलालाच गाठ पडली अगदी ! मी सांगितलेलें वाटेल तें काम करणार ना तुम्ही ?

ककण—नुसतें सांगून पहा, उगीच विचारू नकोस आतां !

किंकिणी—वरें तर, ते ईश्वर म्हणतात ते साधु आहेतना, त्यांना एकदां कार्लिदीबाईंची भेट घेऊ घाल का ? पहा, नाहीतर माझे प्रेम—

ककण—अग, तुझ्यासाठीं ईश्वरालाच काय, पण पिशाच्चालासुद्धा सोडीन कार्लिदीबाईंना भेटायला ! पण एका अटीवर ! हें कुणाला कळता कामा नये, आणि कार्लिदीबाईंना बाहेर मात्र येऊ देणार नाहीं !

किंकिणी—काही हरकत नाही दामिनी, चल, राहू दे तें तुझें काम ! ककण, तुम्ही व्हा पुढें ! आम्ही त्यांना घेऊन येतो तिकडे. (ककण जातो.) दामिनी, आतां नाहीं म्हणू नकोस, मरू दे त्या पोथ्या ! चल एकदम कशी ! पण एकदम नको गडे ! दुःखांत नेहमी कार्लिदीबाई अगदी हळू पावलें टाकतात !

[वदवे न मला०]

जडताच गडे शोभते असा प्रसंग ये तदा । त्वरा रुन्ने न

तापदा । कुलीनतेति ती कदा ॥ धृ० ॥ नद पडत पद तरी ।

ओढ जिघा फार जरी । जडपदांहि थोर पाहिं दावितो

विषादा ॥ १ ॥

[दोघी जातात दुसऱ्या बाजूने नूपुर प्रवेश करतो]

नूपुर—(स्वगत) हा सुदम शुद्ध गाढव आहे ! एवढीं भुयारें खणतो, किल्ले रचितो, पण व्यर्थ ! याच्या घरीं वाटेल त्यानें यावें ! ककण, किंकिणी आणि दामिनी यांची काय खलबतें झाली कुणास कळे ! आडून ऐकण्यात हाच तर मोठा तोटा आहे, कधी कधी मूळीच ऐकू येत नाही कांहीं ! तसेंच, त्या गोसावड्याचें कोडें कांहीं अजून उकलत नाहीं ! आता करावी गमत, —

— बरखा घेऊन आपणच बसावें ! तिच्या एखादा चोरटा दोस्त

एवढ्यांत आला तर अशी बहार उडेल । [बुरखा पाघरतो भुयारांतून बुरख्यानिशीं सुदाम बाहेर येतो.]

नूपुर—(स्वगत) अशांत तो गोसावडाच आला तर नशीब उघडलेंच म्हणायचे !

सुदाम—(स्वगत) पुन्हां नशिवानें गल्लत केलीच ! किकिणी मध्येच आल्या-मुळें आपल्याला तसेच परतावे लागलें म्हणून ककणानें सांगितलें । (पाहून) दामिनी इमानानें बसली आहे मात्र खरी ! आता आपणच एक डाव खेळून पाहावा । (स्वर बदलून उघड) दामिनी, ए, दामिनी !

नूपुर—(बायकी आवाजानें) कोण आलें आहे तें बुरखा घेऊन ?

सुदाम—मोठ्याने बोलू नकोस । मी ईश्वर आलों आहे ठरल्याप्रमाणे ।

नूपुर—ईश्वर, तुम्ही असे नेहमीं येतां, पण कोणाला दिसत तर नाही ना ?

सुदाम—(स्वगत) नेहमीं येतां । स्त्रीजात तेवढी निमकहराम । (उघड) कोणाच्याच कधी दृष्टीस पडलो नाही अजून । पण सुदरी, मी आलिंगनाला अगदीं उत्सुक झालों आहे ।

नूपुर—मग माझी का ना आहे ?

[दोघेहि जवळ येऊन एकमेकांचे बुरखे सरकवितात ।]

सुदाम—अग सटवे !

नूपुर—अरे गोसावड्या ! (दोघेहि एकमेकांस पाहतात)

सुदाम—तुमची माझ्याबद्दलची कळकळ पाहून मला आनंद वाटतो । पण हा घोटाळा झाला कसा ? दामिनी आहे कुठें ?

नूपुर—दामिनीवाई, ककणाच्या मार्गे आणि किकिणीबरोबर !

सुदाम—(स्वगत) मग काहीं हरकत नाही । ककणानें सांगितलें तें खरें तर मग । (उघड) चला आपण जाऊ आणि ककणाला भेटून नीट खुलासा करून घेऊं

नूपुर—मलाहि तुम्हाला काहीं सांगायचें आहे, चला. [दोघेही जातात]
प्रवेश तिसरा

[स्थळ—बागेतील बगला कालिंदी व ईश्वर प्रविष्ट]

कालिंदी—त्या वेळीं माझ्या केतनासह तिथे जायला मिळेल तर मी खात्रीनं दीनाराला वाचवीन । जातां घेईल का मला तिथें ?

ईश्वर—रात्री वसधरेच्या दिमतीला दामिनी असते. तेव्हा तिच्या

तुम्हाला जाऊन बसता येण्यासारखे आहे

कार्लिदी-पण दामिनीच्याबद्दल मला आत कसें जाता येईल ? केतनाला बरोबर कसें घेऊन जातां येईल ? शिवाय, मला तिथे त्यांनी किंवा वसुधरा-बाईंनी ओळखले-म्हणजे आधीच ओळखले तर कसें होईल ?

ईश्वर-कार्लिदीबाई, तुमचा माझ्यावर विश्वास आहे का ?

कार्लिदी-ह ।

ईश्वर-मग दामिनीला दागिने मिळवून देण्याचे कवूल करून तुमच्या या खोलीत आणून ठेविता येईल, या खोलीत आज रात्री एक महापुरुष प्रकट होऊन दागिन्यांचा सर्व सग्रह येथे टाकणार आहे असें तिला सांगितले म्हणजे झाले । सुदामाच्या आज्ञेवरून दामिनी अष्टौप्रहर बुरख्यांतच वावरते तेव्हां कोणी ओळखण्याची धास्ती नाही तसेच केतनालाहि बुरख्याखाली झांकून नेला म्हणजे झाले । तुम्ही या बेताला अनुकूल असाल तर सध्या-काळी दामिनीला इथे आणितों आणि तो बुरखा पांघरून तुम्ही माझ्याबरोबर चला म्हणजे झाले किंकिणीनें सांगितले म्हणजे मला आणि दामिनीला ककण केव्हांहि आत सोडील । इथून निघाल्यावर प्रहर रात्र पडेपर्यंत माझ्या आश्रमांत राहता येईल ।

कार्लिदी-तुमची योजना मला मान्य आहे. हें पहा, थोडीशी अफू मात्र आणून ठेवा ।

ईश्वर-ती कशाला ?

कार्लिदी-तिथे गेल्यावर केतनानें रडू नये म्हणून त्याला अफूची बाळगोळी दिली पाहिजे । थोडीशी गुगी आली म्हणजे सोयीचें हाईल

ईश्वर-बरें आहे. मग मी ठरल्याप्रमाणे व्यवस्था करू तर ?

कार्लिदी-देव तुम्हांला यश देईलच असें वाटतें । [ईश्वर जातो]

कार्लिदी-(केतनाला माडीवर घेऊन, स्वगत) बाळा केतना, माझी अघोर इच्छा कळली ना तुला ? लाडक्या, तुला माझा राग नाही ना आला ? का हें तुलाच विचारतें म्हणून रागावला आहेस ? एकदा हसून मला धीर दे पाहू । तुझ्याखेरीज मनातले हितगुज मी कोणाशी बोलू बरें ? या अफाट जगात एवढी दीड वितीची दौलतच काय ती माझी आहे ना ? मग माझ्या जीवाच्या धन्यासाठी ही जीवाची जहागीर देवाला वहावयाला तको का ? बाळ, सतीचे वाण घेऊन निघाल्यावर दुःखाच्या आर्गांत उडी टाकण्यासाठी

तुझ्या कोवळ्या कायेची धर्मशिक्षा करावला मी तयार झाले म्हणून रागावू नकोस ! हा सतीचा खडतर मार्ग आहे । तुझ्या पित्याच्या उद्धारासाठीच ना तुझा जन्म ? वसुधराबाई भूपालांच्या नावासाठी दीनाराच्या जिवावर उदार झाल्या मग तुझ्या वडिलांचा सर्वस्व अद्ययावत होत असतानाहि दीनाराच्या जागी तुला उभे रहायला नको का ? तिकडच्या स्वप्नावरूनच मला ही कल्पना आठवली शिवाय पतिहृदयाशी माझे हृदय एकरूप करण्याची त्यांनी मला आज्ञा केलेली आहे, म्हणूनच मी अग्नी पाषाणहृदय झाले आहे बाळा, क्षमा कर । पण—

[काव्ह रहं अपने पास]

मार्ग दुजा नच जगात । अतुल पातक ना तरि आतां ।

घडवित पितरा निरयपात ॥ ६६० ॥

थोर कुली जन्म ज्यात । सौख्यलेश नाहि त्यात ।

कष्टदशा त्याला । अशिच नशिबाला ।

नातास कुल तें विलया जात ॥ १ ॥

प्रवेश चवथा

[पडदा पडतो.]

[ईश्वर प्रवेश करितो]

ईश्वर—(स्वगत) दामिनी अजून कशी येत नाही ? पमेश्वरा, या सत्कार्याच्या सिद्धीसाठी असत्याचरण करित आहे त्याची क्षमा कर । ज्या वैराग्यवृत्तीला परहित हाच आचारधर्म आहे तिच्या अवश्यकर्मासाठी परब्रह्मस्वरूप सत्याचाहि क्षणभर सन्यास केल्यावाचून चालणार नाही । कार्लिदी, तुझी कल्पना माझ्या पूर्णपणे लक्षात आली । ती जितकी पवित्र आहे तितकीच दुःखदायक आहे । दीनाराच्याऐवजी केतनाचा तू बळी देणार ? शाबास तुझ्या पतिभक्तीची (दामिनी येते) ये, दामिनी, जरासा वेळ केलास दीनाराला आणले आहेस ना ?

दामिनी—हो । पण त्या खोलीत आज रात्री तुम्ही म्हणता तसा महापुरुष प्रगट झालाच नाही तर ?

ईश्वर—असें कधीच व्हायचें नाही । तूं मात्र रात्रभर जागी रहा । तो महापुरुष तुला दिसणार नाही, तेवढे दागिन्यांचें गाठोडे मात्र तुझ्यापुढे पडेल । पण ही हकीकत कोणाला कळल्याबरोबर त्याच्या घेतली जाय

होईल एकदम !

दामिनी—मग आज रात्रीं हा सोन्याचा दिवस खचित उगवणार म्हणता ?

पण गुरुमहाराज, पाटल्या तोडीच्या असतील का आपल्या पुरणाच्याच ?

ईश्वर—तें आता सांगता येणार नाहीं ! आतां वेळ घालविण्यात अर्थ नाहीं,
चला लौकर. [जातात.]

प्रवेश पांचवा

[स्थळ—तळघरांत वसुंधरा, बुरखा घेतलेली कार्लिदी.]

वसुंधरा—(स्वगत) मधापासून दीनाराला एकदा जवळ घेऊन डोळे भरून
निरखून पहावा असें मनात येत आहे, पण नको हा मोह ! नाहीं तर माझी
पवित्र निर्दयता एखादे वेळीं वितळून जाईल ! (उघड) दामिनी, बाई, तू
आज अशी अमदीच कोमेजल्यासारखी का झालीस ?

कार्लिदी—(रडत) बाईसाहेब, हाताखाद्यावर झेललेलें हें लेणें आज असें
उतरून ठेवायचें— [रडू लागते]

वसुंधरा—दामिनी, रडू नकोस अशी ! त्यात मनाला इतकें अवघड तें काय
वाटतें ? होणारासारखें व्हायचें टळत नाही, रडणें कधीं तरी नशिबीं ठेवलेलेंच
असतें ! मी प्रत्यक्ष याची आई, मग माझ काय व्हायला पाहिजे आता ?
माझ्या गळ्याची शपथ आहे, तू रडू लागलीस म्हणजे माझ्या जिवात
कालवाकालव होऊ लागते, तू मला धीर द्यायला नको का ? धीरानें डोळे
पूस आणि मनाचा अगदी दगड कर ! रोज दीनाराला निजविण्यासाठी गाणें
म्हणतेस तसें आजहि एखादें चागलेंसें म्हण पाहू ! आपला दीनार आज
काळझोंप घेणार आणि आपण चागलें मंगल गीत म्हणायचें सोडून असें
मुळमुळू रडत बसायचें ? तें अभिमन्यूचें गाणें येतें ना तुला ? तेंच म्हण !

कार्लिदी—मला मधलीं मधली कडवीं येतात, सगळें आता आठवत नाही !

वसुंधरा—म्हण चुकतमाकत जेवढें येईल तेवढें ! अगदीं हुदका देऊ नकोस !

कार्लिदी—(स्वगत) बाळा केतना, माझे हें अखेरचे गाणें कसें तरी गोड
करून घे (उघड)

“ सकाळीं उठूनी धर्मांनीं काय केले । अभिमन्यूसी बोलविले ।

संतप्तकीं अर्जुनासी नेले । मग कौरवसैन्य तिद्ध झाले ।

मग द्रोणांनीं काय पण केला । धरुनी देऊ धर्माला ।

चक्रव्यहाची यक्ति आहे तजला । जावें बाळा यदाका ।

गेला अभिमन्यू—मन्यू वीर । रणीं चक्रव्यूह केला द्रोणांनीं ।
गेला अभिमन्यू ॥ ”

पुढें काय बरें आहे ?

वसुधरा—पुढें घर्माला नमस्कार करून सारख्याला रथ आणायला सांगितला
तें जाऊ देत; पुढे म्हण ।

कार्लिदी—

“ रणीं मिसळला सुभद्रेचा सूत । सैन्य पाडिलें असंख्यात ।

शरांनीं शिरें किती उडवीत । राजे झाले मयभीत ।

सोळा वर्षांचें वय दिसे लहान । युद्ध केलें निर्वाण ॥

गेला अभिमन्यू—मन्यू वीर रणीं । चक्रव्यूह केला द्रोणांनीं ॥ ”

पुढें मग द्रोणांनीं येऊन—

[वृंदावन येतो.]

वसुधरा—थांब जरा आतां वृंदावन आले !

वृंदावन—वसुधरे, तुझा काय विचार ठरला ?

वसुधरा—माझा विचार मी कालच तुम्हांला सांगितला । कालपासून मी
पुन्हा दीनाराकडे पाहिलेंसुद्धा नाहीं । भूपालाच्या वज्रदेही नावावरून
ओवाळून टाकिलेला हा उतारा काळासाठी काढून ठेविला आहे । भूपालांच्या
नावासाठीं मी अपत्यस्नेहाचा सन्यास केला आहे !

वृंदावन—वसुधरे, अजून ऐक । हा हार काय तो माझ्या गळ्यात घालायचा ।
एवढ्यासाठीं प्रत्यक्ष पोटच्या पोराला काळाच्या तोंडात लोटतेस ?

वसुधरा—माझ्या पातिव्रत्यासाठी साऱ्या जगावर, स्वर्गांतल्या तेहतीस कोटि
देवांवरसुद्धा मी उदक सोडीन ! मग दीनाराची काय कथा । पितराच्या
उद्धारासाठीच पुत्राचा जन्म असतो ! अशा वेळी या वीरपुत्रानें उडी
टाकायची नाहीं तर काय करायचें ? वृंदावन, भूपालाच्या नावासाठी—
वसुधरेच्या पातिव्रत्यासाठी—आर्यपतिव्रतांच्या पुण्यपरपरेसाठी—माझा दीनार
अशा वीरमरणाला तयार आहे !

वृंदावन—अस्सें काय ? दामिनी, तो दिवा दूर नेऊन ठेव आणि दीनाराला
इकडे आण ! [कार्लिदी दिवा नेऊन ठेविते.]

वृंदावन—वसुधरे, अजून, अजून विचार कर ! सुटलेला तीर पुन्हां सांपडणार
नाहीं !

वसुधरा—वृंदावन तम्हाला वीरगर्जनेनें शेंवटचे मांगते ...

करण्यासाठी दुःखाचे डोंगर पोटांत गिळायला मी तयार आहे । माझ्या पातिव्रत्यापुढे मला कशाचीहि किंमत नाही वृंदावन-दामिनी, आण दीनाराला इकडे । वसुधरे, अजून तुला थोडा वेळ आहे ।

कालिंदी-(स्वगत) देवा, या वेळी मला धीर द्या । बाळा केतना, आल्या प्रसंगाला तयार हो । [केतनाला घेऊन वृंदावनाजवळ जाते]

वृंदावन-वसुधरे, कसला विचार करिते आहेस तू ?

वसुंधरा-माझ्या बाबाच्या मरणकाळीं आजोबा शिवलीलामृतातल्या रुद्राध्यायाचा पाठ करित होते, तो अकरावा अध्याय मी आठवतें आहे ।

वृंदावन-वसुधरे, या राक्षसी हट्टानें दीनार फुकट मरत आहे । या कटचारीनें त्याच्या पोटांत ठाव घेतल्याबरोबर चहूकडे रक्ताची कारजीं सुरू होतील—

वसुंधरा-भूपालाचें नांव त्या कारजाखालीं व्हाऊन पावन होऊन जाईल !

वृंदावन, या शब्दानी मला हिणविण्याचा का प्रयत्न करितां आहा ? का तुमच्या पुरुषार्थाला थरकाप सुटला आहे ? तुम्हाला माझे सत्त्वच पाहायचें असेल, तुमच्या कपटी कटचारीला माझ्या दीनाराला मारण्याची लाज वाटत असेल तर मला सागा--भूपालाची ही वीरपत्नी आपल्या हातानें दीनाराचा नाश करील ।

वृंदावन-दामिनी, नीट उभी राहा । वसुधरे, नीट पहा, माझी लाजलेली कटचार दीनाराच्या पोटांत तोंड खुपसून लपून बसत आहे ।

[कटचार बाहेर काढतो]

वसुंधरा-

‘ अश्वशाळा गजशाळा सपूर्ण । सर्व संपत्तीसहित गृहदान ।

महानदेनें स्नान करून । भस्म अंगीं चर्चिलें ॥ रुद्राक्ष अंगीं लेवून । हृदयीं चितिलें शिवध्यान । हर हर शिव म्हणोन । उडी निःशंक घातली ॥ ”

देवा, वृंदावनाना क्षमा कर ।

[वृंदावन तोंड बाजूला करून उजव्या हाताने कटचार खुपसतो व डाव्या हातानें डोळे पुसतो]

वसुंधरा-(स्वगत) वृंदावन डोळे का पुसताहेत ? अहाहा, देवा, असाच
—चा धीर ने । (उघड) दामिनी दीनाराला पाळण्यात नेऊन ठेव !

वृदावन—(स्वगत) या अधकारानें केवढा उपकार केला हा ! निर्दोष दीनाराच्या वधामुळें ही कटचार रक्ताचे अश्रु ढाळीत आहे ते मला दिसत नाहीत आणि माझे अश्रु वसुधरेला दिसत नाहीत ! [कटचार ठेवतो]

कार्लिदी—(केतनाला पाळण्यात ठेवून, स्वगत) बाळा, नीज आतां, कल्पान्तापर्यंत नीज ! आकाशाची झालरभोत्यांची झूल घालून उद्यां माझ्या हाती तुला झाकून ठेवीन !

वृदावन—वसुधरे, आतां यापुढे दुसरा प्रश्न ! उद्या या वेळीं असाच प्रसंग भूपालावर येणार आहे ! तुझे पातिव्रत्य किंवा तुझ्या पतीचा प्राण यापैकी एकाचा तरी उद्या नाश होईल ! ऐकलेंस नीट ? आतां तरी तुझ्या हृदयाला पाझर फुटेल ना ?

वसुंधरा—माझ्या हृदयाच्या रक्ताचा पाझर दीनाराच्या हृदयांतून वाहत आहे ! पाळण्यातल्या दीनाराला माझ्या हृदयाची साक्ष विचारा !

वृदावन—ठीक आहे ! भूपालाचीसुद्धा प्राणनाशाला तयारी आहे का म्हणून विचारतो ! स्वतःचा प्रश्न असल्यामुळें त्याचे डोळे खास उघडतील !

वसुंधरा—माझ्या पतीचें धैर्य हिमालयासारखें अढळ आहे !

वृदावन—उन्हाळ्याच्या तापानें हिमालयाच्यासुद्धा गगयमुना वाहू लागतात. अचेतन सृष्टीलासुद्धा प्राणाचा मोह आवरत नाही ! ऐन दुपारच्या उन्हाचे चटके बसू लागतांच निर्जीव छायासुद्धा माणसाच्या पायाचा आश्रय घेते ! दामिनी, या गोष्टीपैकीं एक अक्षर बाहेर आले तर तुझेहि प्राण जातील हें लक्षात ठेव ! [जातो]

कार्लिदी—बाईसाहेब, किती तुमचे उदार हृदय ! तुम्ही त्यांना शाप द्याल असें वाटलें होतें मला !

वसुंधरा—दुष्टाचें पारिपत्य करण्यापेक्षा, सज्जनाना सुख देण्याबद्दलच नेहमीं देवाजवळ भीक मागावी असें मला वाटतें ! पण दामिनी, तुझे गाणें म्हण पुन्हां ! तुझ्या गोड गाण्याच्या गुणीतच माझ्या बाळाचा जीव काळझोपेत विरून जाऊ देत !

कार्लिदी—(पाळणा इलवीत) कुठवर बरें आले होतें ? ह, —

“ मग द्रोणानों तोडिलें धनुष्य । फोडिलें अर्गोचें कवच ।

भोडिला रथ केला विरथ । घावुनि आले षड्रथ ॥

दुःशासनपुत्रें गदाप्रहार केला । अग्निमन्य रणीं पडला ।

पडला अभिमन्यू—मन्यू वीर रणीं । शोक बहु केला पांडवांनीं ॥ ”

बसुंधरा—नको हे रडगाणें । पाडवानी शोक केला असेल, मला करायचा नाही । दीनाराच्या वीरमरणाला शोभण्याजोगें गाणें म्हण एसादें.

कालिंदी—(पाळणा हलवीत)

[अजि अक्रुर हा नेतो०]

निज बाळा रे गाणें गाते आई । करि आतां जो जो गाई ॥ धृ० ॥

तुज जन्म दिला बाळा त्यांची स्वारी । लाखांत शिपाई भारी ।

बघ गरदी ही बुरजांची तुजभवतीं । दगडाची त्यांची छाती ॥

कळिकाळाशीं झगडणार खबीर ॥ हे तुझेच हिरवे वीर ॥

॥ चाल ॥ जीवांच्या जळत्या ज्योती ।

आकाशीं तारा होती ।

मोलाचीं भाणिकमोतीं ।

त्या डोळ्यांनीं देवराय तुज पाहीं । करि आता जो जो गाई ॥ १ ॥

दों दिवसांची ही दुनियेची वसती । सारखीच असती नसती ॥

तुजऐसा हा बाळ नऊ नवसाचा । हातचा किरें जायाचा ॥

श्रृणानुबधाच्या तुटल्या आतां गांठीं ॥ मग कुठल्या भेटीगांठी ॥

॥ चाल ॥ हें देवाघरचें लेणें ।

नशिवानें देणें घेणें ।

कुणितरी कुणास्तब रडणें ।

तीं रडणारीं रडांतल धाडेधाडे । कार आतां जो जो गाई ॥ २ ॥

[पडदा पडतो.]

अंक पांचवा

प्रवेश पहिला

[सुदाम व नूपुर प्रवेश करितात]

सुदाम—स्नेहघर्माला जागून तुम्ही चांगलीच चूक माझ्या पदरात घातली म्हणायची । दामिनी रात्रभर बाहेर होती म्हणतां ?

नूपुर—सगळी रात्रभर ! इतकेंच नाही पण ककणाचेंहि अग आहे या कार-स्थानात ! माझी तर खात्री झालेली आहे, कीं ककणाची तुमच्या घराकडे

सोज्वळ दृष्टि कांही नाही ! तसाच तो गोसावी ! अगदीं खटपटींत असल्या-
सारखा दिसतो ! मग गुलामाचें काय खलबत आहे नकळे ! तुम्हाला ही
येणीजाणी नीट कळत नाहींत अहो, एरवीं कंकण तुमच्या घरीं वरच्यावर
कशाला घेत बसेल ? हे बघा नवऱ्याणीं येणें —
गणर गणराळाकडच लागलेलो असते !

सुदान-दामिनी रात्रभर बाहेर राहिली असेल तर मोठा अनर्थपातच म्हणा-
यचा ! आतां जातो आणि बारकाईनें चौकशी करितों ! (स्वगत) हा
म्हणतो हें खरें असेल तर आताच्या आता काहीं तरी युक्ति योजून दामिनी
जगावेगळी केली पाहिजे नाहीतर बिघडलेल्या बायकोच्या नवऱ्याइतका
दुर्दैवी प्राणी जगात नसतो असें म्हणतात त्याचा मलाच अनुभव यायचा
कदाचित् !

नूपुर- (स्वगत) आता किंकिणीला जाऊन सांगावे, की कंकण दामिनीच्या
नादी लागला आहे आणि कंकणालाहि देतों सागून, की किंकिणीचें सुदामाशीं
सूत आहे म्हणून ! आणि हेंसुद्धा कांहीं अगदीच खोटे नाही ! काल किंकिणी
जी सुदामाच्या घरीं आली ती काहीं दामिनीला भेटण्याला नव्हे ! एवढ्या
कारणावरून त्या दोघांचें जमलेलें लग्न पुन्हा मोडून काढितां येईल अजून !
हो, असेंच करावें झालें

[जातो.]

प्रवेश दुसरा

[स्थळ तळघर-भूपाल प्रविष्ट.]

भूपाल-(स्वगत) पत्नीचें पातिव्रत्य आणि स्वतःचे प्राण ! या दोहोंपैकी
कोणाचा त्याग करूं ? रणागणांत वाद्यांच्य दणदणाटानें बुद्धीची चेतना बंद
झाल्यामुळे विचारमूढ आवेशस्थितीत मी नक वेळां प्राणांवर उदार होऊन
लढलों; रक्ताच्या उसळत्या लहरींचे बुद्धीला हेलकावे बसल्यामुळे तशा
स्थितींत तिला विचार करण्याइतकी स्थिरता मिळत नाही पण शांत रक्तानें
सुखामुखाचे हिशेबी आकडे टाकून गणित बुद्धीने या प्राणांचा मोह तोडणें
कोणाला तरी साध्य आहे का ? पातिव्रत्य ही प्राण ? प्राणत्यागाला तयार
होऊं का ? पण प्राणहानीचे परिणाम बुद्धि मय आहेत ! प्राणांच्या अभावी
सचेतन देहाला प्रेतकळा येत असल्यामुळे प्राणांचें द्रव्यत्व तर्काच्या कसोटीला
पटण्यासारखें आहे ! तसें पातिव्रत्याचें आर्हें का ? पवित्र आर्यसंस्कारानीं
भरलेल्या वातावरणाला माझ्या विचाराचे त्याच पिलासून टाकताल कीं

काय, अशी भीति वाटते पण पातिव्रत्याविरहित स्त्रीदेहाचे अस्तित्व असभवनीयच आहे का ? नाही, ही केवळ सस्कारहानि आहे ! जगाच्या विशाल पृष्ठभागावर अशा राष्ट्रसंस्कृति कितीतरी आहेत, की ज्याच्या पातिव्रत्याविषयीच्या कल्पना आमच्याहून शिथिल आहेत ! इतकेच नाही, पण पातिव्रत्याशी विपर्यस्त कल्पना ज्याच्यात प्रचलित आहेत अशीहि राष्ट्रे सापडतील ! प्राणांच्याबद्दल कल्पनेची अशी अनेकविधता आहे का ? सस्कारजन्य पातिव्रत्यासाठी प्रत्यक्षगम्य प्राणाचा विनिमय करणे विचारवादाला सोडून आहे ? कोण या प्रश्नाचे उत्तर मला देईल ? प्राण की पातिव्रत्य ? बुद्धीला प्रमाण मानू, की हृदयाचें समाधान करू ? विचार आणि विकार यातून कोणाला प्रधानपदावर बसवू ? [वृदावन येतो]

वृदावन-भूपाल, माझ्या प्रश्नाचें उत्तर मागावयाला मी आलो आहे !

भूपाल-थाव वृदावन, वसुधरेची आणि माझी भेट घालून दे ! हा प्रश्न आम्हां दोघाचा आहे ! तिची भेट मला घेतां येईल का ?

वृदावन-वसुधरेची व तुझी भेट व्हायला माझी मुळीच हरकत नाही, पण तुमचा निर्णय मात्र मला लौकर कळला पाहिजे ! ही सधि मी कालक्षेपाकरितां देत नाही हे लक्षात ठेव ! चल माझ्याबरोबर !

भूपाल-चल ! हरहर, कोणत्याहि मनुष्यावर असें चमत्कारिक सकट आलेलें नसेल ! [जातात]

प्रवेश तिसरा.

[स्थळ-सुदामाच्या घरासमोरील आंगण. पात्रे सुदाम व दामिनी समोर अग्निकुड पेटत आहे]

सुदाम-ह, हो अशी पुढें ! आता मागेंपुढें करू नकोस !

[तिचा हात धरून ओढतो]

दामिनी-आणखी काय करू म्हणता ?

सुदाम-मुकाट्यानें या अग्निकुडांत उडी टाक !

दामिनी-अगवाई, म्हणजे !

सुदाम-म्हणजे काय ? आज गौरीसारखी सजून बसली आहेस आणि इतके दिवस लकेची पार्वती होतीस, काल रात्रभर घराबाहेर राहून रामाविरहित लकेतली सीता झालीस. तेव्हा लकेहून परत आलेल्या सीतेप्रमाणें तुलाहि दिव्य करावें लागेल !

दामिनी—आगीत उडी टाकून दिव्य ? आणि का म्हणून ?

सुदाम—त्याचें कारण काल रात्रभर तू परगृही राहिलीस, परगृही वास केलेल्या स्त्रीचा पुन्हा स्वीकार करण्यापूर्वी नवऱ्यानें तिला अग्नीत दिव्य करायला लावावें असें शास्त्रवचन आहे ! स्त्रीचें पातिव्रत्य जर कायम असेल तर ती तशा आगीतहि कायम राहिल ! नष्ट झालें असेल तर तीहि नष्ट होईल ! ह, चल, टाक उडी !

दामिनी—भलतेंच काही तरी हें काय असें वेड्यासारखें करायचें ? लोक काय म्हणतील याचा काही विचार ?

सुदाम—लोकांना काय कळतें यात ? हा साराच प्रकार अलौकिक आहे ! श्रीरामचंद्रासारख्या लोकोत्तर पुरुषानें रावणाच्या घरी सहा महिने राहिल्याबद्दल सशय असल्यामुळें सीतादेवीसारख्या लोकोत्तर पतिव्रतेला याच लोकोत्तर मार्गानें पुन्हा घरात घेतलें. श्रीरामचंद्रांना वेड लागलें होतें का ? सारी लका त्यांची वाहवा करीत होती. लकेंत लोक नव्हते वाटतें ?

दामिनी—लकेंत सोन्याच्या विटा असतील; इथें काय त्याचें ? रामाकालच्या गोष्टी त्या ! आतां कशा खऱ्या होतील ? तुम्ही राहाल बाजूला आणि माझ्या अगाचा होईल भडका !

सुदाम—माझ्या अगाचा भडका केलास तेव्हां नाहीं केलास हा विचार ? अन् भडका झाला तर तुझे काय वाईट होणार आहे त्यांत ? माझ्या हातून जळून मेलीस तर सोनें झालें ! नवऱ्याच्या हातून मरण मिळालें म्हणून बायका जीव टाकीत असतात जीव ! बरें, पुन्हा जिवत निघालीस तर सोन्याहून पिवळें झालें ! आपले चौदा चौकड्यांचे राज्य आहेच, मी राजा आणि तू राणी !

दामिनी—आम लागो तुमच्या चौदा चौकड्यांना अन् त्या राज्याला !

सुदाम—ही तर तुझी नवऱ्याबद्दल आस्था ! म्हणूनच तुला एकदां आगीत लोटलें पाहिजे ! चल, आटप लवकर ! रामचंद्रांनीं उडी टाक म्हटल्यावर सीतामाई चघळपणाने चौकशी करीत बसल्या नाहीत माझी आतां खात्री होत चालली आहे की, तूं काहीं सीतेसारखी साध्वी नाहीस !

दामिनी—अन् तुम्ही तरी कुठें आहां रामचंद्रासारखे ? सीतामाईंनीं मृगाच्या कांचोळीचा हट्ट घेण्याची खोटी; रामचंद्र लागलीच वनुष्यबाण घेऊन रातो-रातो निघून गेले ! आणि आज कपाळाला बांशिंग बांधल्या दिवसापासून मी

कपाळी कटकट करते आहे सारखी; पण तुमच्या जीवाला दिक्क नाही त्याची !

सुदाम-चूक केली रामानें ती ! राम गेले ऐट दाखवायला आणि इकडे रावणानें सीतेला दाखविली लंका ! रामानें ही चूक केली म्हणून लोकांनी तिचा एवढा ग्रंथ केला. भलत्या गोष्टींत रामाप्रमाणें वागायला मला लागलें नाही वेड !

दामिनी-हां ! तेवढे वेड कसें लागेल तुम्हाला ? हें असें घालवेड तेव्हाच पांघराल ! बायकोला जिवंत जाळायला रामाच्या तीन हात पुढें, नि राम एकपत्नी होते म्हटलें की रामाचें नांव ! हें ताकापुरतें रामायण पुरे करा ' चांगली सोन्यासारखी बायको—

सुदाम-सोन्यासारखी बायको आहे म्हणूनच तिला अशी भट्टीत भाजून, तावूनसुलाखून घ्यावी लागते, म्हणजे ती चांगली कसोटीस उतरते.

दामिनी-बावनकशी सोन्याची पुतळीसुद्धां तुमच्यासारख्या फत्तराच्या कसोटीला उतरायची नाही !

सुदाम-ह, बरोबर ताडलेस ! फत्तराच्या कसोटीला चांगलीशी उतरत नाहीं एवढ्यासाठी तर या शास्त्रोक्त शेंगडींत शेंकून घेतली पाहिजे. चल, तुझ्या धांपावरचें हे चोरटें सोनें कसाला लाविलेंच पाहिजे. चल, टाक लौकर उडी तुझ्या या सुवर्णभस्माखेरीज बाळा हा हृद्रोग बरा व्हायचा नाही ! दामिनी, मी तुझा नवरा आहे नवऱ्याची आज्ञा स्वीला मान्य असलीच पाहिजे ! चल टाक उडी एक अक्षरसुद्धां बोलू नकोस आतां !

[तिला ओढून अग्निकुडाजवळ नेतो, ककण येतो]

दामिनी-धांवा हो धांवा ! आग-आग—

ककण-ए पागल, साड तिला ! त्या बापडीवर कां उगीच अशी आग पाखडतोस ? मी मधांपासून ऐकतों आहे, —मला वाटलें ही थट्टा आहे सारी म्हणून ! श्रीरामाच्या करणीची ही निव्वळ माकडचेष्टा आहे ! आणि ती मात्र इतक्या सफाईनें करीत आहेत की, तशी सीतेचें दिव्य प्रत्यक्ष पाहणाऱ्या राजसेवेंतल्या जातिवत माकडानासुद्धां साधली नसती !

सुदाम-(एकीकडे) ह, ककणा बायकांच्यादेखत बेअदबी होत आहे तोंडातून वेंजबाव काढू नकोस ! नवऱ्याला शेरास सव्वा शेर भेटला म्हणजे बायको-जवळ त्याचे वजन चटदिशीं कमी होतें ! मध्यां हिच्यादेखत माझी माहिती

माग । मग मी तुझी भरपाई करून देईन ।

(पुन्हा दामिनीची मान धरतो.)

ककण—वेवकूब, कसली रे तुझी माफी मागायची ? निव्वळ गाढव आहेस तू. असली हिरकणीसारखी बायको मिळाली आहे तिचे असे हाल करतोस ? सोड तिची मान, नाही तर तुझी मान उतरून टाकीन !

सुदाम—बाबा, अशी हिरकणी पचविणें फार कठीण ती खोटी असली तरी-सुद्धा अशी फट्दिशी प्राणाशी गाठ पडायचा प्रसंग येतो !

[एका बाजूने नूपुर व किंकिणी येतात]

नूपुर—(एकीकडे किंकिणीस) काय सांगितलें मी तुला ? सापडला ना ककण अचूक याच घरात ? आता जरा इथेंच थांब सुदाम बहुतकरून याच बाबतीत त्याला बोलत आहेसें दिसतें !

ककण—असें आहे नाही का ? मग किंकिणीसबधानें तुझी नजर साफ नाही अशी मला खरीखुरी खबर लागली आहे. चल, टाक उडी तू पण या कुडात आणि दे करून माझी खात्री !

सुदाम—भलतेंच ! किंकिणी कांहीं अजून तुझी लग्नाची बायको झाली नाही; तेव्हां तुला मुळी सशय घ्यायचार्च हक्क नाही !

दामिनी—किंकिणी नसेल त्याची लग्नाची बायको, पण मी आहे ना तुमची लग्नाची बायको ? मला तर आहे ना अधिकार ? माझा सशय दूर करा पाहू आतां । ह. म्हा लडी माझ्याबरोबर !

ककण—पण मला अधिकार कां नाही ? किंकिणीशी माझा धर्मविवाह झाला नसला तरी गाधर्वविवाह झालेला आहे ! आम्हीं दोघांनीं मनानी एकमेकाना वरिलेले आहो ! तेव्हां मलाहि अधिकार आहेच ! चल, टाकतोस की नाही उडी ? या आगीच्या सोनेरी कोंदणांत या हिरकणोपेक्षा तुझ्यासारखा हिराच नीट बेताचा बसेल ! चल, टाकतोस की नाही उडी ? या गरीब गाईला छळणाऱ्या तुझ्यासारख्या कसाबाला ठिकाणावर आणण्यासाठीं देवानें माझ्यासारखे हरीचे लाल तयार केलेले असतात, समजलास ?

सुदाम—तिलाहि अधिकार नाही, नि तुलाहि अधिकार नाही तुझा अधिकार तर अगदीं ओढून ताणून आणलेला आहे !

ककण—हरकत नाही तुलाहि तसाच अगदी ओढून ताणून आणतों या आगीच्या कोंदणांत । त्या गरीब गाईला छळीत होतास नाही का ? तुलाहि

आणण्यासाठी देवानें माझ्यासारखे हरीचे लाल निर्माण केले आहेत । ह, आतां लटपट नाहीं उपयोगी । मी नाहीं आता माझा शब्द पडू देणार । मीसुद्धां रामासारखा एकवचनी आहे ।

[नूपुर, किंकिणी पुढें येतात.]

नूपुर-ह, किंकिणी, हो आतां पुढे आणि पकड या एकवचनी रामाला । हा हरीचा लाल त्या हिच्याच्या जोडीला ठीक शोभेल । लाग आता बोलायला ! लाजू नकोस अगदी ।

किंकिणी-मला बाई लाज वाटते असें बोलायला. कार्लिदीबाई नेहमी वृदावनाच्या समोर लाजतात

नूपुर-लाज नाही वाटत असें बोलायला ? लाजू नकोस आता. कर हिच्या एकदा !

ककण-हें काय कुलगडें आहे ?

किंकिणी-हें आपलें दोघाचें प्रेम तुम्हाला या दामिनीचा आता नाद लागला आहे तो माझ्या कानीं आला. या नूपुरानीं मला बऱ्याच गोष्टी सांगितल्या आहेत, मला तुमचा सशय आला आहे, तेव्हां तुम्हींसुद्धा टाका उडी या आगीत । मला नाहीं हें असें खपायचें ।

ककण-चल, हो दूर, खपायचें नाही तर दे माझा नाद सोडून ! तुझ्यासाठीं मी मरू कीं काय ? सबंध काय तुझा माझा ? अजून लग्नाला नाहीं ठिकाण आणि—

सुदाम-हं, ककणा, एकवचनी रामाचा अवतार संपला वाटतें ?

किंकिणी-मी सपू देखून तेव्हां ना । त्याचा माझा धर्मविवाह झाला नसला तरी गाधर्वविवाह झालेला आहे आम्हीं दोघानीं मनानी एकमेकांना वरिलें आहे, तेव्हा मलाहि अधिकार आहेच.

नूपुर-अलबत, बायकापुरुषांना एकच न्याय । ककण, व्हा पुढें आता तुमच्या एकाहि पूर्वजानें आगीत उडी टाकताना मार्गेंपुढें पाहिलें नाही हें आठवतें ना ?

ककण-(स्वगत) मोठ्या विडतीची वेळ आली आहे आता मार्गें पाऊल टाकले तर चालण्यासारखें नाही । या वेळीं आपणच अवसान धरून सर्वांनाच यात गुंतवावें झालें ! यांच्यापैकीं एकांतसुद्धां आगीत उडी टाकण्याचें पाणी दिसत नाही ! मीच ओढून चद्रवळ आणलें मरणजे ताबडतोब यांची नागावळ

उडेल ।

नूपुर-ककण, आता कसला करिता विचार ? किंकिणी, तू पुन्हा लाजलीस वाटते ? घर पदर तुझ्या भावी आणि चोरट्या नवऱ्याचा ।

ककण-माझा पदर धरतेस कशाला ? तुझ्या पदराशी ह्याची गांठ दे म्हणजे झाले या हिऱ्याच्या जोडीला हिरकणी आहे, आणि या लालाच्या जोडीला ही लाजाळू लालडी नको का ? तुझी आणि या सुदामाची नजरानजर झाल्याचे माझ्याहि नजरेस आले आहे !

किंकिणी-खोटे आहे हे तुमची काही तरी नजरचूक झाली आहे ! दुसरें कोणी असेल ! कोणी सांगितलें असें ?

ककण-या नूपुरानेंच ! आणि तें खोटे असले तरी काय झालें ? खऱ्या-खोट्याचा निकाल लावण्यासाठी तर ही आभटी पेटली आहे मुकाट्यानें हो पुढें ।

नूपुर-वा ! छान चौकडा झाला आतां ! (ककण किंकिणीस ओढतो) (स्वगत) आतां इथून अग चोरावे, नाहीं तर हें जडावाचें काम आपल्याहि अगावर यायचे कदाचित् । [जाऊ लागतो]

ककण-ए बदमाष, चाललास कुठें चोरासारखा न विचारता ? [त्याला धरून आणतो.]

नूपुर-अरे, असें काय करतोस ? कोणी जायला निघाले तर त्याला विचारूं नये ' कुठे जातोस ? ' म्हणून ! जाणाराचें काम होत नाही !

ककण-पण तू जातोसच कशाला ? मीच करतो ना तुझें काम या कोंदणाच्या चौकात तुझ्यासारखें झालेलें माणिक तर जरूर पाहिजे ! ज्याच्या त्याच्या कानाशी लागून तूच तर या भानगडी केल्यास चल तू पण आमच्याबरोबर !

नूपुर-पण माझा काय संबंध ?

सुदाम-मी सागतों संबंध ! दामिनीच्या मागें मागे हिंडताना तुला पाहिलें आहे कीं नाही मी !

ककण-आणि किंकिणीशीं तर हजारदा बोलतांना मीं पकडलें आहे याला, या दुहेरी पकडीतून कसा सुटणार तू ?

नूपुर-हात्तिच्या ! हेच ना ? मला बायकात बोलत बसण्याची मुळीं लहान-पणापासून सवय आहे ! पोरीबाळीत वाडलों मी नाहीं मला कधीं कधीं करमत, तेव्हां बसतो बोलत कुणाशीं तरी !

सुदाम-असें काय ? घेतोस का शपथ, की दामिनी मला मातेसमान आहे म्हणून ?

नूपुर-आता दामिनी मला मातेसमान आहे !

ककण-आणि किंकिणी ?

नूपुर-किंकिणी अजून कुमारिका आहे ! तिला मातेच्या पदवीला बसविणें म्हणजे तिची कुचेष्टा केल्यासारखी होईल

ककण-अरे चोरा, या चेष्टा चालायच्या नाहीत आता ! ह, चला आतां, कोण पहिल्यानें उडी टाकणार ?

नूपुर-क्रमाक्रमानें स्वारी काढावी ! प्रथम दामिनीचा मेणा, मग सुदामाची शिवदी, नंतर किंकिणीची पालखी, भरीला हा गलेलठ्ठ हत्ती, आणि साहेबी नीबतीला मी !

दामिनी-मी नाहीं याच्या आधी जायची ! माझ्या माहेरी सती जाण्याची चाल आहे ! आधी हे, मागून मी ! मी का उगीच थोड्यासाठी सतीचें बाण हातचे घालवू ?

ककण-ठीक आहे ! हें काही वाकणें नाही.

किंकिणी-मलाहि सतीच जायचें आहे !

ककण-छट्, आपण शिपाई माणसें ! आपलें घराणे रजपूत घाटाचे ! रजपूत जिवावर उदार झाला की त्याच्या वायकोनें त्याच्या डोळ्यांदेखत जोहार करावा लागतो ! मी झालोंच आहे जीव द्यायला तयार, तेव्हा माझ्यादेखत तू जोहार कर ! राहता राहिला नूपुर ! तुझा काय बेत आहे ?

नूपुर-खरें म्हणाल तर मला सध्यां मरतांच घेत नाहीं ! कारण मी केलें आहे सोळा सोमवारांचें व्रत ! त्याचें उद्यापन केल्याखेरीज मध्येच कसें मरतां येईल ? शकराचें दैवत मोठें कडक ! आधीं व्रत करू नये, नि केलें तर मध्यें सोडू नये !

दामिनी-नूपुरांनीं ही आम्हां वायकासारखीं व्रते-उद्यापनें कुठून आणली ?

नूपुर-मी आधीच सांगितलें आहे, माझे वायकात बसणें-उठणें बरेंच असतें म्हणून !

ककण-हे पहा, या अडचणी बस करा आता ! तुझ्या समाप्तींत या व्रताची समाप्ति आलीच !

नूपुर-तसें असलें तरी तूर्त या दक्षिणायनात मरायला माझी कांही तयारी

नाही ! सक्रात उलटेपर्यंत भारी भीष्माचार्याप्रमाणें शरपजरीं पडून राहू या !

दामिनी—ही सक्रात उलटते ती थोडी झाली का ?

नूपुर—तुम्हाला थट्टा वाटते दामिनीबाई !

ककण—कुठल्या जुन्यापुराण्या कहाण्या सागत बसला आहेस ! रामकाळच्या गोष्टी ! कुणास ठाऊक खऱ्या होत्या की खोट्या ?

सुदाम—तसें म्हटले तर ही आपली दिव्य करण्याची गोष्ट तर अगदीच रामकाळची ! कुणास ठाऊक खरी की खोटी ?

दामिनी—(स्वगत) आमच्या स्वारीचा सेतु खचल्यासारखा दिसतो ! (उघड) आता का कुणास ठाऊक ? सगळ्यांना ठाऊक आहे की ही गोष्ट खरी आहे म्हणून !

सुदाम—तेव्हा खरी असली तरी चालू अवतारात तिचा खरेपणा कशावरून धरायचा ? अवतार बदलल्यावर मग भलत्या गोष्टींबद्दल हाकाटी करित बसायचे कारण नाही ! अहो, प्रत्यक्ष रामाचीच गोष्ट घ्या ना ! त्या अवतारी रामाचें नांव काढण्याची एखाद्या बाईची प्राज्ञा नव्हती, तेंच रामनाम आज पोरीबाळींच्या हाती सांपडलें आहे ना ?

ककण—आतां पुराणें बद ! व्हा तयार सारींजणें ! सर्व एकदमच जाऊ या ! उगीच मागेपुढे नको ! रहा एका दावणीत अशीं ! उडी टाकण्यापूर्वीं म्हणण्यासाठी मी एखादें कवित आठवून ठेवतों [पुढे होतो]

दामिनी—कवित कशाला हवें ? आपली रामरक्षा म्हणा झालें !

किंकिणी—रामामुळें तर सर्वांची रक्षा व्हायची पाळी आली आहे ! आतां निराळी रामरक्षा नको आहे !

ककण—मी करतों त्याची व्यवस्था ! तुम्ही आहा ना सर्वजण तयार ?

सर्वजण—आम्ही आहोंत तयार !

नूपुर—(स्वगत) ही स्वारी जरा मुळमुळ करायला लागली आहेसें दिसतें !

सुदाम—(दामिनीस एकीकडे) माझा तुझ्याबद्दलचा शंभय पार नाहीस झाला आहे ! तुला आहे का माझ्याबद्दल शंभय ? आपसात तुटण्यासारखे आहे ! पहा, उगीच वादंग नको ! तडजोडीत गोडी असते !

दामिनी—(सुदामास एकीकडे) आतां कां ? आता नाहीं मी तडजोडील कबूल ! मघाशी घर—

सुदाम—(दामिनीस एकीकडे) अग, जरा हळू बोल ! तो काळ ऐकेल ना

कंकण—ह, आता कोणी कुजबुज करायची नाही ! सुदाम, काय गडबड आहे तिकडे ?

सुदाम—कांही नाही, आमची घरगुती बाबत आहे थोडी ! कांहीं मार्गे निरवानिरव करण्याबद्दल तिला सांगत होतो ! जरा पसारा मोठा आहे !

कंकण—अरे, पण तीहि तुझ्याबरोबरच येणार ना वर ?

सुदाम—मला भानच नाही राहिले त्याचें !

कंकण—आता कोणी बेभान होऊ नका ! आणि खाजगी खटली पण काढू नका ! अरे नूपुर, हे रे काय करतोस ?

नूपुर—बरी वेळेवर आठवण झाली ! तुम्हाला कवित पाहिजे ना ? माझ्या वडिलांनी मरतेवेळेस मला मरते वेळीं म्हणण्यासाठी द्रौपदीचा धावा उतरून दिला आहे !

सुदाम—वडिलांनी द्रौपदीचा धावा दिला ! त्याचेहि बायकात वसणें होतें वाटतें ?

नूपुर—वर गेल्यावर त्यानाच विचारतों बरें का हो ! आपल्या हातानें त्यानी धावा उतरून दिला आहे ! अक्षर असें मोत्यासारखें आहे म्हणता ! बघायचें आहे का तुम्हाला ? डोळ्याचें पातें लवतें न लवते तोच घेऊन येतों घरून !

कंकण—हे तरवारीचें पाते दाखवू का ? या हिऱ्यामाणकाच्या गर्दीत कशाला हवी तुझी वडिलार्जित मोत्याची माळ ?

नूपुर—बरे, थोडासा म्हणून दाखवितों ऐका तर खरें ' मला नुसतें तोडच येतें आहे त्याचें, कडव्याला सुरुवात होण्यापूर्वी नुसतें पालुपदच पांच सहा वेळा घोळून म्हणायचें आहे ' बाकी मला गळ्यावर म्हणता येणार नाही ! सुरा-इतक्या उच आवाजात म्हणतों. प्रसंग आहे मोठा बहारीचा ! पाडव लाक्षा-गृहात असताना द्रौपदीनें आपले कंकण सोडलें, तेव्हा भीमाच्या अगाची आग होऊन त्यानें लाक्षागृहाला आग लावून सर्वांची राखरागोळी करण्याचें भय घातले आहे ! तेव्हा खड्या सुरात द्रौपदीने टाहो फोडला आहे की, गांवा हो धांवा, या कंकणामुळे आज सर्वांची आगीत राखरागोळी होते आहे ! धांवा हो धावा !

[कंकण धावून येतो]

कंकण—आलों हा धावून ! अरे चोरा, आतां असा कागावा करून गर्दी जम-वेतोस काय ? भेकड, मरणाला इतका भित्तोस ?

नूपुर—मरणाला काय श्यायचें आहे ! बोलून चालून ही धर्मशाळेची वस्ती !

जन्माला आला तो मेलाच आहे ! मरण हा मिथ्याभास आहे ! लक्षचौऱ्या-
ऐंशीचा फेरा मारून—

कंकण—वेळ मारून न्यायची ही कुसराई आहे वाटते ? घाल पाहू तोंडाला
एकदा कुलूप !

सुदाम—त्याची किल्ली आहेच तुझ्याजवळ दाखीव एकदा तरवार त्याला !

कंकण— (पुढे होत होत) आता अखेरचे वजावून सागतां की कोणीं गडबड
करू नका ! मला अजून कवित आठवले नाही ! (पुढे झाल्यावर स्वगत)

मामला अगदी विघडण्याच्या बेतात आला आहे. अजून यांच्यापैकी कोणीच
निर्वाणीची धडपड करीत नाही, त्यामुळे मला माघार घेता येत नाही !

हां—आता काही तरी आडमाप बोलून यांना भेदरून सोडावे म्हणजे कोणी
तरी हाय खार्डलच. (उघड) ह, आठवले मला एक कवित ! तुम्ही सगळे

ओळीने उभे रहा आणि डोळे ध्या झाकून ! मी कवित मनात म्हणून
मोठ्याने ' कालिकामाता की जय म्हटल्याबरोबर एकदम उड्या टाका

डोळे विलकुल उघडू नका ! आतां तुम्हांला भीति वाटणे साहजिक आहे '

कारण आगीत उडी टाकणे हे नवशिक्यांना अगदी प्राणसकट आहे ! आगीचा
सर्वांगाला चटका बसताना कानाला दडे बसून धडड धडड असा हलकल्लो-

ळाचा धूमधडाका आदळून भेरीदुधिरवांनीं चडभैरव कडे कडड कडड
कोसळून अखिल ब्रह्माडकोटींत तागडधोम तागडधोम असा ताडव तडाका

सुरू होतो समजलास का सुदाम ? भिऊ नका वाकी !

सुदाम—आले लक्षात ! (स्वगत) स्वारी खात्रीने खचलेली दिसते

कंकण—पुढे दुसऱ्या चटक्याला आग लावून घाडघाड ठिणग्या तडाडून आकाश-
पाताळ एकदम कडिकडाड धप्प ! नूपुर, भ्यालात वाटते ?

नूपुर—छट्, मेले कोवडे आगीला भीत नाही ! (स्वगत) अरे चोरा, थोबा-
डाच्या आखाड्यात हे आडदाड शब्द अशा पजाबी पवित्र्यात उभे करून

आम्हाला चीत करणार वाटते ! मग कथ्यकाच्या नाचाचा एकादा तोड का
म्हणून दाखवीत नाहीस ? धा तिरकिट धा—

कंकण—नतर लागलीच चडदड उदड कमडलु खडखड खांडोळी भिभड बडाळी
मडुक पडित शिखडी ताडव शुडादड कडु वितडवाद—

नूपुर—कवित केले वाटते सुरू ?

कंकण—छे ! हे नुसते आगीचे वर्णन आहे ! इतक्यात भ्यालां वाटते ?

नूपुर-मुळीच नाही ! आम्ही ठाण माडून उभे आहोत !

सुदाम-बाकी तूसुद्धा आमच्यासाठी हे कष्ट घेऊ नकोस ! आमच्या भीतीची कल्पना दे सोडून आणि चल लाग म्हणायला तुझे कवित !

ककण-ह, म्हणतो ! मला तुमच्याबद्दल फार वाईट वाटते !

नूपुर-ह, विवेकानें मन आवरलें पाहिजे !

ककण-बस्स ! बोलणे बंद, हालचाल बंद, डोळे बंद आतां डोळे मिटून घेतले, की मग कायमची मिटण्याची वेळ आली तरी उघडायचे नाहीत कोणी जरा उघडझाप केली तरी मी तिकडे डोळेझाक करायचा नाही ! कोणी मागे पाय घेतला ऐन वेळी तर मुडी छाटून टाकीन ! मिटा डोळे ! कवित म्हणायला सुरुवात करितों (सर्व डोळे मिटून स्वर्ग उभी राहतात) ह, कालिकामाता की जय ! (सर्व पाय आपटतात)

सुदाम-आई ! आग ! आई ग !

ककण-सुदाम, ओरडतोस का असा ?

सुदाम-अरे बाप रे, पायाला पहिला चटका बसून पेटायला लागलों आहे म्हणून ओरडलों ! तू नाही कुठे ओरडलास ?

ककण-मी शिपाईगडी आहे ! हूं का चू केल्यावाचून मरणाला मी तयार असायचा ! पण तो भेकड नूपुर कसा ओरडत नाही ?

नूपुर-मी कसा ओरडणार ? तोंडघशी पडून मी तोंडाकडून पेटत चाललों आहे, एव्हाना जोभ जळून खाक झाली आहे ! मला कसे बोलता व ओरडता येणार ?

ककण-अरे चोरा, मग हे कसे बोलतो आहेत रे ?

नूपुर-हे आतल्या आवाजात पडजिभेने बोलत आहे !

[सर्व हळूहळू डोळे उघडतात]
ककण-फारच लांबल्यासारखी दिसते तुझी पडजीभ. डोळे उघडून बघून घेऊ द्या ! अरे हरामखोरा, तू कां डोळे उघडलेस ?

नूपुर-आगीतून तुम्हाला भाजी पडजीभ दिसते की नाही हें पाहण्यासाठी !

ककण-असे काय ! सुदामा, डोळे का उघडे ?

सुदाम-माझे डोळे मघांशीच उघडले आहेत पण तू आपले डोळे फाडून पाहून लागलास तेव्हा मी सुदाम डोळेझाक केली !

ककण-(स्वगत) सारेच झ्याले आहेत, आता जरा नेट घरला पाहिजे.

(उघड) मला वाटलेंच होतें, तुम्ही असा अवसानघात कराल म्हणून । पण भाइयाजवळ अशी लटपट चालायची नाही । मिटां की नाहीं डोळे पुन्हा, की काढू तरवार ? आता फिरून डोळे उघडण्यापूर्वीं आधी माझ्या तरवारी-कडे पहा आणि मग डोळे उघडा । हं, मिटा डोळे ।

[पुन्हा पहिल्यासारखे उभे राहतात, ईश्वर येतो.]

ईश्वर—ए मूर्खानो, उघडा पाहू डोळे ! चांगले असून असे कां आधळ्या-सारखे आडरानात शिरता ? [सर्व डोळे उघडतात]

नूपुर—(ईश्वराचे पाय धरून) मला पुरेपूर पश्चात्ताप झाला आहे ।

ईश्वर—बला, दूर न्या हें आपलें सोंग । सुदाम, काय म्हणावें तुम्हांला ? आज पडत्या प्रहरी आपलें या टाबतींत खातरजमेचें बोलणे झाल्यावरसुद्धां असा प्रकार करिताना तुम्हांला राज वाटायला हवी होती । कंकण, इथेंच तुमच्या मर्दुमकीच्या मिरवणुकीला मोकळे मैदान मिळावें ही मोठ्या नामुष्कीची गोष्ट आहे ।

कंकण—अहो, या सुदामानें आणलें हें कड्याळ । आमचा दिल पहिल्यापासून पाक आहे ।

ईश्वर—काय एकेक जमले पहा । एकाला आपल्या स्त्रीचा अष्टौप्रहर सशय, तर दुसऱ्याला सारी स्त्रीजात आपल्यावर फिदा असल्याची खात्री । आणि तिसरा साऱ्या स्त्री-पुरुषाना पाजी ठरवणार । तुमच्यासारख्या कच्च्या कानाच्या, मळक्या मनाच्या, आणि हिडीस हृदयाच्या लोकांना उपदेश तरी कसला करायचा । बायकाबद्दल बाष्कळपणानें बडबडणाऱ्या बेशरम बेवकुबाना बाजाराच्या चव्हाट्यावर चाबकानें चोपून काढले तरच तुमची ठीक सरबराई केल्यासारखी होईल, ससाराच्या सिंहासनावर ज्या मगलमय देवतेला बसवायची तिच्याबद्दल अमगल अतरगाच्या किडक्या कल्पना बाळगून तिला एखाद्या नाठाळ जनावरासारखें वागवायचें हा केवढा अधर्म आहे । सुदाम, तुमची खातरजमा करून देण्याचे कबूल केल्यावर हा पोरखेळ करण्याचें कारण नव्हतें ।

सुदाम—अहो, हे नूपुरासारखे लोक त्याच्यावर क्षणभरसुद्धां विश्वास ठेवणार नाहीत ।

ईश्वर—असल्या लोकाकडे मुळीच लक्ष देऊ नये असल्या लोकाची वाटेल तीं बोलणीं ऐकायला आपली तयारी असावी हें उत्तम.

नूपुर-सुदाम, याच्या बोलण्यातल्या बऱ्याच गोष्टी घेण्यासारख्या आहेत म्हणे !

कंकण-किकिणी, पाहिलेंस, का एकेकाचें बोलणें किती भरदस्त असतें तें !

ईश्वर-मित्रहो, जरा कडक बोललों याची माफी करा !

कंकण-भलतेंच ! रास्त बोलायला कोणाची चोरी आहे काय ? जर कोणी तुम्हाला दोष देऊ लागला तर मला सागा, बोल बोल म्हणता त्याची जीभ उतरून ठेवतो !

ईश्वर-ठीक आहे. सुदाम, चला तुमच्याशीं मला पुष्कळ गोष्टी बोलायच्या आहेत !

सुदाम-मित्रहो, आपण आता पुन्हा केव्हा तरी भेटू ! चला.

[ईश्वराशिवाय सर्व जातात]

ईश्वर-- (स्वगत) या सुदामाला दामिनीच्यावद्दल खरी हकीकत सांगून आपलासा करून घेतला तर फारच चांगले होईल भूपालाच्या शृंगार-मदिरावर आणि तळघरावर याचा आणि कंकणाचा आळीपाळीनें पहारा असतो ! कंकण किकिणीमुळें माझ्या म्हणण्याप्रमाणें वागतोच, आणि हाहि साध्य झाला म्हणजे वाटेल त्या ठिकाणीं वाटेल तिथें प्रवेश सुगम होईल !

प्रवेश चवथा

[ईश्वर प्रवेश करतो.]

ईश्वर--(स्वगत) दामिनी रात्रभर बाहेर राहिली आणि तिला दागिन्याचा साज मिळाला, यामुळें सशयी सुदाम इतका खवळून जाऊन त्यानें असें अनन्वित अकाडताडव करावें हें त्याच्या स्वभावाला साजेसेंच झालें ! सर्व गोष्टीचा नीटपणें खुलासा करण्याचे अभिप्रेत देऊन त्याची समजूत घालतांना मला पुरेसें झाले ! किकिणीमुळें कंकण आणि या गोष्टीमुळें सुदाम आतां पूर्णपणें माझ्या कव्हात आलेले आहेत, भूपालाच्या वाड्यावर त्या दोघाचाच आळीपाळीनें पहारा असल्यामुळें आतां प्रसंग पडलाच तर वाड्यांत केव्हाहि प्रवेश करणें अगदीं सुगम झाले आहे ! आतां भूपालाला वृदावनानें वसुधरेच्या तळघराकडे का नेले त्याचा तपास करावा !

[जातो.]

प्रवेश पाचवा

[स्थळ : तळघर, वसुधरा दीनाराच्या रिकाम्या पाळण्याला झोंके देत आहे.]

वसुधरा—

[नीज सुखें विश्रांतिसी]

नीज गुणी बाळ झणीं शांत घावरी ।

गाउ किती कुठित मति नीज झडकरी ॥१॥

हृदयाचा केला हा पाळणा नवा ।

बांधाया ममतेचा पाश मग हवा ।

हृत्तरंग हलवि त्या करनि मृदुरवा ।

ब्रह्मसगुण बाळरूप रमत अंतरों ॥१॥

(स्वगत) दामिनीला तें गाणे म्हणू नकोस म्हणून मी सांगितलें, पण माझ्या मनात तें सारखें नाचत आहे ! त्यांतली शब्दांची शोभा नको, अर्थाकडे लक्ष लागत नाही, नुसते गाणे म्हणत राहावेसें मात्र वाटतें ! एकेकदा वाटतें, कीं हृदयातून उचबळून निघणाऱ्या त्या गाण्याच्या सुरांबरोबर अश्रूचा पूर ओतून हा रिता पाळणा वत्सलरसानें तुझुब भरून काढावा ! देवा, मी काय करू ?

[पियाके मिलनकी०]

जिवात बसुनि हा घाय । दयाघन । घडिघडि छळित कसा

अजुनी रुजत ना । हृदय करिल हें काय ॥घृ०॥ निकटि

न तान्हा । फुटला स्तनि पान्हा । जातां होई निरुपाय ।

नावरे मना ॥१॥

पण अशानें स्वीकारिलेल्या कठोर व्रताचा भंग होईल ! त्या गाण्यात एवढी काय जादू आहे कुणाला ठाऊक ! अभिमन्युकुमार रणांगणीं पडले, कृष्ण अर्जुन आले शिबिरांत ! त्यांना पाहताच सगळ्यांना ब्रह्मांड कोसळल्यासारखें वाटलें ! 'राजे वसले अधोमुख' एवढे मोठे बळिवंत भीमसेन ! अर्जुनानें विचारल्याबरोबर बिचाऱ्याला मोठ्यानें बोलवता 'पुते भीमाला बाळ कुठे गेला ?' [भूपाल मार्गे येऊन उभा राहतो]

भूपाल—वसुधरे, आपला बाळ कुठे गेला ?

वसुधरा—'हळूच सागे बाळ रणीं पडला.' असा प्रसंग वैन्यावरसुद्धा येऊं नये !

(मोठ्यानें) वसुधरे आपला दीनार करूं आले ?

वसुधरा—(उठून, पाहून स्वगत) कोण ? माझे अर्जुन ! या एवढ्याच प्रस-
गला मी भीत होतें ! देवा, या वेळी मला यमाची निष्ठुरता दे ! अश्रूनी,
आता माझा घात करू नका !

भूपाल—आर्ये, आपला दीनार कुठे आहे ?

वसुधरा—नाथ, कोणाचा दीनार ? दीनार आपला नव्हता ! दीनार माझा
नव्हता, दीनार तुमचा नव्हता; दीनार देवाचा होता !

भूपाल—आपल्या पहिल्या प्रीतीचा साक्षीदार—

वसुधरा—आपल्या प्रेमाची, माझ्या उज्ज्वल शीलाची साक्ष देण्यासाठी—तुमच्या
नावाची द्वाही फिरविण्यासाठी देवाच्या दरबारी तिघून गेला ! आईच्या
अब्रूसीसाठी आपला चिमणा शिपाई लढता लढता गारद झाला ! ससाराच्या
सारीपटातला प्रेमाचा पहिला डाव देवगजाननाला दिला ! देवाचें देणें
देवाघरी पावतें झाले ! देवाचा आत्मस्वरूप दीनार देवाशी एकजीव झाला !
जड जगाचा देहमात्र दीनार मेला ! आपला प्रेमस्वरूप दीनार या पाळण्यात
खेळत आहे !

भूपाल—वसुधरे, या रिकाम्या पाळण्यांत मला दीनार कसा दिसणार ?

वसुधरा—मग या रिकाम्या जगात आपल्याला परमेश्वर तरी कसा दिसणार ?
नाथ, असे मायावश होऊ नका ! इहलोकी क्षणमात्र सलग्न होणें एवढाच
खरा तबध असतो !

[सावरियानें जियरा०]

क्षणकालात्र जरि हे संलग्न जीव झाले । तुटे परी प्रसंगी
तबध अचिरकालें ॥ ६४० ॥ वसतिस्थळ एक तरी असति
दशा विविध तयां । भिन्नकार्य जीवजात भिन्नगतिहि
जगतीं या । खिन्नता न उचित विरहि, दुर्जय जरि माया ।
फसवात माहजालें ॥ ६ ॥

पतिव्रतेची जबाबदारी जाहीर करण्यासाठीं देवानें दीनाराला जन्माला
घातले, त्याची वेळ आल्याबरोबर आपलें कार्य आटोपून, देवाचा निरोप
कळवून त्याला जावें लागलें । जगाच्या जामदारखान्यांत एक रत्न कायमचें
जमा झालें । दीनाराच्या इथल्या वसतीपुरतें तें जोखमीचें जवाहीर देवानें
आपल्या विश्वासावर टाकिलें हेंच आपले महाभाग्य । देवाच्या कार्यासाठीं
स्वर्गांतून पाठ्यालाकडे असतकभ नेताना गुरुडानें यमुनातीच्या

क्षणमात्र विसावा घेतला आणि त्या अमृतकुभान्या स्पर्शमात्रानें कदंबवृक्ष अमर झाला, त्याप्रमाणे दीनाराच्या नामस्पर्शाने आपण अजरामर होऊं ! लोकांत मुलाला आशेनें ' चिरजीव ' म्हणतात, पण आपल्या मुलाने आपल्याला खरोखरीच चिरजीव केले ! एवढ्यानेंच आपण धन्य झालों ! स्मरणमात्रापुरताच दीनार खराखुरा आपला ! हें भाग्य सुंदर नाही का ? भूपाल-आर्ये, पुत्रशोकाच्या भ्रमानें का तू हें बोलत आहेस ? साक्षात् कालकन्या रात्रसुद्धा दिवसाच्या उदयकाली आपली तेजस्वी बाळें पटापट मरताना पाहून ढळढळां दवाची आसवें ढाळते ! आणि तुझ्या डोळ्यातून अश्रूचा एक विदूसुद्धा का पडत नाही ?

बसुधरा-एवढ्यामुळेच रात्रीला ' निशा ' असें म्हणतात नाथ, मी कां रडू ? दीनाराचे एखाद्या रोगराईनें बरेंवाईट झालें असतें तर मात्र आपल्या मातेच्या थोवनाचा नाश करून पित्याच्या दृष्टिसुखाभाड येणाऱ्या त्या क्षुद्र कीटकाचा माझ्या पोटी जन्म झाला म्हणून धाईधाई रडत बसलें असते पण आतां मी का रडू ? दीनार क्षात्रभरणानें वीराच्या सद्गतीला गेला, ऐंशी वर्षे कुब्रत पडून राहणारालाहि दुर्मिळ यश तें आठ महिन्यांच्या चिमण्या आयुष्यात मिळवून साक्षा बाळ हसत चालता झाला, आणि मी रडत बसू ? नाथ, मला रडण्याचा अधिकार नाही ! मी कोणत्या नात्यानें रडू ? एकदां एका अनाथ पतिव्रतेच्या लज्जारक्षणासाठी बाबानी पन्नास आडदाड बेशरमाच्या हत्यारबंद टोळीत एकट्यानी उडी टाकून कपाळावर जखम करून घेतली ! पुढें वीरसभेंत बसताना त्या जखमेचा व्रण झांकून जाऊ नये म्हणून भदिलाचा मोत्यांचा शिरपेंच बाबा नेहमी काढून टाकीत, नाथ, त्या वीरपुरुषाची मी वीरकन्या ! एकदा आपण शक्तिसेनाबरोबर त्यांच्या दिवाणखान्यात बोलत असतांना एक फाटक्या कपड्यांची भिकारीण तिथें आली आपल्याला पाहून छातीवरचा फाटका पदर नीट सावरण्यासाठी तिनें ओढला तोंच दुसऱ्या फाटक्या भागामुळे तिची गरीब लाज बाहेर पडली आणि हे पाहून शक्तिसेन हसले ! स्त्रीजातीच्या एवढ्याशा उपमर्दा-मुळे खवळून आपण शक्तिसेनासारख्या बलाढ्य सरदाराचा तिथल्या तिथें शिरच्छेद केला ! नाथ, आपणासारख्या स्त्रीजातीच्या अभिमानी वीरसिंहाची मी वीरपत्नी ! आठ महिन्यांच्या अल्पावधीतच माझा दीनार आईची लाज

देवलोकी गेला ! नाथ, दीनारासारख्या वीरवालाची मी वीरमाता ! वीरकन्या, वीरपत्नी, वीरमाता, -सांगा, नाथ, सांगा- मी कोणत्या नात्यानें रडू ? माझे जिव्हाळ्याचें जग पुत्राच्या मंगल महोत्सवानें मला हसायला सागत नाही का ? शिवाय मी जर आसवें गाळली तर त्या उदकामुळें जें देवाचें देणें होतें त्याला दानाचें रूप येईल ! दीनाराला मारणारा देव आपला लागणेकरी होता, आपल्या दारचा भिक्षेकरी नव्हता ! मग दीनारासाठी रडण्याचे काय कारण आहे बरें ? नाथ, एका दीनाराची काय कथा, पण केंसागणिक दीनाराचासुद्धा आपल्या नावासाठीं बळी देतांना मी रडले नसतें !

भूपाल-देवी, आज तुझ्या जिभेवर ही कोणाची रसवती नाचत आहे ? तुझ्या मातृप्रेमपूर्ण कोमल हृदयांत हा राक्षसी क्रूरपणा कुठून आला ?

वसुधरा-हा क्रूरपणा दीनाराच्या आईचा नाही, पण भूपालांच्या पतिव्रतेचा आहे ! हा कर्तव्याचा पवित्र क्रूरपणा आहे ! ससारधर्माच्या कर्तव्यासाठीं-अवश्य कर्मासाठी प्रियतम सुखाचा हा सन्यास आहे ! हा सर्वस्वाचा त्याग आहे ! हा जर राक्षसी तर तुमच्या वीरधर्माच्या शौर्यालासुद्धा ' राक्षसी कसाबकरणी ' म्हणावें लागेल ! ज्या कर्तव्याच्या नांवावर रणागणांत वीरांचे बळी घेतां येतात त्याच कर्तव्यासाठीं आपल्या जिवलग जिवावरहि उदार व्हायला नको का ?

भूपाल-अहाहा ! आर्ये, देवी,

[पूर्वी अधरोष्ठावरि०]

पुण्यमय तव मूर्ति पहातां खनि जी केवल तेजाची ।

इद्रहि झाकिल नेत्रिसहस्रा काय कथा मग इतरांची ।

देवी त्रिपुरेश्वरी प्रतिष्ठा करि का देहीं या साची ।

दर्शनमात्रें जाळुनि टाकी विश्वें सारीं पापार्ची ॥ १ ॥

धन्य माझे भाग्य, की या पवित्र देहाच्या आलिंगनानें मला माझ्या जन्म-जन्मान्तरीचीं पातके जाळून टाकितं येत आहेत ! दशार्णकलावतींच्या आलिंगनाचा चमत्कार आज मृत्युलोकाच्या पुन्हा दृष्टीस पडेल !

[तिला आलिंगन घावयास जातो]

वसुंधरा-नाथ, क्षमा करा, मी व्रतस्थ आहे ! दीनाराच्या देहाने या अधोर

धर्मांतल पणालाकडे असतकथ तेतांना मरुडान पुढायचें आहे । देवाची

माझ्यावर पूर्ण कृपा झाली नाही ।

भूपाल—ईश्वरी इच्छेच्या महामंत्राचा पुरुष नुसता जप करितात, पण त्याचा विधि करणे मात्र आमच्या या गृहदेवतांनाच शक्य आहे । वसुधरे, ब्रह्म कोणता परमेश्वर आहे, की जो तुझ्याकडे अजून कृपादृष्टीने पाहत नाही ?

[वृदावन पुढे येतो]

वृदावन—भूपाल, माझ्या प्रश्नाचे उत्तर मिळायला वेळ होत आहे । तुझे प्राण की वसुधरेचे पातिव्रत्य ? कशाचा बळी देणार ? सांग ।

भूपाल—वृदावन, हे पहा माझे प्राण तुझ्या स्वाधीन आहेत ।

वृदावन—(स्वगत) शाबास मडलेश्वर । माझा हात धरून, मला धीर देऊन रणागणात नेणारा माझा सेनापति—चुकून तुला मुजरा केला असता तर—वसुधरेच्या बापाचा निर्णय बरोबर होता हीच मान वसुधरेच्या हाराला योग्य आहे (उघड) कोण, मघाचा विचारी भूपालच बोलतो आहे का हे ?

भूपाल—मघाचा पंचप्राणांचा लोभी धनी नाही, तर या पतिव्रतेच्या महापूजेचा अधिकारी परमेश्वर । या क्षुद्र जीवाचा लोभ धरला तर मी या महापूजेला अपात्र ठरेन । या देवीने आपल्या हृदयाच्या सिंहासनावर पंचप्राणांच्या प्रभावळीत वसविल्यामुळे मला आज परमेश्वराची योग्यता आली आहे

वृदावन—मघाच्या तुझ्या बोलण्याचा तुला विसर पडला वाटते ? प्राणांचे महत्त्व इतके क्षुल्लक आहे का ? प्रत्यक्ष प्राणनाशाला तयार होत आहेस ?

भूपाल—त्या विचाराची आता आठवणमुद्धा नको ।

[घोर घोर गरजत०]

प्राणनाश नच परि जन्म नदा ।

या मरणें मिळवी मिरशी तेवि जन दिव्य पुण्यप्रभावा ॥ ६६० ॥

हतलाभाहुनि त्याग सुखाचा शतपट बरवा ॥ १ ॥

या योगिनीचा पुण्यप्रभाव काय करणार नाही ? वृदावन, पतिव्रतेच्या प्रभावामुळे पुरुषार्थाचा परमेश्वर जागृत होतो । आताच या देवतेने काय सांगितले ? गृहस्थधर्माच्या अवश्य कार्यासाठी मला प्राणाचाहि त्याग करायला नको का ? शुष्क बुद्धिवादाने जग चालणार नाही । भावनाच्या रसरगात बुद्धीचे तेज मिसळले तरच हृदयाचे समाधान होतं । तेजाला रसाची जोड देण्यासाठी मानवी करामतीने कारजाच्या जलधारातून दीपकिरणे खेळविली

आहेत । बुद्धितेजाचा हृदयरसाशी प्रीतिसगम पाहण्याची होस पुरविण्यासाठीं मानवी कल्पनेनें तेजोमय चंद्रकाताला शीतळ पाझर फोडिलेले आहेत ।

वृंदावन, आता उशीर करूं नकोस ! ही पहा माझी मान ' उपस आपली

परिवार मात्र अशा सफाईनें हात फिरवणील की, माझे तुटलेले मस्तक
 कडे लाव, म्हणजे मरतांना शेवटी डोळ्यांत एकवटलेल्या जीवाच्या तेजस्वी
 तारा तुटतां तुटतां तुझ्या दृष्टीच्या किरणाशी एकरूप होतील ।

वृंदावन-वसुधरे, तुझ्या अविचारी नवऱ्याचा हा निश्चय तुला कबूल आहे
 का ? तुझीमुद्धा या प्रकाराला समति असेल तर मात्र परमेश्वराचें नांव
 घेण्याची नाटकी संघि दिल्यावाचून मी याचें मस्तक उडवून टाकीन ।

वसुधरा-(स्वगत) देवा, आता मी काय करू ? पतीचे प्राण किंवा पति-
 शक्ति ? बांधलेली पूजा मोडू की देवाची मूर्ति फोडू ? काय करू ? देवा,
 सर्वसाक्षी देवा, आता मात्र माझा धीर खचला ।

भूपाल-नको, नको, पतिव्रते, या नश्वर रक्तामासाच्या लोभानें आता भलता
 विचार मनांतहि आणू नकोस । माझी एक विनति मात्र मान्य कर । आर्ये,
 देवी,—नाही, अपरिचित शब्दानें तुला संबोधल्यावद्दल मला पुरुषजातीनें
 दोष दिला तरी चालेल, दश पुत्रांना जन्म देणाऱ्या पत्नीला पतीनें मातृ-
 पदाने संबोधून तिचा सत्कार करावा अशी धर्माज्ञा आहे, पण एकाच पुत्राला
 योग्य मरण दिल्यामुळे मी तुला त्या पदी वसवीत आहे, अनसूयेनें पति
 व्रत्याच्या पुण्याईने ब्रह्माविष्णुमहेश्वरांना बाळरूपानें माडीवर खेळविलें हा
 पहा पुत्रपार्थाचा भलता अभिमान सोडून दिला आर्ये, माते, माते, माझ्या
 मस्तकावर हात ठेवून मला आनदाने निरोप दे । (तिला वदन करितो—
 वृंदावन तोंड फिरवितो)

वसुधरा-(स्वगत) काय पाहिलें मी हें ? डोळ्यांत तरंगणारा अश्रुबिंदु
 लपविण्यासाठी वृंदावनानी तोंड फिरविले । खास, वृंदावनाचें अतंकरण
 भ्रजून पुरतें मेलेले नाही । त्याची ही राक्षसवृत्ति वरवरची आहे । ते
 माझ्याकडे किंवा माझ्या पतीच्या तोंडाकडे पाहात नाहीत क्रूर निश्चयाचे
 शब्द उच्चारताना ते घुटक्या गिळतात, त्याच्या पापण्या जलदीनें उघडझाप
 करिताना, मघांशी नाथाच्या आवेशाकडे ते दबकून सादर दृष्टीनें पाहत
 होते, आणि आता नाथानीं मला वंदन करिताच त्याच्या डोळ्यांत पाणी

आले ! वृदावन, या एकाच अश्रूत तुमच्या अन्यायाच्या कोटि उजळून निघतील !

वृदावन-वसुधरे, तुला काय बोलायचें तें लौकर बोल !

वसुधरा-वृदावन, माझ्या पतींचे प्राण घेऊ नका ! तुम्ही सांगाल त्या वेळीं तुमची भेट घेण्याला मी तयार आहे !

भूपाल-आर्ये, काय बोलतेस हें ?

[आइलो कालि घटा०]

हृदया कापितसे तापद वच्च व्याधि तसें त्रिष जिवांसि ॥ ६६० ॥

देवि, उदार मनं दे आज्ञा या जनांसि ॥ १ ॥

वसुधरा-नाथ, तुम्हाला माझी शपथ आहे, तुम्ही अगदी निर्धास्त असा !

[काऱ्हा मुरली वाजे०]

नाथ भय न राही ! तिळहि कांहीं ॥

दुरित हरिल तो हरि लवलाहीं ॥ ६६० ॥

साक्ष तदीय पटुनि ज्ञाणि अनरि ।

जरि संकट घन धीर ये तरीहि ॥ १ ॥

अतरीच्या आणभाकेला गुतलेला भगवान् मला अंतर देणार नाही ! त्याची मनोमन साक्ष मला पटली ! ज्या जगदीश्वरानें हें संकट आणिलें त्यानेंच तें दूर केलें पाहिजे, नाहीतर आपल्यावर विश्वासून बसलेल्या पतिव्रतेची विटबना पाहण्याचें पाप देवाच्या दुर्दैवी येईल ! वृदावन, तुमचा संकेत मला मान्य आहे !

वृदावन-वसुधरे, आज रात्री तुमच्या शृंगारमंदिरांत तुला माझ्या गळ्यात हार घालावा लागेल ! भूपाल, तोपर्यंत तुला माझ्या ताब्यात रहावें लागेल !

वसुधरा-नाथ, या दासीला एकदां आपला आशीर्वाद तेवढा द्या म्हणजे मी कळिकाळालाहि भिणार नाहीं. (त्याच्या पायांवर मस्तक ठेविते)

भूपाल-आपल्या कुलपूर्वजांची पुण्याई तुमचें रक्षण करी !

वसुधरा-वृदावन, तुमच्या रूपानें ईश्वर साक्षी आहे, कोण माझ्या पतींशीं बला आशीर्वाद दिलेला आहे !

[पडदा पडतो अक पाचवा समाप्त.]

आहेत ! बुद्धितेजाचा हृदयरसाशी प्रीतिसंगम पाहण्याची हीस पुरविण्यासाठी मानवी कल्पनेने तेजोमय चद्रकाताला शीतळ पाझर फोडिलेले आहेत ! वृदावन, आता उशीर करू नकोस ! ही पहा माझी मान उपस आपली तरवार, मात्र अशा सफाईने हात फिरवणील की, माझे तुटलेले मस्तक नेमके वसुधरेच्या पायाशी जाऊन पडेल ! देवी, तू आपली पुण्यदृष्टि माझ्याकडे लाव, म्हणजे भरतांना शेवटी डोळ्यात एकवटलेल्या जीवाच्या तेजस्वी तारा तुटतां तुटतां तुझ्या दृष्टीच्या किरणाशी एकरूप होतील !

वृदावन-वसुधरे, तुझ्या अविचारी नवऱ्याचा हा निश्चय तुला कबूल आहे का ? तुझीसुद्धा या प्रकाराला समति असेल तर मात्र परमेश्वराचे नाव घेण्याची नाटकी सध्दि दिल्यावांचून मी याचे मस्तक उडवून टाकीन !

वसुधरा-(स्वगत) देवा, आता मी काय करू ? पतीचे प्राण किंवा पति-भक्ति ? बाधलेली पूजा मोडू की देवाची मूर्ति फोडू ? काय करू ? देवा, सर्वसाक्षी देवा, आता मात्र माझा धीर खचला !

भूपाल-नको, नको, पतिव्रते, या तश्वर रक्तामासाच्या लोभाने आतां भलता विचार मनांतहि आणू नकोस ! माझी एक विनति मात्र मान्य कर ! आर्ये, देवी,--नाही, अपरिचित शब्दाने तुला संबोधल्याबद्दल मला पुरुषजानीने दोष दिला तरी चालेल, दण पुत्रांना जन्म देणाऱ्या पत्नीला पतीने मातृ-पदाने संबोधून तिचा सत्कार करावा अशी धर्माज्ञा आहे, पण एकाच पुत्राला योग्य मरण दिल्यामुळे मी तुला त्या पदी वसवीत आहे, अनसूयेने पाति-व्रत्याच्या पुण्याईने ब्रह्माविष्णुमहेश्वरांना बाळरूपाने मांडीवर खेळविले हा पहा पुरुषार्थाचा भलता अभिमान सोडून दिला आर्ये, माते, माते, माझ्या भक्तकावर हात ठेवून मला आनदाने निरोप दे ' (तिला वदन करितो-- वृदावन तोंड फिरवितो)

वसुधरा-(स्वगत) काय पाहिले मी हे ? डोळ्यात तरंगणारा अश्रुबिंदु लपविण्यासाठी वृदावनानीं तोंड फिरविले ! खास, वृदावनाचे अतःकरण भ्रजून पुरते मेलेले नाही ! त्याची ही राक्षसवृत्ति वरवरची आहे ! ते माझ्याकडे किंवा माझ्या पतीच्या तोंडाकडे पाहात नाहीत क्रूर निश्चयाचे शब्द उच्चारतांना ते घुटक्या पिळतात, त्याच्या पांफण्या जळदीने उबडझांप करितान, मघाशी नाथाच्या आवेशाकडे ते दवरून सादर दृष्टीने पाहत होते, आणि आता नाथानीं मला वदन करितांच त्याच्या डोळ्यांत पाणी

आले । वृदावन, या एकाच अश्रूत तुमच्या अन्यायाच्या कोटि उजळून निघतील ।

वृदावन-वसुधरे, तुला काय बोलायचे तें लौकर बोल ।

वसुधरा-वृदावन, माझ्या पतीचे प्राण घेऊ नका ! तुम्ही सागाल त्या वेळीं तुमची भेट घेण्याला मी तयार आहे ।

भूपाल-आर्ये, काय वोलतेस हे ?

[आइलो कालि घटा०]

हृदया कापितसे तापद वच व्यापि तसें विष जिवस्ति ॥ ६६० ॥

देवि, उदार मनें दे आज्ञा या जनासि ॥ १ ॥

वसुधरा-नाथ, तुम्हाला माझी शपथ आहे, तुम्ही अगदी निर्वास्त अस ।

[कान्हा मुरली वाजे०]

नाथ भय न राही । तिळहि काहीं ॥

दुरित हरिल तो हरि लबलाहीं ॥ ६६० ॥

साक्ष तदीय पटुनि जणिं अनरि ।

जरि सकट घन धीर ये तरीहि ॥ १ ॥

अतरीच्या आणभाकेला गुललेला भगवान् मला अतर देगार नाही ! त्याची मनोमन साक्ष मला पटली । ज्या जगदीश्वरानें हें सकट व्याणिलें त्यानेंच तें दूर केलें पाहिजे, नाहीतर आपल्यावर विश्वासून बसलेल्या पतिव्रतेची विटवना पाहण्याचें पाप देवाच्या दुर्दैवीं येईल । वृदावन, तुमचा सकट मला मान्य आहे ।

वृदावन-वसुधरे, आज रात्री तुमच्या शृंगारमदिरात तुला माझ्या गळ्यात हार घालावा लागेल । भूपाल, तोंपर्यंत तुला माझ्या तालांत रहावें लागेल ।

वसुधरा-नाथ, या दासीला एकदा आपला आशीर्वाद तेवढा द्या म्हणजे मी कळिकाळालाहि भिणार नाहीं. (त्याच्या पायावर मस्तक ठेविते)

भूपाल-आपल्या कुलपूर्वजाची पुण्याई तुझे रक्षण करो ।

वसुधरा-वृदावन, तुमच्या रूपानें ईश्वर साक्षी आहे, कोण माझ्या पतींतीं दया आशीर्वाद दिलेला आहे ।

[पडदा पडतो अक पाचवा समाप्त.]

अंक सहावा

प्रवेश पहिला

[नूपुर प्रवेश करितो]

नूपुर—(स्वगत) जित्याची खोड मेल्याशिवाय जात नाही म्हणतात तें काहीं खोटे नाही ! या बाईच्या बाबतीचा मोह काही सुटत नाही ! एवढ्या रात्री ही बाई एकटी या स्मशानांत का जात आहे ? काहीतरी कुलगडे आहे खास ! बाईबरोबर वारदानहि बरेच दिसलें ! मग का जडजोखीम आहे, की उताराधुतारा आहे, कीं मेलेलें मूलबीलच आहे ? मोठी चुटपुट लागली आहे मनाला ! काळोख पण कसा मी म्हणतो आहे, म्हणून एकट्याला जायची छाती होत नाही ! त्यातून आज अगावास्या म्हणजे भुताखेतांची पुरी चांदरात ! आज सारी भुतादळ उजळमाथ्यानें मिरवायला निघायची !

[राजा येतो] अरे बापरे, हें कोण ? का नाव घेतल्याबरोबर भूत दत्त म्हणून घुढे उभें ? बाकी मी दत्त म्हणून उभा राहिलों तर तें नाहीसेंहि होईल ! तूर्त दबा धरून बसावें हेंच उत्तम !

राजा—(स्वगत) भूपालासारख्या अगदी तिकटच्या आप्तानेंच दगळवाजी केल्या दिवसापासून मनाची जी चलविचल उडाली आहे, तिच्यामुळे अशा रीतीने वेषांतर करून लोकांत रात्री अपरात्री वावरण्याचा हा नवीनच हद्दोग मला जडू पहात आहे

नूपुर—(स्वगत) हा, आतां आटवली युक्ति (उघड) अहो, रामराम

राजा—(चपापून स्वगत) हा एवढ्या रात्री असा अनोळखी रामराम कुणाचा ?

नूपुर—(स्वगत) बापरे, हा तर खाद्यामारखा निश्चल उभा आहे ! आता मलाच राम म्हणावा लागतो की काय ? (उघड) अहो, रामराम म्हटले ना ?

राजा—(स्वगत) हा खरा जुलमाचा रामराम (उघड) रामराम

नूपुर—(स्वगत) भूत खास नाही (उघड) कोण आहे तें ?

राजा—तुम्ही कोण आहां तेंच सांगा ना ?

नूपुर—मी गस्तवाला आहे ! हा प्रश्न माझ्या अधिकारांतच आहे ! कोण आहां तुम्ही ?

राजा—रयत !

नूपुर-रयत ! कोणाची रयत ? कुठली रयत ?

राजा-राजाची रयत ! परगांवचा आहे मी.

नूपुर-राजाची रयत ! असे काय ! राजाची रयत कशाला अशा रात्री
निघाली आहे मसणात जायला ! अरे चोर, संकेत बोल पाहू ?

राजा-रस्त्यावर कसला आला आहे संकेत ? हा राजवाडा आहे का ? मी
खात्रीने सांगतो तू गस्तवाला नाहीस ! गस्तवाला असतास तर अश्या असा
दडून वसला नसतास, मग मला रामराम केला नसतास आणि अखेरीस असे
वेड्यासारखे विचारलेहि नमतेस !

नूपुर-भल्या मनुष्य, बरोबर ओळखलेस तू ! मी खरेच गस्तवाला नाही !
मी या नगरचा राजा असून सध्या वेधांतर कलन नगरसंचारार्थे फिरत आहे
मग तेहमीं राजवाड्याची सवय म्हणून संकेत विचारला

राजा-राजवाड्यात तरी राजा संकेत विचारतो वाटते ? आणि मी पर-
गांवचा असलो तरी आपल्या महाराजाचा चारसहा वेळां पाहिले आहे

नूपुर-वेधांतर केले आहे ना मी ?

राजा-वेधांतराने फार झाले तर तरुणाला वृद्धाचे सोंप आणता येईल, पण
वृद्धाला असे तरुणीत तरुण कसे होनां येईल ? तू राजाचे नाव चोरतो
आहेस !

नूपुर-शाबास, तुला आपल्या महाराजाचा मोठा अभिमान आहे ! तुला खरे
सांगायला हरकत नाही ! मी राजाच्या विश्वासातला राजवल्लभ ! आहे.

राजा-माझा नाही आतां विश्वास बसत या बोलण्यावर !

नूपुर-तुला कशावरच विश्वास बनत नाही तर तो बाबतच सोडून दे ! तूतें
मी तुला निराळीच गोष्ट सांगतो कान कर तुला इकडे पाहू (कानांत
सांगतो)

राजा-(स्वगत) हा म्हणतो तें खरे असेल तर जाऊन पाहिलेच पाहिजे.
(उघड) हें तरी खरे आहे का ?

नूपुर-चल प्रत्यक्षच पहा ! (दोघेहि जातात)

प्रवेश दुसरा

[स्थळ समजान, कालिंदी अभिनवु ' हें गाणें पुढपुढत कुदळीनें खळगा
खणीत आहे, जबळच मुळाचे पेंन शेजारी अर्धवट जळत असलेली विना]

कालिंदी-(थांबून) पांडव चांगले पुढ्यासारखे पुढ्य असून त्यानीं अभिनवु-

बाळासाठी कां बरें असें रडावे ? अर्जुनासारख्या नामवतानेंसुद्धा त्या वेळी टाहो फोडला ! ' अरेरे भीमा मोठा घात झाला । हिरा पदरिचा सुटुनि पडला । पुत्र वियोगें देह विपरीत झाला । येउनी कृष्णांनीच धरिला ' प्रत्यक्ष भगवतांच्या तोडून अठरा अध्याय गीता ऐकूनसुद्धां अर्जुनाची ही दणा झाली, मग स्त्रीजातीच्या सुभद्रामाईनें फार आकांत केला यात काय नवल माझा सौभद्र मजदरि का रसला । स्तनी माझ्या पांढ्या आल्या । बाळ लहान रणी कुणी नेला । काय पाहू उत्तरेला ! ' धन्य आमच्या वसुधराबाईंची ! देखताडोळा एवढा अनर्थ झाला पण माउलीनें डोळ्याला पाणी घेऊ दिले नाहीं उलट मलाच तिनें रडू नकोस म्हणून धीर दिला । बुरख्यावाहेरच्या दामिनीला ती आज्ञा ऐकावी लागली, पण बुरख्याच्या आतल्या कालिंदीच्या जिवाचे मात्र आतल्याआत पाणी झालें पण त्या वेळीं आंतल्याआंत गिळिलेले अश्रु--हे पहा आलेच । देवी वसुधरे, क्षमा कर ' आता माझ्याने धीर धरवत नाही ! नका, हे अनंतयुगसाक्षी तारानो, या अभागिनीकडे अशा वसुधरेच्या रागाने पाहू नका ! तुम्ही तीनकाळच्या साक्षिणी आहा ! सत्त्वधीर हरिश्चंद्राची ताराराणी, राजबिड्या रोहिदासाचे अशाच रात्रीच्या वेळी सरण रचताना, ढळढळा रडलेली तुम्ही पाहिली आहे ना ? चिमुकल्या चिल्याला चिरताना त्याच्या रक्ताच्या ओघात, यतिवेषी कौलासनाथानें आज्ञा करण्याच्या आधी- तरी, चांगुणेनें आपल्या अश्रूचा ओघ मिळविल्याचे तुम्ही ऐकलें आहे ना ? झालें तर मग, मोठमोठ्या मायमाउलीना असे झाले, मग या अजाण पोरीचा अंतरगीचा उमाळा असा उचबळून अनावर झाला तर तिला कां बरें दोष देतां ? हृदयाचेंच पाणीपाणी झाल्यावर त्याचा उचबळा कसा आवरणार !

[राजा व नूपुर येतात]

राजा-(नूपुरास एकीकडे) असे एकीकडे उभे राहून या अर्धवट उजेडात आधी नोट पाहूं या.

कालिंदी- उगीच रडून काय होणार ? सुभद्रेची पुण्याई सबळ, तिची किंकाळी ऐकताच, नरनारायणांनी उठून, चंद्रज्योतीच्या उजेडात सारें रणांगण पाया- खाली घातलें आणि अभिमन्युबाळाला हुडकून काढिलें ! आणि इथें ही एवढी अर्धवट जडती चिता काय ती माझ्या बाळावर आपला उजेड पाडीत आहे, पण ही जीवज्योति असल्यावर त्या नुसत्या चंद्रज्योति घेऊन काय करावयाचे आहे ? हे जळत्या जीवराजा, या असहाय अवलेवर या वेळी

केवढा उपकार केलास, तिचा दुबळा आशीर्वाद तुला स्वर्गलोकापर्यंत सोबत करील

नूपुर— (राजास एकीकडे) अहो, मला वाटतें एकदम पुढें होऊन करावा सुरू चौकशीचा मारा ।

राजा— (नूपुरास एकीकडे) थाबाहो, तुम्हाला काळवेळ काही कठतें की नाही ?

नूपुर— (राजास एकीकडे) तुमच्यासारखा जख्खड बरोबर असल्यावर तर पाना काळवेळेचें काय भय । अहो राजे, तुम्हाला स्मशानवैराग्य प्राप्त झाल्यासारखे दिसतें ।

कार्लिदी— झाला हा खळगा तयार । आतां चार घोंडे जमविले पाहिजेत (इकडे तिकडे पाहून) अगबाई, हा शेजारीच कोरडा पडलेला चिमणासा झरा आहे वाटतें ? सरित्पतीच्या हितासाठी धांवताना, एखाद्या नदीनें तर आपले हें अर्भक कडेवहन टाकले नसेल ना ? अहाहा, या स्मशानातलें हें बालनिर्झराचें प्रेत माझ्या बाळाला अक्षयीची खागी सोबत करील । बाळा केतना, हा पाहिलास तुझा नवा खेळगडी । अगबाई, माझ्या राजसानें असें तोंड कां बरें वाईट केले ? जिवत झऱ्याची सोबत पाहिजे वाटतें माझ्या लबाडाला ? हो, हसला गुलाम । केतना, असें करायला अवघड का आहे ? अतरगी तळमळणाऱ्या माझ्या अश्रूच्या ओघानें या इवल्याशा झऱ्याला काय मचा अलोट पुर आणीन । पण या निर्झराला अक्षयजीवन देण्यासाठी, हृदय फोडून माझ्या अखड अश्रूचा झरा मी आटवू लागले तर माझ्या कर्ण किकाळीनें आकाश फाटून त्यांतून अमृताची झरणी लागेल, तिच्या स्पर्शानें तुझी कोंवळी काया पुन्हा थै थै नाचू लागेल आणि असें झालें म्हणजे पुत्रदेवा, माझी पतिदेवतेची पूजा मोडेल ! देवाला वाहिलेलें फूल पुन्हा वेळीच्या अगी लागत नाही या पहा, या स्मशानलतिका तुझ्याभोंवती उभ्या आहेत, यानाच विचार. अनोळखी प्रेताच्या राखेवर केलेली फुलांची पाखरण त्या कधी परत घेतात का ? अशाने हातीं येत चाललेला पुण्यप्रभाव ढासळणार नाही का ? (मोठ्यानें) अहाहा, हे स्मशानातल्या वेलींनो, धन्य तुमच्या परोपकाराची मागे राहिलेल्या आप्ताचे निराश विरहाचे कडू श्वास मृताच्या रक्षेभोंवती घुटमळू लागले म्हणजे तुमच्या फुलत्या सुगंधी श्वासानो तुम्ही त्यांना मधुर करितां, विझलेल्या चितेंतून तळमळणाऱ्या आगीची अखेरची धग पसरू

लागली म्हणजे तुमच्या मकरदाच्या जिवत रसवतीने तिला निववून, रक्षेतल्या रक्ष जीवितांत तुम्ही जिव्हाळ्याचा ओलावा आणता । वनदेवीच्या मुलीनो, माझ्या हृदयीचें राजसरूप बालदैवत मी आता तुमच्याच ओटीत निरविले आहे । या अभागिनीची आठवण ठेवून या अनाथ देहाची माय-ममतेने जोपासना करा । इथून पुढे तुम्हीच त्याला माझ्या जागी व्हा एवढीच तुमच्याजवळ याचना आहे ।

राजा—(स्वगत) अहाहा, हा करुणविलाप ऐकून या वेली खचित फुलाचे अश्रु ढाळीत असतील । हरहर, काय बापडीवर प्रसंग कोसळला आहे । माझ्या राजकर्तृत्वाला शतधा धिक्कार असो ।

नूपुर—(एकीकडे राजास) कायहो, आता तरी व्हायचें का पुढे ? बघा, हातचें सावज निसटतें आहे. एकदा तिनें मुद्देमाल जमिनीत गाडून नापत्ता केला म्हणजे शाबिती करणें थोडें आटाआटीचें होईल । चला, मी होतो पुन्हा गस्तवाला आणि देऊ या धोशा उडवून झाले ।

राजा—(एकीकडे नूपुरास) आपल्या महाराजाच्या आमदानींत असा अंधार चालायचा नाही । त्यांची कदर जरा ध्यानात घ्या ।

नूपुर—(एकीकडे राजास) महाराज गेले मसणांत । या स्मशानांतल्या अधारात आपला आधार सहज झांकून जाईल तुम्हाला वाटत असेल त्यांचा वाऊ मला महाराजांची मुळीच दरकार वाटत नाही । एकदां तर बोलवोल म्हणत महाराजांना मी असें खडुघात घातले होतें म्हणता । उगीच महाराजांच्या ऐकीव गोष्टी नका सांगू मला ।

राजा—(एकीकडे नूपुरास) जरा कृपा करून तुमचें तोंड बंद ठेवा आतां !

कालिंदी—आता उगीच वेळ वाढवून काय उपयोग ? बाळा केतना, चल, हो तयार आतां । तुमचाआमचा ऋणानुबध सरता झाला । कुठें आहेस तू ?

(प्रेत उचलते) अहाहा, “ बाळ धरणीवरी लोळे । चाचरे केश रक्तानें भरले ॥ ” (त्याचें चुबन घेते) “ धरी पोटाशी चुबन दे त्याला । वदनचंद्र

घुळीनें भरला । गिरि पाहे तो गदेचा टोला । (स्फुदत) गर्हिवर देवाला आला ॥ ’ देवा । सुभद्रामाईच्या अभिमन्यूला पाहून तुम्हांला गर्हिवर

आला, आणि मज अभागिनीच्या अनाथ बाळाला पाहून मात्र तुम्हाला कांहीच का वाटत नाही ? देवा, असा पक्षपात तुमच्या ठायी कां वरें

असावा ? रणांगणीं पडलेल्या अभिमन्युबाळानें कृष्णनामाचा मजुळ पाठ

चालविला होता आणि माझे बाळ तुमचें नांव घेत नाही म्हणून का त्याच्या-
वर इतका राग ? पण सर्वसाक्षी देवा, माझ्या राजसाला कांहींतरी कळतें
आहे का ? अभिमन्युकुमार सोळा वर्षांचे होते आणि माझे बाळ सोळा
महिन्याचेंसुद्धा नाही ! स्तनपान करायलासुद्धा त्याला अजून शिकवावें
लागतें ! देवा, क्षमा करा, पण तुम्ही निष्ठुर आहा, निर्दय आहा, अगदीं
माझ्या पतिराजासारखे निर्दय, निष्ठुर-अगबाई, काय हें बोलतें मी ? त्यांची
निंदा आणि देवाची निंदा ! देवानारायणा, क्षमा कर, क्षमा कर. दुःखानें
भावावलेल्या या वेड्या पोरीला क्षमा कर ! तुझ्याकडे तरी काय दोष ?
माझे भोक्तृत्व असेल तें भोगल्याखेरीज सुटका नाही ! पूर्वजन्मीची पापें या
जन्मी दुःखाच्या रूपानें छळल्याखेरीज कशी राहतील ? ऊठ कार्लिदी,
ऊठ ! हे कठीण काम कसेंतरी आटोपलेच पाहिजे !

[हमारे नभी आज०]

अभागी जिवा शोक आता पुरे हा ॥६६०॥ नशिबीं आलें ।

त्यापरि झालें । मन का वृथा हें मनाशीं झुरे ॥ १ ॥

रडणें हसणें । एकच जाणे । नातें न आतां जगाशीं उरे ॥ २ ॥

बाळा केतना, यापुढें या मातीच्या पाळण्यांतच तुला निजावें लागणार ।
नको, आता अखेरच्या वेळीं असा रागावून पाहूं नकोस । मी आनदानें का
तुला माझ्या हातानें या खाचेंत लोटीत आहे ? हे वनदेवीनो, हे गगन-
देवतानो, तुमच्या फुलाच्या आणि तान्याच्या डोळ्यांनीं तुम्ही सर्वकांही
पाहात आहा, -तुम्ही साक्षी आहात, कीं माझ्या पतिदेवतेच्या उद्धारासाठीच
मी हें अघोर कर्म करीत आहे । आई, आकाशातून माझ्याकडे पाहून
रागावू नकोस । तुझ्याकडून शिकलेला मायममतेचा घडा मी विसरलें नाही,
पण पतिव्रतेच्या निर्दयपणानें मातृप्रेमाला असें खाईत लोटावें लागत आहे
त्याला मी तरी काय करू ? बाळा केतना, माझ्या मातृप्रेमाबद्दल तुला सशय
घेत असेल, तर देवाच्या घरी जाऊन तुझ्या वडिलांना सद्बुद्धि देण्यासाठीं
त्याच्या पायाजवळ आळा घेऊन बस आणि मग पुन्हा या अभागिनीच्या
उदरीं जन्म घे म्हणजे माझे प्रेम किती अखड आहे याची तुला साक्ष पटवून
देईन । पण हो, स्वर्गांतल्या अमृतस्नानानें ही गालबोटाची खूण मात्र घेऊन
टाकू नकोस ह । (त्याच्या गालावर डोळ्यांतल्या काजळाचें गालबोट
ओढते) असा या खुणेसकट माझ्या पोटी ये म्हणजे तुझ्या पुढच्या

अवताराची मला ओळख पटेल । पण तुझ्या जन्मदात्यांची सेवा तुझ्या हातून होईपर्यंत मात्र या खाचेत असाच पडून रहा ' (त्याला खाचेत ठेवते) तुझे पुनर्दर्शन होईपर्यंत, माझ्या हृदयाच्या पायघड्या पसरून त्यावर वळविलेल्या तुझ्या देवपावलाची मी अष्टौप्रहर मानसपूजा करीत राहीन झाले, आतां हा दगड घ्यावा आणखी—(खाचेत दगड टाकणार तोंच मोठ्याने ओरडून दगड खाली टाकते) अगबाई, काय करितें हे मी ? माझ्या केतताच्या कोमल देहावर हा कठीण धोंडा टाकून—! देवारे देवा काय हा प्रसंग आणिलास माझ्यावर ? प्रत्यक्ष आईच्या हातांनी बाळाच्या देहावर दगड टाकायचा ।

नूपुर—(एकीकडे राजास) अहो महाराज, आता तरी होणार का पुढें ? मूल मेल्यावद्दलचा दाखला मागण्यापासून सुरुवात करू म्हणजे झाले ।

राजा—(नूपुरास एकीकडे) आणि मेलेले मूल पुढें आहे तें ?

नूपुर—(एकीकडे राजास) तुम्हाला चौकशीचे पाचपेंच कळत नाहीत । अहो, दाखला नसला म्हणजे नुसत्या मुडद्यावरूनच मनुष्य मेल्याची खात्री करून घेऊन भागत नाही । दफ्तरी दाखला हा पाहिजेच । चलता ना पुढे ? नाहीतर मी होतो पुढे एकटाच ।

राजा—(नूपुरास एकीकडे) माझ्या कमरेला तलवार आहे हे लक्षात आहे ना ?

नूपुर—(राजास एकीकडे) स्मशानवैराग्य मावळून आतां तुमच्यात स्मशानांतल्या एखाद्या समधाचा संचार झाल्यासारखा वाटतो । थांबा, हेहि वारे जाऊ द्या जरा

कार्लिदी—रजनि, आपले चिमुकले डोळे झाकून घे, नाहीतर भाजें हें अघोर-कर्म पाहून हे तुझे तेजस्वी डोळे भीतीने काळवडून काळेठिक्कर पडतील आणि मग या अमावास्येच्या काळोखात, स्वर्गाच्या मार्गावर माझ्या बाळाला वाट दाखविण्यासाठी एकहि अक्षयदीप रहाणार नाही । सांग, माते रजनि, जगाच्या आरंभापासून तू आपल्या सर्वसाक्षी डोळ्यांनी भूलोकावरचे सारे खेळ पहात आहेस, पण आईनें मुलाच्या अगावर दगड टाकण्यासारख्या देखाव्याचा भयानक खेळ तू कधी पाहिला आहेस का ? सांगा, स्मशान-लतिकानो, तुम्ही या स्मशानात लक्षावधि हृदयभेदक प्रकार पाहिले असतील, पण माझ्या पुण्यप्रभावासारखा देखावा पूर्वी कधी पाहिला होता का ? पण

हे मी तुम्हाला काय विचारितें ? तुम्ही जितक्या नाजूक आहां तितक्याच धीराच्या आहा ! प्रत्यही कोमेजून पडलेल्या फुलाच्या—मरून पडलेल्या तुमच्या मुलांच्या नाजूक निर्माल्यप्रेतांवर, पिवळ्या पानांची समाधि बांधून आणि आपल्या अगाची सांबली करून केवळ ईश्वरी इच्छेखातर तुम्ही समाधानाचे सुगंधी श्वास पसरिते सुखानें आयुष्य कठितां । तुमच्या पुण्य-प्रभावापुढे माझी काय कथा । द्या, वनदेवीनो, तुमचें तें फुलाचें नाजूक धैर्य घटकाभर मला द्या । बाळा केतना, अखेरवेळ आली बरे ।

[सवसे रामभजन०]

निरोप द्यावा आतां । बाळा । टाकुनि जाते माता ॥१०॥

माझे भाझे म्हणुनि आजवर जें लेणें त्यालें ।

बाळ गुणाचें हाय कुणाचें आज परी तें झालें ॥ १ ॥

हे तारांनो, उचवळूं द्या करुणारसरगा ।

अखड वाहो नवतेजाच्या पुण्याईची गंगा ॥२॥

घटकेचा सत्तार सपला, लटका ठावठिकाणा ।

वनदेवीनो, पदरीं घ्या हा माझा राजसराणा ॥ ३ ॥

अनाथ दुबळा देह पडे हा, आई नाही त्याला ।

फुलत्या फुलवतीची घाबर मायापांखर घाला ॥ ४ ॥

भुतें जागता उठता दचकुनि हृदयींचा हा ठेवा ।

काळ्या रातीं जित्या फुलांचा खडा पहारा ठेवा ॥ ५ ॥

कळतें तुम्हां सारें काहीं, अहां फुलाच्या माता ।

लोभ असूं द्या इथून पुढतीं, वोलत नाही आतां ॥ ६ ॥

राजा—(एकीकडे नूपुरास) चला आता पुढें

कालिंदी—आला आता मला पुरता धीर । बाळा केतना, या दगडाची भीति मुळीसुद्धा धरू नकोस । हा जरी दगड असला तरी स्मशानांतला दगड आहे । आजवरच्या इथल्या करुणालापांनी याचे अंत करण फुलापेक्षाहि मृदु झालें असेल । आणि अजूनहि याच्यात कठीणपणा असलाच, तरी दररोज माझ्या अश्रूच्या अभिषेकाचें सिंचन करून या फुलालाहि फुलें आणीत आणि त्या फुलानी—माझ्या बाळाच्या जिवाभावाच्या फुलानी—परमेश्वराची पूजा करून त्याच्याकडून तुझ्या वडिलाचा पापापासून उद्धार करीन । बाळा केतना, ही आतां सावध । (दगड उचलून टाकणार तोंच राजा मागे)

येऊन हात धरितो)

कार्लिदी-कोण माझा हात धरीत आहे ? माझ्या पवित्र धाडसाच्या आड येऊ नका, कोण आहे तें-ईश्वर ?

राजा-नाही ईश्वराचा पृथ्वीवरचा प्रतिनिधि । बाई, माझ्याकडे नीट पहा, मी या शहरचा राजा तुझ्या साहाय्यासाठी आलों आहे । ऊठ

कार्लिदी-(स्वगत) अगबाई, खरेंच महाराजच हे ।

राजा-बाई, भिऊ नकोस । तुझे नाव काय ?

कार्लिदी-माझे नाव कार्लिदी, मी-

राजा-मुली, लाजू नकोस, प्रसगाला तोंड हें दिलेंच पाहिजे । काय तुझ्या नवऱ्याचें नाव ?

कार्लिदी-वृदावन

राजा-काय, वृदावनाची कार्लिदी तू ? मग तुझ्यावर हें सकट कसें आलें ?

कार्लिदी-ते सागायला फार वेळ लागेल पण महाराज, माझ्या या सकटात मला सहाय्य करण्यापेक्षा, माझ्यावरच्या दुसऱ्या मोठ्या सकटाचें निवारण करा ।

राजा-दुसरें कोणतें सकट ?

कार्लिदी-माझे पति एका पतिव्रतेचा-वसुधरेचा, मडलेश्वरांच्या वसुधरेचा छळ करीत आहेत, म्हणून महाराजांनी आधी तिची सुटका, आणि माझ्या पतीची पापापासून सुटका केली तर माझ्यावर अगणित उपकार होतील.

राजा-चल, आताच्या आतां माझ्याबरोबर चल वाटेनें मला आपली सर्व हकीकत साग अहो, तुमचें नाव काय ?

नूपुर-माझे नांव नूपुर ! महाराज, माझा अपराध इतका मोठा आहे, की मला या खड्ड्यांतच जिवत गाडला तरी-

राजा-तें राहू द्या । नूपुर, हे मूल घेऊन चौकीवर चला आणि पुढें मी सांगतो त्याप्रमाणे व्यवस्था करा । कार्लिदी, चल ।

[सर्व जातात]

प्रवेश तिसरा

[ककण प्रवेश करितो]

ककण-(स्वगत) त्या हरामखोर नूपुराला किकिणीबरोबर हिडताना एवढ्यात पाहिले तर खरें । आतां इथेच दबा धरून बसावें आणि गनीम आला की धालावा छाप। तसेंच किकिणीच्या मर्जीची जिकीर करण्यात आता काही

हंशील नाही आज तिला धरावे तलवारीच्या धारेवर । ही मनधरणी बस झाली इतकी तकलीफ घेतली असती तर राजाची राणीसुद्धां घरी चालत आली असती. आलाच तो बदमाश । [नूपुर व किकिणी येतात]

नूपुर-किकिणी, काय सांगू, आज मला कळलेल्या गोष्टी तुला जर रसाळपणाने सागत बसलों तर आपला सारा जन्म सुखात जाईल.

ककण-(मागाहून येऊन) एवढ्या रात्री तिला कोठे घेऊन चाललास रे ?

नूपुर-(तिरस्काराने) महाराजांनी हिला आपल्यापर्यंत घेऊन यायला मला सांगितलेले आहे आतां मला राजाज्ञेचा आधार आहे

ककण-आतां राजाज्ञा राहिल वाजूला आणि देवाज्ञा मात्र होईल तुला ।

राहू दे तिला इथे मी घेऊन येईन तिला महाराजाकडे किकिणी, थांब तू

ह नूपुर, आपल्या वाटेला लाग ! पण थांब, हा हार कशाला आणला

होतास ? आण इकडे तो हार ! तुझ्या हाराने किकिणीशीं लग्न लावतो

शत्रूच्या लुटीवरच गुजारा करणें हा खरा लष्करी पेशा आहे

नूपुर-असा आडदाडपणा प्रेमशास्त्राला समत नाही

ककण-चल जा ! तुझे प्रेमशास्त्र आतां कत्तल झालें । चल, नीघ इथून

आधीं [नूपुर जातो]

किकिणी-ककण, हें काय माडिले आहे तुम्ही ?

ककण-ह, जो लष्करी कायदा नूपुराला, तोच तुलापण ! आता युद्धकाडाला

सुखात झाली आहे हा बघ हार आणि ही बघ तरवार ! हा माझ्या

गळघात घाल, नाहीतर ही तरवार तुझ्या गळघात पडेल ।

किकिणी-आणि माझे प्रेम जर तुमच्यावर नसेल तर ?

ककण-आता मला प्रेम नको आहे, तू पाहिजे आहेस । हें बघ, प्रेम करायला

लावतो (तरवार उगारून) प्रेम करतेस की उडवू गर्दन ? आहे की

नाही प्रेम ?

किकिणी-ककण, किती सरळ स्वभाव तुमचा ! तुम्हाला छळले त्याची क्षमा

करा माझे तुमच्यावर पहिल्यापासून प्रेम आहे । आणा तो हार. कालिदी-

वाईच्या वागण्याची शपथ घेऊन हा हार तुमच्या गळघात घालितें.

[त्याच्या गळघात हार घालते]

ककण-कालिकामाताकी जय !

किकिणी-(स्वगत) आता शेवटी गहिवरून क्षमा मागावी झालें (उघड)

कवण, प्राणनाथ, भला क्षमा करा.

[भले आये कुवर तोरे०]

घडे नाथा प्रमाद जरी आता क्षमाच तरी हो त्या । सुरे देह म्हणुनियां ।

नुरे धीरच हृदया । हा जीव शरण चरणिया ।

भ्रमुनियां । दमुनियां । भ्रमुनियां ॥ धृ० ॥

हा सतत असो प्रेमभर असा । शुभ आनदलाभ तसा हा ।

दासी सदाची करी याचना । प्राण पहा वाही ।

अचल करुनि मति पादि सद्या । तरि द्या । करुनियां ॥ १ ॥

[जातात]

प्रवेश चवथा

[स्थळ भूपालाचे शृंगारमंदिर. वसुधरा उभी आहे वृदावन प्रवेश करितो]

वृदावन— (स्वगत) या वेळीला राक्षसवेळा असें म्हणतात । अजूनपर्यंत आली नसेल तर निदान आज तरी मी या रात्रीच्या नावाला सार्थकता आणणार ।

वसुधरा— (स्वगत) देवाधिदेवा, आता माझी लाज-माझी तरी कसची, देवा, तुझी लाज तुलाच । या वेळी माझ्या हाकेला जागला नाहीस, तर अनाथनाथा, तुझ्या ब्रीदाला बोल लागून तुझ्या कपाळी कायमचा कलक राहिल । नारायणा, द्रौपदीसाठी जसे धावत आलां तसेच यावेळी माझ्यासाठी धावत या । तुझ्या नांवाच्या तारणावरच या वेळी माझ्या पतीचे प्राण राखण्यासाठी मी या सकटात येऊन पडले आहे

वृदावन—वसुधरे, या राक्षसवेळीं दिव्य तेजालासुद्धां राक्षसी रग चडून बाहेर काळोखाचें ब्रह्मांड पसरलें आहे ! अतरिक्षाच्या उदरांत चहूकडे काळोखाच्या काळयानिळ्या राई माजून त्याच्यावर धुरक्या ढगाची पालवी पसरल्यामुळें विश्ववनाच्या माथ्यावरची तारापुष्पे, पृथ्वीतलावरच्या प्रवाश्याच्या नजरेच्या टापूबाहेर गेली आहेत । तुझ्या अधोर दिव्यव्रताचें हें उद्यारन उरकून घेण्याला अमावास्येच्या मध्यरात्रीसारखी पर्वणी पाहिजेच होती नाही ?

वसुधरा—वृदावन, अजून तुमचा अधोर निश्चय कायम आहे का ? मला मोठी आशा होती, की इतका वेळ तुम्ही आलां नाही तेव्हा भर उलटून रात्र निवळत चालल्यामुळें तुमचें मनहि निवळले असेल ।

वृदावन—वसु, बाहेर पडलेल्या अधकाराची तुला कल्पना असती तर ही

वेडगळ कल्पना तुला आठवलीच नसती. वरून मेघाच्या पावलांखालीं दडपून गेल्यामुळे आज रात्रीच्या काळोखाचा गोठून काळा खडक होण्याइतकी न्याची अतराळात दाटणी झाली आहे अशा काळोखावर सारखी नजर ठरवून माझ्या शरीराच्या अणुरेणुशी मी त्याची इतकी एकजीव मिळणी करून घेतली आहे, कीं इच्छेच्या एकाग्रतेनें तुझ्याकडे सारखा पाहू लागलों तर माझ्या डोळ्यांतून निघणाऱ्या काळ्या किरणानीं तुझे सुंदर शरीर काळवडून तुझ्या पतिव्रत्याचा नाश होण्यापूर्वीच तू काळीठिव्कर पडशील ! काळोखाचा रस मिळून अशी तामसी तपश्चर्या करिताना ताराच्या तेजोदर्शनानें माझ्या कृष्णसमाधीचा भग होऊ नये म्हणून मी एकदासुद्धा वर पाहिलें नाही ! पूर्वरात्रीच्या या अपूर्व तपोबळानें माझ्या निश्चयाला एकवृत्तीची बळकटी मिळाली आहे ! आतां माझ्या मनात बदल होण्याचें नावहि काढू नकोस ! पण वसुधरे, काल हेक्यानें आपल्या पोटच्या पोराचा बळी देऊन आज अखेरीस अशा रीतीनें इथे येणाऱ्या तुझ्या मनात मात्र बदल झाला आहे खरा नवऱ्याचा बळी देताना तुझा हेका लटपटला वाटतें ? वसुधरा-नाही, वृदावन, आज मी माझ्या ईश्वराचा बळी देण्याकरिता आले आहे !

वृदावन-मी नाही समजलो तुझ्या म्हणण्याचा अर्थ ?

वसुधरा-वृदावन, माझा परमेश्वरावर पूर्ण भरवसा आहे, त्याच्या सर्वसाक्षी शक्तीवर विश्वास ठेवूनच मी या घरात पाऊल टाकले आहे आज माझ्या साहाय्याला ईश्वर धांवून आला नाही तर माझ्या अतंकरणातल्या ईश्वरा-वहलच्या साऱ्या कल्पना जाळून पोळून टाकीन

वृदावन-एकूण आज तू ईश्वराचा अंत पाहणार तर ?

वसुधरा-असेंच का म्हणाना ! वृदावन, परमेश्वर पतिव्रताचा पाठीराखा असतो हेच आजपर्यंत सारे पुण्यपुरुष सांगत आले आहेत ! गतकालच्या महापतिव्रतांना याच सत्याचा अनुभव येत गेला आहे ! पुण्यश्लोकांची वागीश्वरी खोटी व्हायला आणि पतिव्रतांची पुण्याई पोरखेळात जमा व्हायला आजच पृथ्वीनें काहीं पापाने पाय धुतले नाहीत ! पतिरूपाने पूजलेला परमेश्वर पतिव्रताचा पाठीराखा असतो माझ्या पतिपूजेत-परमेश्वरपूजेत या क्षणापर्यंत कायेनें, वाचेनें, मनानें, बेसावध स्वप्नांतल्या तरळत्या हालचालीनें सुद्धां मी रेवामात्र अंतर पडू दिलें नाही ! कृतकर्माचा उच्चार करू

नये म्हणतात-पण वृदावन, हविर्भाग अर्पण करिताना मोठमोठ्या सयमी महात्म्याच्या डोळ्यातून, होमधूमामुळे तरी पाणी येतं, पण माझ्या पूजा-यज्ञांत, माझ्या परमपुरुषाच्या नावानं, प्रत्यक्ष पोटच्या गोळ्याची आहुति देतांना मी तेहि येऊ दिलें नाही । मग या वेळी मला अतर देण्याचा परमेश्वराला तरी काय अधिकार ? परमेश्वर झाला म्हणून त्याला तरी बघनं आहेतच ना ? कर्मसूत्राने आम्हा मनुष्यांना बाधणारा परमेश्वर स्वतःहि भावभक्तीच्या बघनानी जखडलेला असतो । अजस्रदेही हत्तीला रतून बसायला कोंवळ्या कमलनालाची तरी जरूर असते, पण विश्वस्वरूप विराट्-पुरुष भक्तांच्या आशातूच्या नुसत्या अदृश्य सूत्राच्या जाळ्यातच सांपडलेला असतो (भूपालाच्या तसविरीकडे बोट दाखवून) वृदावन, ही पहा माझ्या पतीची प्रतिमा । पतीला परमेश्वराची प्रतिमा समजून मी आजपर्यंत दररोज भक्तिभावानं या प्रतिमेला असा हार घालीत आले, आज परमेश्वराने मला ऐन सकटात साहाय्य केले नाही तर पृथ्वीवरचे परमेश्वराचे प्रभुत्व संपून तिच्यावर कलिपुरुषाची सत्ता सुरु झाली असें समजेन. तुम्हाला कलिपुरुषाची प्रतिमा कल्पून या हारानं तुमची पूजा करीन, आणि साऱ्या स्त्रीसृष्टीत पापाची ग्वाही फिरवून अट्टाहासानं ओरडून सागेन, की जगात ईश्वराचे अस्तित्व नाही आणि पातिव्रत्य ही चुकलेल्या मूर्खांची बाष्कळ बडबड आहे ! वृदावन, करा पाहूं आपली मान पुढे ।

वृदावन-(स्वगत) अटीला पेटलेल्या शत्रूने अगदीं तलवारीवर ठेवण्यासाठी मान पुढें करायला इतक्या निकराने सांगितले असते तर मी खात्रीनं माघार घेतली नसती । पण या एका अबलेने हार घालण्यासाठी मान पुढें करायला सांगितली असतां माझ्याकडून अगदी नकळत, आणि क्षणमात्राचाच का होईना, पण विलंब का बरें व्हावा ? हिच्या विस्तीर्ण ललाटप्रदेशाकडे निश्चयाच्या करारी नजरेकडे, आत्मविश्वासाच्या वेमुरवत चेहऱ्याकडे आणि वैभवशाली वाणीकडे लक्ष जाताच हिच्या बोलण्यात तथ्य नसलं तरी निदान तें एकावेसें वाटण्याची इच्छा व्हावी हा मोठा चमत्कार आहे । (उघड) वसुधरे, तुझ्यासारख्या एका वाटेल त्या स्त्रीसाठीं अभावास्येच्या अशा काळोखातून अतराळ ओलाडून इथे घायला परमेश्वर खरोखरीच त्याच्या भोळ्या भाविक भक्तापेक्षाहि वेडा असला पाहिजे । तुम्हा बायकाच्या किमतीला कांही मिति आहेच ना ?

वसुधरा-वृदावन, बायकाची किंमत तुम्ही काय समजतां ?

वृदावन-पुरुषाच्या सुखासाठीं पसरलेल्या जगाच्या बाजारांतल्या, पैशापासरीं विकल्या जिनसेपेक्षां मी स्त्रीचें महत्त्व जास्त समजत नाहीं !

वसुधरा-नाही, वृदावन, नाही, मातृरूपानें तुम्हाला जन्म देणाऱ्या, पत्नी-रूपानें तुमची जन्माची सोदतीण होणाऱ्या, कन्यारूपानें तुमच्या उदरीं जन्म घेणाऱ्या-तुमच्या आयुष्यांतल्या तीन्ही अवस्थात तुम्हांला कोंवळ्या प्रेमाची साक्ष पटवून पुत्र, पति आणि पिता या चढत्या पदवीना नेणाऱ्या स्त्रीजतीची किंमत इतकी कमी समजू नका ! विश्वातल्या प्रेमाच्या, मागल्याच्या, कोमलतेच्या, सौंदर्याच्या आणि पावित्र्याच्या सारभूत सर्वस्वाची स्त्री ही एकरूप विजयपताका आहे ! स्त्रीच्या प्रभावाची साक्ष जगातली प्रत्येक गोष्ट देईल ! स्त्रीच्या एका दृष्टिपाताबरोबर वैराण वाळवटावर रमणीय उद्यानाची वसति झाली आहे. स्त्रीच्या नांवाच्या जाधारानें नद्यांच्या खळ-खळाटाला वेदघोषाची पवित्रता आली आहे ! स्त्रीनें तेजाला कोमलतेची खळाटाला वेदघोषाची पवित्रता आली आहे ! स्त्रीनें तेजाला कोमलतेची जोड दिली आहे आणि स्त्रीनेंच सत्यावर सौंदर्याचा राज चढविला आहे । स्त्रीहृदयात उच्चवळणाऱ्या प्रीतीच्या पुराबरोबरच महाकवींच्या प्रतिभेचे प्रवाह वाहिले आहेत आणि स्त्रीसौंदर्याच्या रंगच्छटा नुसत्या छायारूपानें

आहेत ! सुंदर इमारतीच्या गाभान्यांत स्त्रियांच्याच देवतामूर्ति बसल्या आहेत आणि तलवारींच्या धारेवर जीवांचा नाच करणाऱ्या महावीराच्या शस्त्रांना स्त्रियांच्याच डोळ्यात खेळणारें पाणी दिलेलें असतें ! स्त्रियांसाठी पर्वत समुद्राच्या पाठीवर नाचले आहेत, साक्षात् परमेश्वरानें स्त्रियांसाठी स्त्रीरूप घेतलें आहे ! वृदावन, पुरुषांच्या आणि परमेश्वराच्या-भक्तभगवताच्या उच्चतम भावनांचा स्त्रीच्या ठायीं प्रीतिसंगम झालेला आहे ! पुरुषांच्या परमपावित्र्याची सीमा साधुत्वाच्या भक्तीत होते ! निष्कामबुद्धीनें भगवताची भक्ति करणाऱ्या सत्पुषांना पुरुषकोटीत परमोच्च पदवीवर वसवितात, आणि असे साधु तुम्हां पुरुषांत, लाखांत एकसुद्धां सांपडत नाहीत-

पण आत्मयशांत जाऊन त्याच्या इच्छेखातर निव्वजि सेवा करणाऱ्या साध्वी आम्हां बायकांत धरोघरीं आढळून येतील ! त्याचप्रमाणें, प्राणिमात्रावर परमेश्वर जें सहज प्रेम करून त्याची जोपासना करितो त्या त्या निष्काम अपत्यस्नेहाची-ईश्वरी

प्रेमाची-मुलाचे सगोपन करणारी माता भूलोकावर साक्ष पटविते ! याप्रमाणे एका स्त्रीदेहांत पुरुष आणि परमेश्वर आपापल्या उत्कट गुणाच्या एकरूपाने वास करितात ! आपल्या करामतीचा कळस म्हणून म्हटलेल्या पुरुषाच्या सगोपनाची विश्वासाची जबाबदारी सभाळण्यासाठी ईश्वराने स्त्री निर्माण केली आहे ! पुरुषाची परपरा चालविण्यासाठी ईश्वराने हा स्त्रीमय प्रेमळ अवतार घेतला आहे ! पुरुष परमेश्वराची कीर्ति आहे पण स्त्री परमेश्वराची मूर्ति आहे ! आणि म्हणूनच, वृदावन, मनुष्यापेक्षा अधिक कौतुकाची नवीन सृष्टि निर्माण करण्याच्या कल्पनेत समाधिस्थ झाला असला तरीहि पतिव्रतेची हांक ऐकतांच परमेश्वराला धावून यावे लागेल ! वृदावन, पहा माझ्या म्हणण्याचा प्रत्यय ! हा पहा माझ्या हातांतला हार ! करा पाहू आपली मान पुढे !

वृदावन-(स्वगत) शाबास, वसुधरे, तुझ्या वडिलानी तुला पुरुषाप्रमाणे प्रगल्भ विद्या शिकविली तिचे तू सार्थक केलेस ! या वेळी हिच्या मूर्तीत विरोधी गुणांचे अगदी एकजीव मिश्रण झालेले आहे ! फुलाच्या नाजूकपणा-भोंवती हिमालयाची गभीरता पहावयाची असेल, त्याने या वेळी हिच्या देहाकडे पहावे ! हिच्या वाणीतून सतारीच्या सुरेल गोडीवर रणवाद्याची भीषणता ऐकू येत आहे ! डोळ्यांतल्या पाण्यावर तरंगणाऱ्या निश्चयी तेजामुळे, तलावाच्या पाणभुईवर अग्निरसाचा तवण पसरल्यासारखा वाटत आहे ! कार्लिदी, अशी जिवंत वाग्देवी जर तुझ्या जिभेवर नाचत असती तर तू या वृदावनालाहि आपल्याभोंवती नाचावयाला लावले असतेस ! पण या विचाराने माझ्या निश्चयाला थरकांप सुटून तोहि नाचावयाच्या बेतात येऊ पहात आहे ! वृदावन, केवळ एका बोलभाड वायकोच्या वडवडण्याने जर तुझे हृदय खळबळ लागले तर-(हसून) तर नकोच, अशक्य गोष्ट मला तरी कुठून समजणार ? (प्रगट) वसुधरे, स्त्रियांच्या पक्षपाती कानांना या तुझ्या शब्दांन श्रुतीचे सर्वस्व ऐकल्यासारखे वाटले असते, पण वस्तुमात्राचा केवळ स्वाथेतत्त्वाच्या कमाटान विचार करणाऱ्या माझ्या मनाला एखादी जोरकस शब्दांची धोडदौड झाल्याचा मात्र भास झाला ! वायकावडलच्या या तुझ्या बेफाम बरवडण्याने माझ्या मनावर छाप बसविण्याची तुझी कल्पना असेल तर ती मात्र या सब कल्पनांपेक्षा अद्भुतरम्य आहे खास ! वेडे वसुधरे, ईश्वर तुझ्या मदतीला यायचा असता तर काल तो तुझ्या दीना-

राचा अत असा आंधळ्या डोळ्यांनी का पाहात राहिला असता ?

वसुधरा—काल ईश्वर आंधळ्या डोळ्यांनी माझ्या दीनाराचा अत पाहात नव्हता पण अगदी जागत्या डोळ्यांनी माझ्या श्रद्धेचा अत पाहात असला पाहिजे ! वृदावन, श्रद्धेच्या कसोटीला उतरल्याखेरीज ईश्वर कधीच पावत नाही ! पातिव्रत्य ही आम्हा बायकाजवळ ईश्वरी अशाची ठेव आहे ! काल दीनाराच्या लोभानें हें वैकुंठीचे ठेवणें लाथाडलें असतें तर मात्र आज मी देवाच्या दयेला अपात्र ठरले असतें ! पण या घटकेपर्यंत माझ्या जिवा-भावाच्या सर्वस्वानें मी त्याचा विश्वास सभाळला ! यावेळी माझा सर्वस्वी निरुपाय झाला आहे आणि तो त्याला स्पष्ट दिसतहि आहे ! आतां आपली ठेव सभाळण्याची सारी लाज त्याची त्याला ! अशा असहाय स्थितीत एका अनाथ अबलेचा निष्ठुरपणानें अत पाहात बसला तर देवाच्या उज्ज्वल ब्रीदाला कायमचा कलक लागेल ! आणि मग देवा, तुझ्या पायांचा भरवसा कोण धरील ? सज्जन आपल्या पवित्र वाणीनें तुझ्या नावाचा उच्चारहि करणार नाहीत ! तुझ्या पाषाणमूर्तीची दृष्ट लागू नये म्हणून देवळावरून जाताना बायका आपल्या तान्हुल्यांना पदराखालीं झाकून घेतील ! श्रद्धेच्या माहेराचे गूळ तुटून भक्तीची सोयरीक सुटेल आणि सताचा ससार मोडेल !

वृदावन—वसुधरे, काय हा वेडपणा ! कोणता परमेश्वर ही तुझी दीन वाणी ऐकणार ? भाविकांनी आपल्या हृदयातून हाकलून हृदपार केलेला, देवळांत दडविलेला, दगडाखाली दडपलेला, देव का हें ऐकणार ? वेडे, अजून कोणी कधी पाहिला तरी आहे का तो देव कसा आणि कुठें आहे तो ?

वसुधरा—वृदावन, परमेश्वर कोणत्या रीतीनें आणि कोणत्या रूपानें माझी लाज राखील त्याची तुम्हांला कल्पनाहि होणार नाही !

वृदावन—असें काय ? मला न समजण्याजोग्या मार्गांनीं येणाऱ्या दैवी सहाय्याच्या नाटकी आशाना हृदयातून काढून टाक ! वसुधरे, आजच्या प्रसंगाची मी साऱ्या जन्मभर वाट पाहात होतो आणि सारा जन्म या प्रसंगाशी भिडण्याची तयारी करण्यातच मी घालविला आहे ! आकाशांत भिरभिरणाऱ्या घारीला नुसत्या तजरेच्या जरबनें माझ्या मनगटावर मनेप्रमाणें खिळून बसवण्यांत मी तरबेज झालों आहे ! एका क्षणांत आकाशापातळ एक करणारी विजली कडकडून कोसळताना, तिच्याकडे डोळ्यांचें पातें हलविल्यावाचून अगदी बांधलेल्या तजरेनें पाहाण्याचा मी अभ्यास केला आहे ! परस्पराच्या

अगाना विळखा चालून अधरामृतपानात गढलेल्या जहरी जोडीतून, ओढून काढलेल्या नागाचे चाबकाप्रमाणे फटकारे मारून खवळल्यामुळे फोफावणारी नागीण मुठीत धरून, तुझ्या हातांतल्या हाराप्रमाणे मनगटाभोंवतीं खेळविण्याचा मी चागला सराव केलेला आहे छाव्याचा मुडदा बगावर फेंकल्यामुळे जागी होऊन चवताळलेली वाघीण, हातानें पालथी पाडून पायानी जमीनदोस्त जखडून टाकण्यांत मी अगदी तयार झालों आहे ! माझा कर्मयोग-दुष्कर्मयोग इतका दाडगा आहे आणि त्याला आज रात्रीच्या काळ्या तपसामर्थ्याची जोड करून दिली आहे आणि म्हणून कपटाच्या जाळ्यात पकडून या घरात कोंडलेली ही अरुधतीची वाघीण-नवऱ्याच्या नाशाच्या मंत्रानें, अशी उभी डावून ठेवलेली ही इद्रावतीची नागीण-कितीहि ओरडली, कितीहि फोंफावली तरी तिच्यासमोर मी अगदीं बेदरकार उभा राहीन ! वसुधरे, गगनांत गिरक्या घेणाऱ्या तुझ्या कल्पनाशक्तीनें किंवा डोळ्यांत नाचणाऱ्या निश्चयाच्या निखाऱ्याने, फार झालें तर लपवून आणलेल्या एखाद्या हत्यारानें किंवा छपवून बसविलेल्या एखाद्या मारेकऱ्यानें जर तुझ्या मदतीसाठीं ईश्वराचें सोंग घेण्याचा प्रयत्न केला तर हा वृदावन एका क्षणात त्या नटव्या ईश्वराला नश्वर करून टाकील ! साग पाहू, यापैकीं तुझ्या दगलवाज देवाचे रूप कोणतें आहे तें ?

वसुंधरा-तुमच्या या सान्या अघोर अभ्यासाचा या वेळीं काहीच उपयोग होण्यासारखा नाही ! माझ्यांत नागिणीचें विषहि नाही किंवा वाघिणीची क्रूरताहि नाही कोमलतेच्या चादण्यांसमोर क्रूरपणाचा काळोख क्षणमात्रात विरून जातो ! वृदावन, मी कल्पनेनें सुद्धां तुमचें अनिष्टचिंतन केलें नाही ! आणि केलें तर अशा हिंसक हाकेला परमेश्वर जागणारहि नाही ! पवित्र, निर्मल आणि निर्दोष कल्पनालाच परमेश्वराच्या पायाजवळ चिरजीव सृष्टीचे स्वरूप मिळतें ! परहिताला न दुखविणाऱ्या आपल्या हितबुद्धीलाच ईश्वराच्या आशीर्वादाचे बळ मिळतें ! वृदावन, तुमच्या जीवाला अपाय करून आपलें रक्षण करण्याची कल्पना माझ्या मनाला कधींच शिवली नाही ! माझी सारी शक्ति म्हणजे माझा निर्बलता ! माझें खरें साहाय्य करणारी माझी केवळ निःसहाय स्थिति ! स्त्रियांच्या दुबळेपणातच त्याचें खरेंखुरें बळ असतें ! दुबळ्या, अनाथ, निःसहाय स्त्रीला सकटांत पडलेली पाहून, पुरुषांच्या अग्री दिव्य पुरुषार्थाची प्रेरणा होते आणि तिच्या

साहाय्यासाठी साक्षात् ईश्वर अवतार घेतो !

वृदावन-कोणत्या रूपाने ईश्वर इथे येणार ? या वाड्याभोंवती असा नेटाचा बंदोबस्त केला आहे, की तुझ्या ईश्वराला वाऱ्यावर वाहून घेण्याचीसुद्धां सवड सापडणार नाही !

वसुधरा-बाहेरचा ईश्वर कशाला यायला पाहिजे ? ईश्वर सर्व ठिकाणी आहे

वृदावन-इथल्या प्रत्येक वस्तूवर मी माझ्या विचाराची इतकी एकजीवाची छाप बसविली आहे, की कुऱ्याच्या विधाने अग भणभणले म्हणजे मनुष्य कुऱ्याप्रमाणे भुक्तो किंवा सर्पाच्या बिषाच्या लहरी अगात भिनल्यावर सर्पाप्रमाणे फूत्कार टाकितो त्याप्रमाणे इथल्या प्रत्येक वस्तूतून वृदावनाचेच विचार बाहेर पडतील ! रागाने या फरसबंदीच्या फत्तरावर पाय आपटून पहा-तुला वृदावनाच्या हृदयाची साक्ष पटेल ! या धमधमणाच्या दीप-ज्योतीकडे नजर टाक-तुला वृदावनाच्या नजरेतला अगार दिसून येईल ! हलवून पहा हा लोखंडी जजीर-तो वृदावनाची भाषा बोलायला लागेल ! चल, मार लाथ या खाबावर ! नारसिंहाच्या रूपाने त्यांतून ईश्वर बाहेर आला तर नजरेच्या एकाच फेंकीने दबवून त्याला माझ्या पायावर कुऱ्या-सारखे लोळायला लावीन ! वसुधरे, माझ्या शक्तीची तुला कल्पना नाही ! अशी बावरल्यासारखी इकडे तिकडे का पहातेस ? वसुधरे, सांग कोणत्या वस्तूतून ईश्वर तुझ्या साहाय्याला येणार आहे तो ? ज्या वस्तूचे नाव घेशील ती वस्तु तुझ्यादेखत पायाखाली तुडवून टाकतो ! सांग, कोणता ईश्वर इथे येणार ?

वसुधरा-कोणता ईश्वर ? वृदावन, तुमच्या हृदयांतला ईश्वर !

वृदावन-(दचकून-स्वगत) हा हृदया, असें चरकू नकोस ! वृदावनाच्या हृदया, भीतीनें असें दचकून कापू नकोस ! पण मला ही भीति तरी कसली वाटली ?

ईश्वराची-वसुधरेच्या ईश्वराची-वृदावनाच्या हृदयातल्या ईश्वराची-माझ्याहि हृदयांत ईश्वर आहेच का ? हृदयात डोकावून पाहण्यासाठी आत वळाल्याचा डोळ्यांना धीरच होत नाही ! पण न होऊ दे-वृदावन नुसत्या शब्दानी गांगरला असें कधीहि होणार नाही (उघड) माझ्या हृदयातला ईश्वर ? वसुधरे, वृदावनाच्या हृदयात वृदावनाखेरीज कांहीच नाही ! या देहाच्या प्रत्येक रोमात, रक्ताच्या प्रत्येक लहरीत, श्वासाच्या प्रत्येक कपनात एक

वृदावन, वृदावन आणि वृदावनच भरून उरला आहे ।

वसुंधरा—आणि त्या वृदावनानाच मी ईश्वर म्हणते. वृदावन, तुमची सारी शक्ति, सारी निर्दयता, या दुबळ्या, अनाथ पण सात्त्विक वसुंधरेपुढे, या वेळी तिचा छळ करण्यासाठी एक क्षणभरहि उभी राहणार नाही । उलट तिचे रक्षणच करील ते पहा, तुमचे हात जागच्या जागी चळवळत आहेत. काय करावे आणि काय नाही याचा ते जणू काय विचारच करीत आहेत. माझ्या अगाला शिवण्याची त्यांना अग्निस्पर्शासारखी भीति वाटून त्यांच्यातून घामाच्या धारा वाहतील, पण माझ्या शीलरक्षणासाठी मात्र ते आप-खुषीने काळाच्या दाढेतहि उडी टाकतील ।

वृदावन—(स्वगत) पुरुषाचा पराक्रम अबलाच्या रक्षणासाठी असतो, हे काचिदीचे शब्द माझ्या कानाभोंवती नाचायला लागले आहेत, पतिव्रताच्या प्रभावामुळे पुरुषार्थाचा परमेश्वर जागा होतो, या भूपालाच्या शब्दानी भोवताली सारखा सारखा गोंधळ मांडिला आहे । नाही, मी ते शब्द ऐकणार नाही—(कानावर हात ठेवितो) अजून तेच शब्द । हृदयातसुद्धा त्या शब्दांनी सारखे थैमान माडले आहे । त्याच्या मिश्र कोलाहलातून “ वृदावन, वसुंधरेचे रक्षण कर, वृदावन, वसुंधरेचे रक्षण कर ” असा आक्रोश निघत आहे । हा आक्रोश कोणाचा ? त्या त्या वेळी मनातल्या मनात मारून टाकिलेल्या त्या शब्दाची भुते आज जागी झाली आहेत, की वृदावनाच्या हृदयातला ईश्वरच जागा—नाहीं । कानावर हात ठेवून उपयोगी नाही । माझ्या मनाची चलबिचल माझ्या शरीराच्या अनिश्चित हालचालीमुळे वसुंधरेच्या लक्षांत येईल (उबड) नाही, वसुंधरे, या हाताचा भरवसा धरू नकोस । हा पहा वृदावनाचा इमानी हात । त्याच्या जीविताची ही शीर तोडलीस तर आजच्या करणीसाठी उत्साहाने उकळणाऱ्या त्यांतल्या रक्ताचा रंगसुद्धा माझ्या विचाराप्रमाणेच काळाकुट्ट आहे असें तुला दिसेल ।

वसुंधरा—मुळीच नाही ! माझ्या निर्मल आणि करुण दृष्टीशी त्याची दृष्टि मिळतांच आपल्या अधोरपणामुळे ओशाळून त्या काळ्या रक्तावर तावडतोव लज्जेची लाली चढेल ! आतां विलव करू नका वृदावन, तुम्हाला दोनदां सांगितले—तुम्हाला आजविण्यासाठी—तुमच्या दिव्य पुरुषार्थाला आपली ओळख पटवून देण्यासाठी—तुमच्या पराक्रमशक्तीला तिची खरी योग्यता कळविण्यासाठी—तुमच्या हृदयांतल्या परमेश्वराला हाक मारण्या-

साठी-पुन्हा तिसऱ्यादा सांगतें, माझ्या हातातला हार तुम्ही मान पुढें कर-
ण्याची वाट पहात आहे चला, वृदावन, पतिव्रतेच्या पावित्र्याचा हार
स्वीकारण्यासाठीं आपली मान पुढे दाकवा ! पराक्रमी नरसिंहा, या नि स-
हाय, अनाथ निर्बल हरिणीच्या कोमल हृदयाच्या चिधड्या करून आपल्या
पुरुषार्थाला सार्थकी लावा ! उठा बधुराज, पापवासनेनें आपल्या भगिनीचा
हात धरा ! चला, वृदावनस्वरूपी परमेश्वरा, आपल्या सैतानी पावला-
खाली माझ्या सात्त्विक पुण्याईला तुडवून टाका !

वृदावन-(स्वगत) वीरावतीच्या रणसंग्रामात, उभयपक्षाचे वीर वीराच्या
भरानें एकमेकांना आलिंगने देत असताना, हाताच्या अतरावर नाचणाऱ्या
तलवारीच्या आणि भाल्यांच्या टोंकांपुढें छाती करितांना मी मार्गेपुढे पाहिलें
नाहीं, पण वसुधरेचा प्रत्येक शब्द आदळतांच हे हृदय हबकून मार्गे हटत
आहे ! यापुढे एक शब्दसुद्धा वोलू नकोस म्हणून सांगण्याचा मी विचार
करीत आहे, पण माझ्याच तोंडांतून एक शब्दहि निघेनासा झाला आहे !
माझ्या मनाचा साऱ्या शरीरावरचाच तावा पार उडून गेला आहे !

वसुधरा-वृदावन, इतका वेळ तुमच्या हातून क्रिया होत नव्हती, आतां
तुमची वाणीसुद्धां बद झाली ! या हारातली कळीन् कळी आता पुरी उम-
लली आहे ! पहा, तुमचें तोंड मिटलेलें पाहून हे वनस्पतीचे तेजस्वी
डोळेसुद्धां हसून तुमचा उपहास करू लागले आहेत ! तुमच्या त्या बाधलेल्या
नजरेनें त्याच्याकडे एकदां पहा तरी !

वृदावन-त्याचा पूर्ण विकास झाला आहे ना ? आता माझ्या स्पर्शानें त्यांना
कोमेजवून, करपवून टाकायला कांहीं हरकत नाही ! वसुधरे, मी तर
त्याच्याकडे पाहीनच, पण तुझ्या नवऱ्यालासुद्धां या प्रसंगीं येथें उभा करून
हा देखावा दाखविण्याचा माझा विचार होता

वसुधरा-मग तो का नाही सिद्धीस नेलात ?

वृदावन-स्वतः भूपालानें मला कधीच दुखविले नसल्यामुळें त्याला असें
दुख देताना मला त्याची दया आली

वसुधरा-त्यांची दया आली नाही पण तुमची तुम्हाला लाज वाटली !
तुमच्या पापी डोळ्यांना त्याच्या निर्दोष तेजाची भीति वाटली वृदावन,
कबूल करा अगर नका करूं, तुमच्या हृदयातला ईश्वर आतां जागा
झाला आहे

वृदावन-जागा झाला असला तरी त्याला पायाखाली तुडवून जमीनदोस्त करून टाकीन.

वसुंधरा-आपले हृदय आपल्या स्वतःच्याच पायांनी केव्हांहि तुडविता येत नाही. भोवताली पसरलेल्या वस्तुमात्रांतला ईश्वर एखाद्या पतितानें पायाखाली तुडवून टाकला तरी निदान त्याच्या हृदयातला ईश्वर जिवंत रहावा म्हणून विधात्यानं हृदयाची उभारणी पायाच्या वर केली आहे

वृदावन-माझ्या हृदयातल्या ईश्वराला पायांनी तुडवीत बसण्याचें कारणच उरलें नाही. आजवर हृदयात पेटलेल्या-सूडाच्या रखरखीत निखाऱ्याखाली ईश्वराची जळून राखरागोळी झाली आहे.

वसुंधरा-तुमचे शब्दच इतके निर्जीव वाटतात, की तुमचा स्वतःचासुद्धां त्याच्यावर विश्वास बसणार नाही. अगदी पातकी मनुष्याच्या आयुष्यातसुद्धा असा प्रसंग एकदा तरी येतोच येतो, की ज्या वेळी त्याच्या पापाची परमावधि होऊन अगदी क्षुल्लक कारणामुळें त्याची पुण्यमार्गाकडे प्रवृत्ति होते वृदावन, तुमच्या आयुष्यातला तो प्रसंग या वेळी, या घटकेला-असे कावरे-बावरे होऊ नका-या क्षणाला, आताच चाललेला आहे. तुमच्या पापाची सीमा सपली तुमच्या शरीराची हालचाल, तुमच्या मनाची चलविचल-पलीकडच्या आरशात पहा, तुमच्या पळून जाणाऱ्या पापाची ही भेदरलेली हालचाल पाहून तुमची तुम्हालासुद्धा भीति वाटेल-तुमची ही दशा अट्टाहासाने ओरडून सागत आहे, की माझ्या पतीना इथे न आणण्याची तुम्हाला सत्ता देणारी तुमची विवेकशक्ति या वेळी तुमच्या शरीरातल्या प्रत्येक अनुरेणूत स्फुरण करू लागली आहे.

वृदावन-(स्वगत) माझ्या शब्दांत जोर नाही, हें वसुंधरेचें म्हणणें खरें आहेसैं वाटू लागले आहे. माझी स्थिति खरोखरीच चमत्कारिक झाली आहे एक विचार अधर्मिर्धा होतो न होतो तोच दुसऱ्याचा आरंभ होतो जोळे फाडून पाहिलें तरी समोर असलेली वस्तु दिसत नाही; मनातल्या मनात उच्चारलेले शब्द खोल विहिरीतून निघालेल्या आवाजाप्रमाणें भेसूर धुमत आहेत. स्मशानांत अध्याच्या रात्री वावरणाऱ्या भेकड मनुष्याला तिथलीं झाडेंसुद्धां वाऱ्यानें किंचित् हालताच आपल्याकडे पाहून कुजबुजताहेत, जमिनीला खिळलेले फत्तर आपल्याकडे सभय मुद्रेने टक्कारून पाहण्यासाठीं उठून उभे रहात आहेत, प्रत्येक पाऊल पुढें टाकताच मागे मागे सरणारा

दाट काळोखसुद्धा आपल्याला त्या भयाण जागीं एकटें टाकण्यासाठीच पळून जात आहे असें वाटतें, त्याप्रमाणेंच माझ्या भोंवतालच्या वस्तूकडे पाहताच मलाहि नसते भास होऊ लागले आहेत. तुझ्या नजरेचा आमच्यावरचा अमल पार उडून गेला आहे असें बजावून सांगण्यासाठी साऱ्या वस्तू माझ्याकडे स्वतंत्र दृष्टीनें पहात आहेत. त्याचा आकारसुद्धा उपहासाचा दिसत आहे त्यांना कोणतें प्रत्युत्तर देऊ ? आणि वसुधरेला तरी काय प्रत्युत्तर देऊ ? (उघड) वसुधरे, माझ्या शरीरांतल्या अणुरेणूत परमेश्वराचा सचार झाला असेल तर त्याचे सारे अणुरेणु दाही दिशात उधळून टाकून, नुसता मनोमय वृदावन आपला हेतु तडीस नेईल.

वसुंधरा- मग, माघार का घेता ? शब्दांच्या रूपानें वाऱ्यावर वाहवणारी ~~शक्ति~~ शक्ति कृतीच्या आकारांत कशी येणार ? माझ्या हातांतला हार भधापासून तुमच्यासाठीं तिष्ठत आहे. हा पुष्पस्वरूप परमेश्वर तुमच्या पापाची कसोटी पाहून कटाळून गेला आहे तुमच्या पापाची त्याच्यावर कृपादृष्टि होऊ द्या

वृदावन-(स्वगत) स्वप्नातल्या देखाव्यात नुसत्या आकृतीच आपल्याला नकळत बदलत असतात, पण माझ्या भोंवतालच्या या पदार्थांचे तर गुणधर्म-सुद्धा बदलू लागले आहेत इद्रियाचें विषयाशी नातें बदलून, प्रत्येक वस्तूची जाणीव अगदी निराळ्या रूपानें होऊ पाहात आहे स्वतः वसुधरेकडे पहाण्याची गोष्ट नकोच, पण तिच्या हातातल्या हाराकडेसुद्धा पहाण्याची हिंमत होत नाही, फुलातलें सुगधिसौंदर्य डोळ्यांना दिसेनासें होऊन, मनाला त्याच्यांतली निष्ठुर क्षणभंगुरता मात्र जाणवत आहे त्याचा शुभ्रपणा काळवडून या हाराला कृष्णसर्पाचें भयकर रूप आलें आहे माझ्या डोळ्यांतला काळेपणा या फुलावर बठला, की या जादुगारणीनेंच या हाराचा काळा सर्प करून टाकला आहे ? या सर्पानें माझ्या गळ्यात मिठी मारली तर—छे, सुगधि श्वासांच्याऐवजीं याच्यातून निघणाऱ्या विषारी वाफांनीच मी नखशिखात करपून निघत आहे हा दिवासुद्धा अगदीं बदलून गेला आहे, या दिव्यांतले तेज मावळून त्याची दाहकता उत्कट होत आहे, आपल्या तेजानें भोंवतालचे पदार्थ नीट दाखविण्याऐवजी याची दाहकता माझ्या डोळ्यांना दुरूनसुद्धा जाळीत आहे या दगलबाज दिव्याला फुकून टाकलें म्हणजे याचें हें दाहक तेज आणि या कृष्णसर्पाचा हा विषारी काळेपणा या दोघांचाहि

लोप होऊन जाईल—(दिवा फुकावयास जाऊ लागतो)

वसुंधरा—नामद ! हा दिवा मालवून काय होणार ? हृदयात प्रदीप्त झालेली ईश्वरी तेजाची जिवंत ज्योति हा दिवा मालवून विझेल काय ? वृदावन, तुमच्या पापाची सीमा सपली, तुमच्या भेकड मनाच्याने पापाच्या क्रूरपणाकडे आता पाहवणार नाही. आज रात्री तुम्हाला तेजस्वी ताराकडे पाहवेना, माझ्या पतीना इथे आणण्याचा तुम्हाला धीर झाला नाही; तुम्हाला माझ्याकडे पाहवत नाही, या हाराकडे पाहवत नाही, या दिव्याने तुमची दृष्टि दिपून जात आहे, तुमचे पाप इतके भित्रे आहे ! तुमच्या उद्धाराची वेळ हीच आहे, आणि वृदावन—तुमच्याशी आता अनाथ वसुंधरा बोलत नाही दीनाराची दुःखी आई बोलत नाही, तुमच्या ताव्यात सांपडलेली दुर्दैवी पतिव्रता बोलत नाही, पण माझ्या शरीरातल्या अणुरेणूत सचरलेला, स्त्रीजातीचा पक्षपाती, पतिव्रताचा पाठिराखा, स्त्रीस्वरूप परमात्मा, आपल्या पावित्र्याच्या अभिमानाने, स्वयस्फूर्तीच्या उत्साहाने तुम्हाला निर्वाणीचे शब्द सांगत आहे, की हाच वृदावनाचा उद्धारकाल आणि वसुंधरा हीच वृदावनाची उद्धार करणारी देवता ! माझ्या हातूनच तुमचा उद्धार होणार आहे !

वृदावन—वसुंधरे, या बोलण्याने माझ्यावर काही परिणाम होणार नाही हा पहा, माझ्या हाताने तुझा हात धरून या हाराचा स्वीकार करितो

वसुंधरा—वृदावन, या क्षणीच तें धाडस करा व्हा पुढे व माझ्या कोंवळ्या दीनाराला कापून काढण्यासाठी कट्यार उगारणारा तुमचा हात या वेळी भीतीने लटलटू देऊ नका आणखी वृदावन, मी आता अगदी अधीर झाले आहे, एक क्षणाचाहि विलंब लावू नका तुम्हाला परमेश्वराची—तुमच्या पातकाची शपथ आहे, करा पुढे आपला हात !

वृदावन—(स्वगत) आता हिच्या केलाच पाहिजे. वृदावन, हीच तुझ्या कर्तबगारीच्या कसोटीची वेळ आहे (उघड) वसुंधरे, हा पहा मी तुझा हात धरून तुझ्या पातिव्रत्याला पायाखाली तुडवून टाकतो

वसुंधरा—दीनाराचा बळी घेणाऱ्या परमेश्वरा, आतां तुझी लाज तुलाच ! (डोळे झांकून घेते वृदावन आवेशाने जातो व एकदम तिचे पाय धरितो)

वृदावन—वसुंधरे, तुझा दीनार मेला नाही, तो अजून जिवंत आहे

वसुंधरा—(डोळे उघडून) कुठे आहे माझा दीनार ?

वृदावन—(उठून उभा राहतो) हा पहा—अशी दृष्टि तरळू देऊ नकोस नाही तर वयानें वाढल्यामुळें तुझ्या दीनाराची तुला ओळख पटणार नाही ! मेली तो वृदावन, आणि हाच तुझा दीनार ! नको, अशी सशयाच्या, रागाच्या, तिरस्काराच्या किंवा अनोळखीच्या दृष्टीनें आता माझ्याकडे पाहू नकोस ! मी तुझा हात धरिला असता तर दोघाचा अधःपात झाला असता आणि तुझे पाय धरिले तर दोघांचाहि उद्धार होईल !

[तिचे पाय धरावयास जातो, ती हातानें त्याला थांबवू लागते.]

वसुंधरा—वृदावन—

वृदावन—वसुंधरे, वृदावनाचा अवतार मघाशींच सपला ! देवी, माझ्या उद्धाराच्या आड येऊ नकोस (तिचे पाय धरितो.) माते, त्या दीनारावर तू दुग्धा-मृताची वृष्टि केलीस, आता या दीनारावर आपल्या मंगल अश्रूचा अभिषेक कर ! त्या भाग्यशाली बालकाला हातावर झेललेस, माते, या तुझ्या पातकी बाळाला तुझ्या पवित्र पायाचीच जोड दे ! माते, मला दूर लोटू नकोस !
(तिच्या पायांवर डोकें ठेवितो)

वसुंधरा—उठा, वृदावन, काय हें ?

वृदावन—काय हें ? पतिव्रते, हा तुझा पुण्यप्रभाव ! पतिव्रताची पुण्याई पातकी पुरुषालाहि परमेश्वराच्या पदवीला पोचविते आणि नरपशूला नारायणस्वरूप करिते ! पतिव्रतेच्या पुण्याईपुढें पाप पांगळें पडून तिच्या पायांशीं अशी लोळण घेतें !

वसुंधरा—वृदावन, तुमच्या उद्धाराबद्दल तुम्ही त्या पतिव्रतावर परमेश्वराचे पाय धरा !

वृदावन—नाही, माझा परमेश्वर तुझ्या पायाशीच आहे ! माझा उद्धार व्हावयाला कारण तुझा पुण्यप्रभाव !

[राजा, भूपाल, कार्लिदी, व मागाहून युवराज, सुदाम, दामिनी, ककण,

नूपुर व किंकिणी प्रवेश करितात एकीकडून ईश्वर बाहेर येतो]

राजा—आणि तुमच्या कार्लिदीचाहि पुण्यप्रभाव ! वृदावन, कार्लिदीच्या तोंडून आणि आतां इथें राहून ऐकिलेल्या गोष्टींवरून तुमच्या अपराधाची तीव्रता बरीच कमी झाली नसती तर तुमचें तोंडसुद्धां पाहण्याचा मी तिरस्कार केला असता

वृदावन—आणि महाराज, या दिव्यपदाचा आधार मिळाला नसता तर मला-

सुद्धा आपल्याला तोंड दाखविण्याचा धीर झाला नसता. आज ईश्वरानेंच मला ही सद्बुद्धि दिली

राजा—कालिंदी, तुझी हकीकत ऐकण्याच्या भरात, तुला साहाय्य करणाऱ्या त्या ईश्वराना बोलाविण्याचें तसेंच विसरून राहिले. कोण आहे—

ईश्वर—महाराज, आपण नामोच्चार केल्यामुळें धन्य झालेला हा ईश्वर प्रणाम करीत आहे.

राजा—उठा, ईश्वर, तुम्ही या पतिव्रतेला खरोखरीच मोठे साहाय्य केले आहे आतां सर्वांना साद्यत वृत्तात ऐकण्याची जिज्ञासा झाली आहे ती तृप्त करणें तुमच्याकडे आहे.

ईश्वर—वृदावन, एका कठोर कार्यात तुमच्या मनाविरुद्ध कालिंदीबाईंना साहाय्य केल्याबद्दल मला क्षमा करा महाराज, यांनी दीनाराला मारण्याची शपथ घेतल्यामुळें आम्हाला कपटमार्गानें जाण्याखेरीज गत्यतर नव्हतें, म्हणून ऐनवेळी दामिनीचा बुरखा पाधरून कालिंदीबाई तळधरात हजर राहिल्या, आणि वसू, आता वृदावनांनीं म्हटल्याप्रमाणें तुझा दीनार खरोखरीच जिवत आहे दामिनी, इकडे ये पाहूं (दामिनीजवळून दीनाराला घेऊन वसुधरेजवळ देतो) वसुधरे, हा घे तुझा दीनार !

वसुंधरा—देवा, तुझ्या करणीला कठोर मानिले त्याची क्षमा कर । नाथ, हा आपला दीनार !

वृदावन—मग त्या वेळी माझ्या हातून— (एकदम) कालिंदी, आपला केतन कुठे आहे ?

कालिंदी—नाथ, क्षमा करा. या सूर्यदर्शनानें इतर तारका नाहीशा होत असतील, पण तारकापदाला पोचलेला आपला वाळ हा भाग्यशाली प्रसंग पाहण्यासाठी अजून आकाशात घुटमळत असेल. नाथ, आपण ज्याचा वध केला तो दीनार नव्हता—आपला केतन होता, आणि त्या क्रूर कृत्यात दामिनीने आपणांला साहाय्य केलेले नसून आपल्या या अपराधी सहधर्मचारिणीनेच तें केले नाथ, आपण बोलत कां नाहीं ? या अपराधाची मला क्षमा होईल ना ?

ईश्वर—कालिंदीबाई, हा शोक आवरून धरा आणखीं एक गोड कपट मला करावें लागलें तुम्ही बाळगोळी मागितल्यामुळें तुमच्या बेताची खरी कल्पना मला झाली पुढे केतनाला घेऊन सध्याकाळी तुम्ही माझ्या आश्रमात आलां

त्या वेळी तुमची नजर चुकवून तुमच्या केतनाच्या जागी त्याच दिवशी मेलेलें एक मूल आणून ठेविलें त्या मुलाला घेऊन नंतर आपण तळघरात गेलों, वृदावनांनी निर्जीव हत्या केली आणि कार्लिदीबाई—(दामिनीजवळून केतनाला घेऊन) हा घ्या तुमचा केतन !

कार्लिदी—बाळ, माझ्याशीसुद्धा असें कपट केलेस ? नाथ, या लबाडाला काहीं शिक्षा करायची होती अगबाई, आपलें तोंड असें गोरेंमोरें का ? आपल्या कृपादृष्टीनें माझ्याकडे एकदा पहायचें होतें !

वृदावन—पापाला वर पाहण्याचा धीर होत नाही आणि पश्चात्तापाची नजर खाली वळलेली असते. देवी, दिव्यदर्शनानेंहि न दिपून जाणारे डोळे मी कुठून आणू ?

कार्लिदी—नाथ, दयेचे डोळे पाण्यानें डबडबलेले असतात आणि क्षमा तर आधळीच असते.

वृदावन—महाराज, मी आपल्याजवळ कोणत्या तोंडानें क्षमा मागू ?

राजा—आणि मी तरी तुम्हाला कोणत्या तोंडानें क्षमा करणार ? मी स्वतःच क्षमेची याचना करणारा आहे. आपण दोघांनीहि आधीं भूपालाची क्षमा मागितली पाहिजे भूपाल, वृदावनांचा जाणता आणि माझा नेणता अपराध अगदीं अक्षम्य असले तरी—

भूपाल—महाराज, अक्षम्य असा अपराध कोणताच नाही दुसऱ्याला क्षमा न करतां येणें हाच एक क्षमा न करतां येण्याजोगा अपराध आहे महाराज, माझी क्षमा मागण्याऐवजीं आपण सर्वांनीं या परोपकारी पाहुण्याला आधीं धन्यवाद दिले पाहिजेत

ईश्वर—मडबेश्वर, माझ्या जागी दुसरा कोणताहि मनुष्य असता तरी त्यानें असेंच केले असतें, यात माझे धन्यवाद कसचे ?

वसुंधरा—ईश्वर, त्या दिवशीं केलेली विनति मी तुम्हाला आज पुन्हां करितें, या आनदाच्या प्रसंगी, पुनः ससारात पडण्याचें तुम्ही आम्हाला वचन द्याल का ? तुमच्या सुखानें आम्हां सर्वांचें सुख द्विगुणित होईल

ईश्वर—वसू, क्षमा कर, सर्वांना सुखी व्हावयाला या जगामध्यें वाव नाही. (दोन्ही मुलें जवळ घेऊन) जगाच्या वागेतल्या वृक्षलताचे कोवळे अकुर खांदावर खेळविण्यासाठी वळलेल्या वृक्षांचीहि जरूरी असतेच झालेल्या प्रकारांतच मी खरा आनंद मानितों

इद्रायुध-मडलेश्वर, आज महाराजाच्या अनुज्ञेनें मी आपणाला पुनः वदन करितों.

राजा-भूपाल, वृदावन, वसुधरा आणि कार्लिदी याच्यासारख्या देवी जर वारवार अवतरू लागतील, आम्हा पुरुषाच्या निर्बुज नजरेला त्यांची नाजूक योग्यता दिसू लागेल, या देवीच्या तेजाचा घरोघरीं अवसर मिळू लागेल तर आम्हा आर्यांचें आर्यावर्त, देवाचें देवावर्त होईल ! भूपाल, परमेश्वरानें यापेक्षां आपलें कोणतें प्रिय करावें ?

भूपाल-आनदातिशयामुळें परमेश्वराजवळ काय मागणें मागावें हेंच सुचत नाही. तथापि त्याच्या चरणांपाशी एवढीच विनति आहे की-

[जो नटवर भवहर०]

हे प्रभुवर धृतिबल वितरीं लोकीं त्यागास्तव खरतर । सुखि तरि विहित शुभ समया ॥ ६६० ॥ आर्यावर्ती आर्या । मान्या गणाया । दे नयपर सुमति पुरुषां । विनवित तविनय ॥ १ ॥

राजा-तथास्तु ।

० ० ० ० ० ०
० स मा प्त ०
० ० ० ० ० ०

IRBK-0120340

म. सं. सं. ठाणे, वाचनालय शाखा.

दा. क्र. २०३४८

नों दि

दि. ०१/१२/६५

क. १०/६५

इन्द्रायुध-मडलेश्वर, आज महाराजांच्या अनुज्ञेने मी आपणाला पुनः वदन करितों.

राजा-भूपाल, वृदावन, वसुधरा आणि कालिंदी यांच्यासारख्या देवी जर वारवार अवतरू लागतील, आम्हा पुरुषांच्या निर्बुज नजरेला त्याची नाजूक योग्यता दिसू लागेल, या देवींच्या तेजाचा धरोघरी अवसर मिळू लागेल तर आम्हा आर्यांचे आर्यावर्त, देवांचे देवावर्त होईल । भूपाल, परमेश्वराने यापेक्षा आपले कोणते प्रिय करावे ?

भूपाल-आनदातिशयामुळे परमेश्वराजवळ काय मागणे मागावे हेच सुचत नाही. तथापि त्याच्या चरणापाशी एवढीच विनंति आहे की-

[जो नटवर भवहर०]

हे प्रभुवर धृतिबल वितरीं लोकीं त्यागास्तव खरतर । त्रि
तरि विहित शुभ तमया ॥ ६६० ॥ आर्यावर्ती आर्या । मान्या
गणाया । दे नयपर तुमति पुरुषां । विनवित सविनय ॥ १ ॥

राजा-तथास्तु ।

० ० ० ० ० ०
०
० स मा प्त ०
० ० ० ० ०

IRBK-0120340

म. सं. सं. ठाणे, बाबनालख शाखा.

हा. क्र. २०३४८ नों दि
दि. ०१/१२/९३ . क्र. १०१/१२/९३